

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК
Серія «Бібліотека «АПН»

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Науково-популярне видання

Випуск 3(13) – 2019

Видавництво Політія
Київ – 2019

ISSN 2518 – 7546

Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання Громадської організації «Академія політичних наук». Київ. Видавництво Політія, 2019. Випуск 3(13)-2019. 350 с.

У виданні вміщено праці вчених, які висвітлюють фундаментальні та прикладні наукові дослідження проблем політичної науки у контексті аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів.

*Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus international (Варшава, Польща)
18 грудня 2018 року.*

*Статті журналу порівнюються до публікацій
у зарубіжних фахових виданнях.*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Громадської організації «Академія політичних наук»
(протокол № 12 від 04 жовтня 2019 року)*

Журнал видається за сприяння **Юрія Павловича Бишовця**

Свідоцтво про державну реєстрацію
науково-популярного видання
«Суспільно-політичні процеси»
Серія КВ № 23948 - 13788Р від 19 червня 2019 року
видано Міністерством юстиції України

ISSN 2518 – 7546

© Редакційна колегія, 2019
© Громадська організація «Академія політичних наук», 2019
© Автори статей, 2019

Редакційну колегію науково-популярного видання
«Суспільно-політичні процеси»
затверджено рішенням Вченої ради
Громадської організації «Академія політичних наук»,
(протокол № 8 від 15 вересня 2017 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Малкіна Ганна Миколаївна – доктор політичних наук, доцент.
Смоляннюк Володимир Федорович – доктор політичних наук, професор.
Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Мироненко Петро Володимирович – доктор політичних наук.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Горбатенко Володимир Павлович – доктор політичних наук, професор.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР

Мудрієвська Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Андрущенко Віктор Петрович – доктор філософських наук, професор.
Думенко Сергій Петрович – доктор богословських наук, професор.
Кармазіна Марія Степанівна – доктор політичних наук, професор.
Кочубей Лариса Олександрівна – доктор політичних наук, професор.
Кресіна Ірина Олексіївна – доктор політичних наук, професор.
Малиновський Валентин Ярославович – доктор політичних наук, професор.
Малкіна Ганна Миколаївна – доктор політичних наук, доцент.
Михальченко Микола Іванович – доктор філософських наук, професор.
Смешко Ігор Петрович – доктор технічних наук, професор.
Смоляннюк Володимир Федорович – доктор політичних наук, професор.
Стойко Олена Михайлівна – доктор політичних наук.
Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор.
Шкляр Леонід Євдокимович – доктор політичних наук, професор.
Шуба Олексій Васильович – доктор політичних наук, професор.

AKADEMIIA POLITYCHNYKH NAUK
Seriiia «Biblioteka «APN»

SUSPILNO-POLITYCHNI PROTSESY

Naukovo-populiarne vydannia

Vypusk 3(13)-2019

Kyiv – 2019
Vydavnytstvo Politiia

Suspilno-politychni protsesy. Naukovo-populiarne vydannia Hromadskoi orhanizatsii «Akademiia politychnykh nauk». Kyiv. Vydavnytstvo Politiia, 2019. Vypusk 3(13)-2019. 350 s.

U vydanni vmishcheno pratsi vchenykh, yaki vysvitliuiut fundamentalni ta prykladni naukovi doslidzhennia problem politychnoi nauky u konteksti analizu i prohnozu suspilno-politychnykh protsesiv.

***Zhurnal vključeno do mizhnarodnoi naukometrychnoi bazy
Index Copernicus international (Varshava, Polshcha)***

18 hrudnia 2018 roku.

***Statti zhurnalu pryivniuiutsia do publikatsii
u zarubizhnykh fakhovykh vydanniakh.***

*Rekomendovano do druku
Vchenoiu radoiu Hromadskoi orhanizatsii
«Akademiia politychnykh nauk»
(protocol №12 vid 04 zhovtnia 2019 roku)*

Zhurnal vydayetsya za spryannya **Yuriya Pavlovycha Byshovcya**

Svidotstvo pro derzhavnu reiestratsiiu
naukovo-populiarnoho vydannia «Suspilno-politychni protsesy»
Serii KB № 23948 - 13788P від 19 chervnia 2019 roku
vydano Ministerstvom yustytсии Ukrainy

ISSN 2518 – 7546

Redaktsiinu kolehiiu naukovo-populiarnoho vydannia
«Suspilno-politychni protsesy»
zatverdzheno rishenniam Vchenoi rady
Hromadskoi orhanizatsii «Akademiia politychnykh nauk»,
Protocol №8 vid 15 veresnia 2017 roku.

RETSENZENTY:

Malkina Hanna Mykolaivna – doktor politychnykh nauk, dotsent.
Smolianiuk Volodymyr Fedorovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Tkachenko Vasyl Mykolaiovych – doktor istorychnykh nauk, profesor.

HOLOVNYI REDAKTOR

Myronenko Petro Volodymyrovych – doktor politychnykh nauk.

ZASTUPNYK HOLOVNOHO REDAKTORA

Horbatenko Volodymyr Pavlovych – doktor politychnykh nauk, profesor.

VIDPOVIDALNYI REDAKTOR

Mudriievska Iryna Ihorivna – kandydat istorychnykh nauk.

REDAKTSIINA KOLEHIIA

Andrushchenko Viktor Petrovych – doktor filosofskykh nauk, profesor.
Dumenko Serhii Petrovych – doktor bohoslovskykh nauk, profesor.
Karmazina Mariia Stepanivna – doktor politychnykh nauk, profesor.
Kochubey Larysa Oleksandrivna – doktor politychnykh nauk, profesor.
Kresina Iryna Oleksiivna – doktor politychnykh nauk, profesor.
Malynovskyi Valentyn Yaroslavovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Malkina Hanna Mykolaivna – doktor politychnykh nauk, dotsent.
Mykhalchenko Mykola Ivanovych – doktor filosofskykh nauk, profesor.
Smeshko Ihor Petrovych – doktor tekhnichnykh nauk, profesor.
Smolianiuk Volodymyr Fedorovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Stoiko Olena Mykhailivna – doktor politychnykh nauk.
Tkachenko Vasyl Mykolaiovych – doktor istorychnykh nauk, profesor.
Shkliar Leonid Yevdokymovych – doktor politychnykh nauk, profesor.
Shuba Oleksii Vasylovych – doktor politychnykh nauk, profesor.

ЗМІСТ

**Виступ Президента України Володимира Зеленського
на 74-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. 10**

Розділ I.

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

До 25-річчя підписання Будапештського Меморандуму. 15

Гай-Нижник П.П. Будапештський меморандум:
передумови і наслідки (не)гарантії національної безпеки України. 30

Розділ II.

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Шляхтун П.П., Малкіна Г.М. Диктат більшості чи права меншості. 69
Мул С.А. Психологічні основи прийняття рішень. 93

Розділ III.

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Тимошенко В.А., Дрьомов С.В. Проблеми законодавчого закріплення
кримінальної відповідальності за незаконне збагачення в Україні. 112
Метельова Т.О. Великий китайський шлях реформ:
стратегія Ден Сяопіна та результати її реалізації. 140
Соснін О.В. Нотатки на полях передвиборчої програми
Президента України Володимира Зеленського. 172

Розділ IV.

ПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

Толстов С.В., Фесенко М.В. «Нова холодна війна»
в сучасному науковому та політичному дискурсі. 217
Явір В.А., Розумюк В.М., Васильців О.О. Проблема сепаратизму
та іредентизму в контексті євроатлантичної інтеграції України. 270

Розділ V.

РЕЦЕНЗІЇ

Ткаченко В.М. Геній Шевченка: уроки громадянськості
(сторінками книги Володимира Мельниченка «Мої духовні криниці.
Статті та інтерв'ю XXI століття». Київ: Либідь, 2019. 748 с.). 308

CONTENT

Statement by President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy at of the 74th Session of the UN General Assembly.....	10
---	-----------

Chapter I.

POLITICAL HISTORY OF UKRAINE

To the 25th Anniversary of the Signing of the Budapest Memorandum... 	15
--	-----------

P. Hai-Nyzhnyk Budapest Memorandum: Preconditions and Consequences (Not)Guarantee National Security of Ukraine.....	30
---	-----------

Chapter II.

THEORY OF POLITICAL SCIENCE

P. Shliakhtun, G. Malkina Majority Dictates or Minority Rights.....	69
S. Mul Psychological Basis of Decision Making.....	93

Chapter III.

INSTITUTIONALIZATION OF SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES

V. Tymoshenko, S. Dromov Problems of the Legislative Regulation of the Criminal Liability for an Illegal Enrichment in Ukraine.....	112
T. Metelyova The Great Chinese Way of Reform: Deng Xiaoping's Strategy and Its Results Implementation.....	140
O. Sosnin Notes on Fields of the Election Program of the President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy.....	172

Chapter IV.

POLITICAL CONFLICTOLOGY AND NATIONAL SECURITY

S. Tolstov, M. Fesenko The "New Cold War" in Contemporary Scientific and Political Discourse.....	217
V. Yavir, V. Rozumiuk, O. Vasyltsiv Overcoming Separatist Tendencies as a Threat to Ukraine's Euro-Atlantic Vector.....	270

Chapter V.

REVIEWS

V. Tkachenko Shevchenko's Genius: Lessons of the Civism (Pages of Volodymyr Melnychenko Book "My Spiritual Wells. Articles and Interviews of the 21st Century". Kyiv: Lybid, 2019. 748 p.).....	308
--	------------

Держава, котра не дбає про розвиток гуманітарної освіти і науки, втрачає шанс сформувати громадянське суспільство та врешті отримує індиферентну масу, якій все одно де жити, на кого працювати, кому служити.

У кінцевому підсумку держава втрачає саму себе – припиняє своє існування.

*Петро Мироненко,
головний редактор журналу*

ВИСТУП ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ВОЛОДИМИРА ЗЕЛЕНЬСЬКОГО НА 74-Ї СЕСІЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ АСАМБЛЕЇ ООН

Вельмишановний пане Президенте!

Ваші високоповажності!

Пані та панове!

Від імені України вітаю Вас, пане Президенте, з обранням Головою 74-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Україна підтримує реалізацію всіх амбітних пріоритетів цьогорічної Асамблеї.

Будьмо відверті, всі присутні тут мають різні інтереси, погляди, цінності та проблеми. Але є те, що об'єднує нас усіх. У кожного з вас, пані та панове, був той самий, перший виступ з цієї трибуни.

Будь ласка, згадайте свої відчуття у ту мить. Кожен з вас, авторитетний і поважний сьогодні, був колись починаючим, але, я точно впевнений, щирим світовим політиком. І тоді коктейль з прагматизму, скепсису та суворої геополітичної реальності ще не встиг загасити ваш запал, романтизм і непохитну віру в те, що світ можна змінити на краще.

Згадайте, як важливо було тоді донести проблеми та біди своєї країни і свого народу. Як важливо було тоді бути почутим.

І сьогодні я маю аналогічні відчуття.

Я розповім вам одну історію. Історію людини, для якої «бути почутим» стало сенсом життя. Адже цей чоловік мав божественний голос. Його називали одним з найкращих баритонів і контратенорів світу. Його голос звучав у Карнегі-холі в Нью-Йорку, соборі Нотр-Дам, лондонському Ковент-Гардені та Гранд-Опера у Парижі. Кожен з вас міг би особисто почути його ней-

мовірний спів. Але, на жаль, є річ, яка не дозволить вам цього зробити. Вона виглядає – зараз я вам покажу – ось так.

12,7 міліметра, які не просто зупинили його кар'єру. Вони зупинили його життя. Ось це коштує 10 доларів. І, на жаль, сьогодні на нашій планеті це – вартість людського життя.

Таких історій – тисячі. Таких куль – мільйони. Ласкаво просимо у 21-ше сторіччя. Вік можливостей. Де замість «бути почутим» у вас є можливість бути вбитим.

Людину, про яку я вам зараз розповів, звали Василь Сліпак. Це українець, соліст Паризької національної опери, який загинув на Донбасі, захищаючи Україну від російської агресії.

5 років триває війна на Донбасі. 5 років, як Росія анексувала в Україні півострів Крим. Сьогодні, коли існують тисячі сторінок міжнародного права та сотні організацій, покликаних його захищати, наша, саме наша країна зі зброєю в руках, втрачаючи своїх громадян, відстоює власний суверенітет і територіальну цілісність.

Понад 13 тисяч загиблих. 30 тисяч поранених. Півтора мільйона людей змушені покинути свої домівки. Щороку ці жахливі цифри звучать тут з однією лише поправкою – щороку ці цифри зростають.

Завершення війни, повернення всіх окупованих українських територій і панування миру є моїм завданням. Але не ціною життя наших громадян, не ціною свободи чи права України на власний вибір.

Саме тому ми потребуємо світової підтримки. Я розумію: всі присутні тут мають власний державний клопіт. І чужі проблеми не повинні хвилювати вас більше, ніж власні. Але в сучасному світі, де ми з вами живемо, більше немає чужої війни. І ніхто з вас не зможе почувати себе у безпеці, коли йде війна в Україні, коли йде війна в Європі.

І фатальною може стати думка, що вас це все не стосується і ніколи не торкнеться. Не можна мислити про глобальне й заплющувати очі на деталі чи, як комусь здається, навіть дрібниці. Бо саме так закладався фундамент для двох світових війн. І ціною неухважності, мовчання, бездіяльності чи небажання поступатися власними амбіціями зрештою стали десятки мільйонів людських життів. Невже людство почало забувати про ці страшні уроки історії?

Україна про них пам'ятає. І Україна завжди демонструвала світу готовність забезпечувати мир цивілізованим шляхом. І робила кроки на шляху до міжнародної безпеки. Наприклад, коли відмовилася від ядерного потенціалу, що на той час був більшим, ніж у Великої Британії, Франції та Китаю разом узятих.

Бо нам здавалося, що ми всі будемо інший, новий світ. У якому для того, щоб твою думку чули і зважали на неї, не потрібно мати ядерну зброю. У якому тебе поважатимуть саме за справи, а не за наявність ядерних боеголовок.

Врешті-решт у цьому «новому» світі наша держава втратила частину своїх територій та майже щодня втрачає своїх громадян.

Саме тому хто, як не Україна, має сьогодні право говорити про необхідність переосмислення та перегляду сучасних світових правил?

Безумовно, ми не ставимо під сумнів авторитет міжнародних інституцій, зокрема Організації Об'єднаних Націй. Але слід визнати, що механізми є небездоганними. Вони починають давати збій, а отже – потребують оновлення.

Організація Об'єднаних Націй. Та будьмо відверті – чи є нації сьогодні справді об'єднаними? А навіть якщо так, то що саме їх об'єднує?

Це лиха, катастрофи, війни.

З цієї найвищої у світі трибуни завжди чути заклики до справедливих змін, праведні обіцянки, проголошення нових ініціатив. Настав час зробити так, щоб вони завжди підкріплювалися реальними справами. Бо у сучасному світі, де людське життя коштує 10 доларів, слова вже давно знецінені.

Згадаймо, з якою метою у 1945 році було створено ООН? Це підтримання та зміцнення миру й міжнародної безпеки. Але що робити, коли у небезпеці сама основа міжнародної безпеки?

Адже будь-яка війна сьогодні – в Україні, Сирії, Лівії, Ємені чи іншому куточку планети, незалежно від кількості її жертв – це найбільша загроза всій цивілізації. Тому що у 2019 році людина розумна, homo sapiens, і досі вирішує конфлікти, вбиваючи собі подібних. Упродовж усього часу свого існування людство постійно знаходило нові способи для подолання відстані, передачі інформації, лікування хвороб.

І тільки одне залишається незмінним: суперечності між народами та державами досі вирішуються не словами, а ракетами.

Not by word. But by war.

Не думайте, будь ласка, що війна десь далеко. Методи її ведення, технології та озброєння призвели до того, що наша планета вже не така велика. І сьогодні часу, який я витратив на останній абзац, достатньо, щоб зруйнувати Землю вщент.

Це значить, що на кожного лідера лягає відповідальність не лише за долю власної країни, а й за долю всього світу. На мою думку, нам всім потрібно усвідомити, що сильний лідер не той, хто, не моргнувши оком, відправляє тисячі солдатів на вірну смерть. Сильний лідер той, хто береже життя кожної людини.

Давайте зараз відповімо самі собі – що дають людству наші зустрічі? Якщо для когось це тільки політичний

театр, де грають ролі, декларують світлі наміри, які потім перекреслюються темними вчинками?

Це – не просто трибуна. І не сцена. І сім з половиною мільярдів мешканців планети не глядачі, а безпосередні учасники реального життя. Основи сценарію цього життя закладаються саме тут. І сьогодні від кожного присутнього залежить одне – чи буде це життя взагалі.

Зізнаюся, мені дуже хотілося б, щоб цю промову колись назвали «15 хвилин, що змінили світ». Але я чудово розумію: змінити те, що існує тисячі років, за 15 хвилин просто неможливо. А поведінкові теорії кажуть, що війна є невід’ємною складовою людської сутності. Але світ змінюється. Людина змінюється разом з ним. І якщо колись ми навчилися писемності, математики, винайшли колесо, пеніцилін і підкорили космос – значить, у людства все-таки є шанс.

Усвідомлюючи всю небезпеку цивілізації, ми повинні генерувати інші смисли. І боротися за нову людську ментальність, де агресія, гнів і ненависть будуть атрофованими почуттями.

Пані та панове! У цей день, 25 вересня, помер Еріх Марія Ремарк. А 90 років тому світ побачив його роман «На Західному фронті без змін». Нагадаю слова з передмови до нього: «Це спроба розказати про покоління, скалічене війною. Про тих, хто став її жертвою, навіть врятувавшись від снарядів». А ще 90 років тому світ побачив інший роман. Це «Прощавай, зброе!» Ернеста Хемінгуея. Ось цитата звідти: «Війну неможливо виграти перемогами. Той, хто виграє війну, ніколи не перестає воювати...»

Світ мусить пам’ятати: кожне наступне скалічене покоління – це шлях до нової війни. Яку неможливо, просто неможливо виграти перемогами.

Дехто зараз каже: «Третьої світової війни не буде. Буде остання». Сподіваюся, ця фраза – усвідомлення загрози для планети, а не анонс. Дякую!

Розділ І. ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

До 25-річчя підписання Будапештського Меморандуму

5 грудня 1994 року у Будапешті було підписано Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) / Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons).

Зазначений документ було підписано Президентами України, Росії та США – Л. Кучмою, Б. Єльциним і Б. Клінтоном, – а також Прем'єр-міністром Великої Британії Дж. Мейджором під час засідань Саміту НБСЄ/ОБСЄ в Будапешті. Окрім трьох згаданих ядерних держав, дві інші, що є також постійними членами Ради Безпеки ООН, – Китай та Франція – офіційно висловили схожі гарантії, але формально не підписували Будапештського меморандуму (уряд КНР обмежився заявою від 4 грудня 1994 р., а Франція – Декларацією із супровідним листом Президента Ф. Міттерана від 5 грудня 1994 р.).

I-52241

No. 52241*

**Ukraine, Russian Federation, United Kingdom of Great Britain
and Northern Ireland
and
United States of America**

**Memorandum on security assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty
on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. Budapest, 5 December 1994**

Entry into force: *5 December 1994 by signature*

Authentic texts: *English, Russian and Ukrainian*

Registration with the Secretariat of the United Nations: *Ukraine, 2 October 2014*

*No UNTS volume number has yet been determined for this record. The Text(s) reproduced below, if attached, are the authentic texts of the agreement /action attachment as submitted for registration and publication to the Secretariat. For ease of reference they were sequentially paginated. Translations, if attached, are not final and are provided for information only.

**Ukraine, Fédération de Russie, Royaume-Uni de Grande-
Bretagne et d'Irlande du Nord
et
États-Unis d'Amérique**

**Mémorandum d'assurances de sécurité dans le cadre de l'adhésion de l'Ukraine au Traité
sur la non-prolifération des armes nucléaires. Budapest, 5 décembre 1994**

Entrée en vigueur : *5 décembre 1994 par signature*

Textes authentiques : *anglais, russe et ukrainien*

Enregistrement auprès du Secrétariat de l'Organisation des Nations Unies : *Ukraine,
2 octobre 2014*

*Aucun numéro de volume n'a encore été attribué à ce dossier. Les textes disponibles qui sont reproduits ci-dessous sont les textes originaux de l'accord ou de l'action tels que soumis pour enregistrement. Par souci de clarté, leurs pages ont été numérotées. Les traductions qui accompagnent ces textes ne sont pas définitives et sont fournies uniquement à titre d'information.

I-52241

[ENGLISH TEXT – TEXTE ANGLAIS]

MEMORANDUM
ON SECURITY ASSURANCES IN CONNECTION
WITH UKRAINE'S ACCESSION TO THE TREATY ON THE
NON-PROLIFERATION OF NUCLEAR WEAPONS

I-52241

Ukraine, the Russian Federation, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the United States of America,

Welcoming the Accession of Ukraine to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons as a non-nuclear-weapon state,

Taking into account the commitment of Ukraine to eliminate all nuclear weapons from its territory within a specified period of time,

Noting the changes in the world-wide security situation, including the end of the Cold War, which have brought about conditions for deep reductions in nuclear forces,

Confirm the following:

- 1. The Russian Federation, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the United States of America reaffirm their commitment to Ukraine, in accordance with the principles of the CSCE Final Act, to respect the independence and sovereignty and the existing borders of Ukraine.**
- 2. The Russian Federation, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the United States of America reaffirm their obligation to refrain from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of Ukraine, and that none of their weapons will ever be used**

I-52241

---

against Ukraine except in self-defense or otherwise in accordance with the Charter of the United Nations.

- 3. The Russian Federation, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the United States of America reaffirm their commitment to Ukraine, in accordance with the Principles of the CSCE Final Act, to refrain from economic coercion designed to subordinate to their own interest the exercise by Ukraine of the rights inherent in its sovereignty and thus to secure advantages of any kind.**

- 4. The Russian Federation, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the United States of America reaffirm their commitment to seek immediate United Nations Security Council action to provide assistance to Ukraine, as a non-nuclear-weapon state party to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, if Ukraine should become a victim of an act of aggression or an object of a threat of aggression in which nuclear weapons are used.**

- 5. The Russian Federation, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the United States of America reaffirm, in the case of Ukraine, their commitment not to use nuclear weapons against any non-nuclear-weapon state party to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, except in the case of an attack on themselves, their territories or dependent territories, their**

I-52241

---

armed forces, or their allies, by such a state in association or alliance with a nuclear weapon state.

6. Ukraine, the Russian Federation, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and the United States of America will consult in the event a situation arises which raises a question concerning these commitments.

This Memorandum will become applicable upon signature.

Signed in four copies having equal validity in the Ukrainian, English, and Russian languages.

I-52241

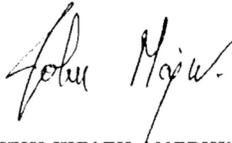
ЗА УКРАЇНУ:
ЗА УКРАИНУ:
FOR UKRAINE:

ЗА РОСІЙСКУ ФЕДЕРАЦІЮ:
ЗА РОССИЙСКУЮ ФЕДЕРАЦИЮ:
FOR THE RUSSIAN FEDERATION:

ЗА СПОЛУЧЕНЕ КОРОЛІВСТВО
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
І ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ:
ЗА СОЕДИНЕННЕ КОРОЛЕВСТВО
ВЕЛИКОЇ БРИТАНИИ
И СЕВЕРНОЙ ИРЛАНДИИ:
FOR THE UNITED KINGDOM OF GREAT
BRITAIN AND NORTHERN IRELAND:

ЗА СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ:
ЗА СОЕДИНЕННЫЕ ШТАТЫ АМЕРИКИ:
FOR THE UNITED STATES OF AMERICA:

Будапешт, 5 грудня 1994 року

I-52241

[RUSSIAN TEXT – TEXTE RUSSE]

МЕМОРАНДУМ

**О ГАРАНТИЯХ БЕЗОПАСНОСТИ В СВЯЗИ
С ПРИСОЕДИНЕНИЕМ УКРАИНЫ К ДОГОВОРУ
О НЕРАСПРОСТРАНЕНИИ ЯДЕРНОГО ОРУЖИЯ**

I-52241

Украина, Российская Федерация, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии и Соединенные Штаты Америки, приветствуя присоединение Украины к Договору о нераспространении ядерного оружия в качестве государства, не обладающего ядерным оружием,

учитывая обязательство Украины об удалении всех ядерных вооружений с ее территории в установленные сроки,

отмечая перемены в мире в области безопасности, в том числе окончание "холодной войны", создавшие условия для глубоких сокращений ядерных сил,

подтверждают следующее:

1. Российская Федерация, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии и Соединенные Штаты Америки подтверждают Украине свое обязательство в соответствии с принципами Заключительного Акта СБСЕ уважать независимость, суверенитет и существующие границы Украины.

2. Российская Федерация, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии и Соединенные Штаты Америки подтверждают свое обязательство воздерживаться от угрозы силой или ее применения против территориальной целостности или политической независимости Украины, и что никакие их вооружения никогда не будут применены против Украины, кроме как в целях самообороны или каким-либо иным образом в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций.

3. Российская Федерация, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии и Соединенные Штаты Америки подтверждают Украине свое обязательство в соответствии с принципами Заключительного Акта СБСЕ воздерживаться от экономического принуждения, направленного на то, чтобы подчинить своим собственным интересам

осуществление Украиной прав, присущих ее суверенитету, и таким образом обеспечить себе преимущества любого рода.

4. Российская Федерация, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии и Соединенные Штаты Америки подтверждают свое обязательство добиваться незамедлительных действий Совета Безопасности ООН по оказанию помощи Украине как государству-участнику Договора о нераспространении ядерного оружия, не обладающему ядерным оружием, в случае если Украина станет жертвой акта агрессии или объектом угрозы агрессии с применением ядерного оружия.

5. Российская Федерация, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии и Соединенные Штаты Америки подтверждают в отношении Украины свое обязательство не применять ядерное оружие против любого государства-участника Договора о нераспространении ядерного оружия, не обладающего ядерным оружием, кроме как в случае нападения на них, их территории или зависимые территории, на их вооруженные силы или их союзников таким государством, действующим вместе с государством, обладающим ядерным оружием, или связанным с ним союзным соглашением.

6. Украина, Российская Федерация, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии и Соединенные Штаты Америки будут консультироваться в случае возникновения ситуации, затрагивающей вопрос относительно этих обязательств.

Настоящий Меморандум будет применимым с момента подписания.

Подписано в четырех экземплярах, имеющих одинаковую действительность на английском, русском и украинском языках.

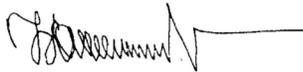
I-52241

ЗА УКРАЇНУ:
ЗА УКРАИНУ:
FOR UKRAINE:

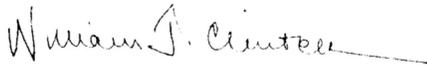
ЗА РОСІЙСКУ ФЕДЕРАЦІЮ:
ЗА РОССИЙСКУЮ ФЕДЕРАЦИЮ:
FOR THE RUSSIAN FEDERATION:

ЗА СПОЛУЧЕНЕ КОРОЛІВСТВО
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
І ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ:
ЗА СОЕДИНЕННОЕ КОРОЛЕВСТВО
ВЕЛИКОЙ БРИТАНИИ
И СЕВЕРНОЙ ИРЛАНДИИ:
FOR THE UNITED KINGDOM OF GREAT
BRITAIN AND NORTHERN IRELAND:

ЗА СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ:
ЗА СОЕДИНЕННЫЕ ШТАТЫ АМЕРИКИ:
FOR THE UNITED STATES OF AMERICA:

Будапешт, 5 грудня 1994 року

I-52241

[UKRAINIAN TEXT – TEXTE UKRAINIEN]

**МЕМОРАНДУМ
ПРО ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ
У ЗВ'ЯЗКУ З ПРИЄДНАННЯМ УКРАЇНИ ДО
ДОГОВОРУ ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ**

I-52241

Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки,

вітаючи приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держави, що не володіє ядерною зброєю,

беручи до уваги зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на її території, у визначений період часу,

відзначаючи зміни ситуації в галузі безпеки в усьому світі, включаючи закінчення холодної війни, що створили умови для глибоких скорочень ядерних сил,

підтверджують таке:

1. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного Акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України.

2. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

3. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного Акта НБСЄ утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги.

I-52241

---

4. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні як держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї.

5. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують щодо України їх зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них самих, їхні території чи їхні підопічні території, їхні збройні сили або на їхніх союзників з боку такої держави спільно або в союзі з державою, яка володіє ядерною зброєю.

6. Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань.

Цей Меморандум набуває чинності з моменту підписання.

Підписано у чотирьох рівно автентичних примірниках українською, англійською та російською мовами.

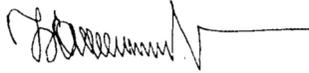
I-52241

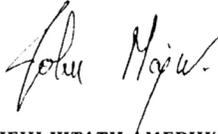
ЗА УКРАЇНУ:
ЗА УКРАИНУ:
FOR UKRAINE:

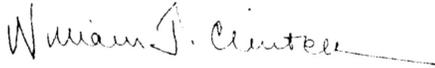
ЗА РОСІЙСКУ ФЕДЕРАЦІЮ:
ЗА РОССИЙСКУЮ ФЕДЕРАЦИЮ:
FOR THE RUSSIAN FEDERATION:

ЗА СПОЛУЧЕНЕ КОРОЛІВСТВО
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
І ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ:
ЗА СОЕДИНЕННЕ КОРОЛЕВСТВО
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
И СЕВЕРНОЙ ИРЛАНДИИ:
FOR THE UNITED KINGDOM OF GREAT
BRITAIN AND NORTHERN IRELAND:

ЗА СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ:
ЗА СОЕДИНЕННІЕ ШТАТЫ АМЕРИКИ:
FOR THE UNITED STATES OF AMERICA:

Будапешт, 5 грудня 1994 року

УДК 94(479.25)

Гай-Нижник Павло Павлович
доктор історичних наук

**БУДАПЕШТСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ:
ПЕРЕДУМОВИ І НАСЛІДКИ (НЕ)ГАРАНТІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

У статті відтворюються перебіг та обставини ліквідації українських Стратегічних Сил стримування (ядерної зброї) та підписання Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештського меморандуму), а також їх наслідки для національної безпеки і оборони України.

На початку 1990-х рр. на території України було зосереджено 15% світового потенціалу ядерної зброї (третій у світі, після США та РФ). У 1991 р. Україна мала ядерний арсенал, що складався 220 одиниць стратегічних носіїв, приблизно з 1900 стратегічних ядерних боєголовок і 2500 одиниць тактичної ядерної зброї. В арсенал входили міжконтинентальні балістичні ракети: 130 одиниць SS-19 і 46 одиниць SS-24 (загалом – 1240 боєголовки), а також 25 одиниць Ту-95 і 19 одиниць Ту-160 – стратегічних бомбардувальників, здатних нести крилаті ракети з ядерними боєголовками. Основна ударна міць ядерного потенціалу України – 46 твердопаливних міжконтинентальних балістичних ракет SS-24 по десять боєголовок кожна – мала дальність польоту понад 10 тисяч кілометрів.

5 грудня 1994 року у Будапешті було підписано Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум). Це був безпрецедентний випадок в історії.

Ключові слова: Будапештський меморандум, національна безпека, ядерний потенціал.

*«Хто має хороше військо,
знайде і хороших союзників»
Ніколо Макіавеллі*

Починаючи з 1990-го, надто після проголошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня, стало остаточно зрозумілим, що УРСР вже безповоротно здійняла прапор побудови своєї державності. Агонія Радянського Союзу і посилення національно-визвольних рухів не залишали сумнівів у скорому розвалі комуністичної імперії. Проте СРСР не міг зникнути безслідно й цілком логічним, що з його трупа мала постати нова формація і нею могла стати тільки Росія, що на той час була представлена у младоімперських шатах РСФСР. Тож, ховаючи в історію Радянський Союз, Україна мала б, за сприятливої нагоди, безболісно й безкровно «розлучитися» і з Російською Федерацією, яка на той час мусила перейматися власними проблемами.

Невдовзі, 19 листопада 1990 р., було підписано й відповідний Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою [12], який набув чинності 14 червня 1991 року. Згідно з ним (Ст. 1) передбачалося, що «Сторони визнають одна одну суверенними державами і зобов'язуються утримуватись від дій, що можуть завдати шкоди державному суверенітету іншої Сторони», а також (Ст. 6), що «Сторони визнають і поважають територіальну цілісність Української Радянської Соціалістичної Республіки і Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки в нині існуючих у межах СРСР кордонах» [12].

24 серпня 1991 р., у День проголошення незалежності України, Верховна Рада прийняла Постанову «Про військові формування на Україні» (№ 1431-XII),

в якій говорилося про створення Міністерства оборони України, усі військові формування, дислоковані на території республіки, підпорядковувалися Верховній Раді України, а урядові України наказувалося приступити до створення Збройних Сил України, Республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України. Проте, вже 28 серпня 1991 р. віце-президент Російської Федерації О. Руцькой на чолі офіційної делегації РРФСР прибув до Києва з метою змусити керівництво України відмовитися від щойно проголошеної незалежності, погрожуючи при цьому переглядом кордонів у разі відокремлення України від Росії. Відтоді стало зрозумілим, що з мертвого монстра СРСР на північ і схід від України відроджується нове імперське чудовисько – Росія.

Попри це, 23 грудня 1991 р. було видано Наказ (№4) міністра оборони України К. Морозова «Про організацію безпосереднього управління військами, дислокованими на території України», в якому, зокрема, зазначалося про завдання до 30 грудня 1991 р. створити на базі Київського військового округу оперативну групу Головного штабу МО України й приступити до безпосереднього управління військами, дислокованими на території України. У наказі додавалося, що «приведення військ і сил флоту, що дислокуються на території України, окрім Стратегічних Сил стримування, до бойової готовності здійснювати за рішенням Президента України через міністра оборони України» [29]. При цьому зауважувалося, що зберігалися, до особливого розпорядження, діючі на той час оперативні й мобілізаційні плани. Тобто – старі плани Радянської армії, які достеменно були відомі північним сусідам України – Білорусі та Російській Федерації, які, щоправда, не розглядалися офіційним Києвом як потенційні агресори, навіть попри попередні криваві події у Прибалтиці, Молдові та

на Кавказі тощо. Більше того, Кремль зберігав за собою контроль й над стратегічною ядерною зброєю¹ в Україні й командування військово-космічними військами та їхніми оперативними центрами стеження й управління у Залісцях (Хмельницька обл.) та Євпаторії (Крим).

Майже за півроку, 6 квітня 1992 р., міністр оборони К. Морозов подав Президентові України Л. Кравчуку Угоду «Про порядок переміщення ядерних боєприпасів з території України на заводські бази Російської Федерації» з метою їх розукомплектування та знищення [23], а також відповідні Протокол і Додаток до протоколу про процедури та діяльність по контролю за знищенням ядерних боєприпасів на підприємствах промисловості Російської Федерації. Вказані документи були підготовлені експертами України та Росії у розвитку положень Алма-Атинської Угоди «Про спільні заходи відносно ядерної зброї» від 21 грудня 1991 р. і Мінської Угоди між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав² щодо Стратегічних сил від 30 грудня 1991 р.

---

¹ Термін «Стратегічні сили» означає: об'єднання, з'єднання, частини, установи, військово-навчальні заклади Ракетних військ стратегічного призначення, Військово-Повітряних Сил, Воєнно-Морського Флоту, Протиповітряної оборони, Управління начальника космічних засобів, Повітряно-десантних військ, стратегічної й оперативної розвідки, ядерно-технічної частини, а також сили, засоби й інші військові об'єкти, призначені для управління і забезпечення Стратегічних сил колишнього Союзу РСР.

² 8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі (Білоруська РСР) у результаті переговорів В. Шушкевича, Б. Єльцина і Л. Кравчука – лідери трьох республік Радянського Союзу – Білорусії, Росії, України (без відома Президента СРСР М. Горбачова) підписали Угоду про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Україна є однією з держав-засновниць Співдружності Незалежних Держав, але не є державою-членом СНД, як така, що не підписала Рішення про прийняття Статуту СНД.

При вивченні документа скидається у вічі неспівставність датування обґрунтованих дат (грудень 1992 р.) й числом подання вищезазначеного листа міністра оборони Президентів України (квітень 1992 р.), які вказують на те, що у листі міністра було невірно вказані дати і навіть назви таких важливих міжнародних угод України, а саме 1992-м роком!

Нагадаю, що згідно з Алма-Атинською декларацією [1], зокрема, передбачалося, що сторони визнають і шанують територіальну цілісність одна одної й непорушність існуючих кордонів. Угодою ж між державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил³ «до повної ліквідації ядерної зброї» рішення про необхідність її застосування приймалося Президентом Російської Федерації (щоправда, формально «за узгодженням з главами Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, України після консультації з главами інших держав-учасниць Співдружності». Більше того, у тій угоді зауважувалося, що «на період до повного знищення ядерна зброя, розміщена на території України, знаходиться під контролем об'єднаного командування Стратегічних сил з метою її невикористання і розукомплектування до кінця 1994 р., у тому числі тактичної ядерної зброї – до 1 липня 1992 р.» [18], тобто – у Москві.

23 червня 1992 р. між Україною і Російською Федерацією було укладено Угоду «Про подальший розвиток міждержавних відносин»⁴, якою, зокрема, сторони від-

---

³ Угоду підписали: Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Республіка Киргизстан, Республіка Молдова, Російська Федерація, Республіка Таджикистан, Туркменистан, Республіка Узбекистан та Україна.

⁴ Попри це РФ не припиняла висувати Україні територіальні претензії, які були оформлені офіційними рішеннями вищих дер-

значали, що «зараз у галузі міжнаціональних відносин в Україні і Росії немає підстав для тривоги і взаємних претензій, вони проте укладуть відповідні угоди і вживуть усіх інших заходів, які захищають інтереси осіб українського походження на території Росії і російського походження на території України» (Ст. 9), а також передбачалося «співробітництво у попередженні та урегулюванні конфліктів, які можуть нанести шкоду їх безпеці або іншим чином суттєво торкатимуться їх інтересів» (Ст. 10) [49]. Крім того, обидві держави підтвердили свою відданість існуючим угодам, що визначали статус Стратегічних сил Об'єднаних Збройних Сил СНД, а також погодилися продовжити консультації з метою досягнення домовленостей по виконанню взятих на себе зобов'язань відповідно до Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь від 31 липня 1991 р., Лісабонського протоколу від 23 травня 1992 р. і раніше укладених угод щодо стратегічних ядерних сил. Київ і Москва домовилися й про те, що буде створено переговорний механізм на базі державних делегацій для розробки повномасштабного політичного договору з метою розвитку українсько-російських відносин у руслі дружби, співробітництва і партнерства [49].

жавних органів Росії: 21 травня 1992 р. Верховна Рада РФ ухвалила Постанову № 2809-1 «О правовой оценке решений государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году», згідно з якою Постанова Президії ВР РРФСР від 5 лютого 1954 р. «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» була визнана такою, що «не має юридичної сили з моменту її прийняття»; у грудні 1992 р. З'їзд народних депутатів РФ доручив Верховній Раді РФ розглянути питання про статус Севастополя, і 9 липня 1993 р. на виконання цього доручення ВР РФ Постановою «Про статус міста Севастополя» оголосила федеральний статус міста [14, 4].

Так починався шлях України до однобічної втрати статусу ядерної держави, кроку, що навіть не був по суті підкріплений комплексом стратегічних безпекових заходів, договорів, альянсів, конструкцією замороження й оперативного тактичного відновлення процесу відтворення ядерної програми у випадку зміни геополітичної та військової ситуації навколо України, які б загрожували її національній безпеці й державній незалежності тощо.

Нагадаю, що на початку 1990-х рр. на території України було зосереджено 15% світового потенціалу ядерної зброї (третій у світі, після США та РФ). У 1991 р. Україна мала ядерний арсенал, що складався 220 одиниць стратегічних носіїв, приблизно з 1900 стратегічних ядерних боєголовок і 2500 одиниць тактичної ядерної зброї. В арсенал входили міжконтинентальні балістичні ракети: 130 одиниць SS-19 і 46 одиниць SS-24 (загалом – 1240 боєголовки), а також 25 одиниць Ту-95 і 19 одиниць Ту-160 – стратегічних бомбардувальників, здатних нести крилаті ракети з ядерними боєголовками. Основна ударна міць ядерного потенціалу України – 46 твердопаливних міжконтинентальних балістичних ракет SS-24 по десять боєголовок кожна – мала дальність польоту понад 10 тисяч кілометрів. Це, з огляду міжнародного права, значило, що відбулися ознаки порушення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) від 1968 р.

Президент Л. Кравчук у той час (листопад 1992 р.) фактично сповідував невизначенність вимог української сторони. Так, наприклад, під час зустрічі із американськими сенаторами він висловив таке бачення гарантій: «Нехай західні держави зроблять відповідну заяву про те, що Україна й інші держави, які добровільно звільняються від ядерної зброї, мали б гарантії, щоб інші країни не змогли застосовувати проти них ядерну силу» [54].

На початку січня 1993 р. до Вашингтона поїхали українські дипломати на чолі із заступником міністра закордонних справ Б. Тарасюком. Через відсутність в МЗС чіткого уявлення про зміст гарантій, американська преса не змогла навіть визначено назвати, за чим саме приїхала делегація. ЗМІ написали, що Б. Тарасюк шукав «щось на зразок формальної декларації високого рівня». За результатами поїздки, писала преса, посадовець стверджував, що задоволений отриманим листом за підписом Дж. Буша, і впевнений, що цей лист допоможе перебороти стурбованість українських законодавців можливістю агресії сусідньої Росії. Приблизно в ті ж дні, у січні 1993 р., свій проект «гарантій» запропонувала Росія, однак МЗС його навіть не передав до Верховної Ради – такими загальними були там формулювання.

Виступаючи на форумі в Давосі на початку лютого 1993 р., Л. Кравчук так прокоментував російський проект: «Зазначені зобов'язання тільки повторюють загальноновизнані принципи міжнародного права, зокрема визначені у Заключному акті НБСЄ (1975) і в Паризькій хартії для нової Європи». Однак наступним же реченням, фактично, стверджує, що їх цілком достатньо – якщо їх повторити ще раз: «Але для нас важливо, щоб вони знову були підтверженні у контексті набуття Україною у майбутньому статусу держави, що не володіє ядерною зброєю» [56].

25 лютого 1993 р. Москва надіслала наступний проект «Заяви про гарантії безпеки», в якому знову компілює статті з міжнародних документів, до яких уже й так приєдналися Україна, Росія та інші ядерні держави. Там були загальні формулювання гарантій територіальної цілісності, суверенітету, та наміри вирішувати все лише шляхом переговорів. Свої проекти «надання гарантій безпеки Україні» у травні 1993 р. надіслали МЗС Франції

та Китаю. Це також були компіляції статей чинних міжнародних документів, переписування яких нічого нового не додавало. Так, з Кремля писали, що Росія «підтверджує Україні зобов'язання у відповідності з Угодою про створення Співдружності Незалежних Держав визнати і поважати територіальну цілісність України та недоторканність існуючих кордонів в рамках Співдружності», додаючи, що Москва «визнає, що зміни кордонів можуть здійснюватися лише мирними та узгодженими засобами, і визнає своє зобов'язання утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави і що ніякі її озброєння ніколи не будуть застосовані, окрім як у цілях самооборони або будь-яким іншим чином у відповідності зі Статутом ООН» [56]. Верховна Рада України такі «гарантії» навіть не розглядала, а вітчизняне МЗС нічого зі свого боку не пропонувало, і відтак розв'язання питання зависло у повітрі.

У листопаді 1993 р. Верховна Рада України проголосувала за ратифікацію Договору СНО, але визначила 13 додаткових умов. Ці умови включали гарантії безпеки, фінансової допомоги для утилізації, компенсації за вже відправлену до Росії тактичну ядерну зброю, а також визнання того, що тільки 36% пускових установок і 42% боєголовок на українській території мають бути ліквідованими. Відтак «ядерний клуб» мав би розширитися, натомість українське керівництво зазнало потужного тиску з боку країн НАТО, зокрема США, а надто – з боку Російської Федерації. Резолюція Ради отримала різку критику з боку США та спровокувала відповідні погрози з боку Росії [9].

Тож у грудні 1993 р. розпочалися переговори щодо Тристоронньої заяви, які було завершено в середині січня 1994-го. У рамках цих домовленостей Україна відмовлялася від ядерної зброї в обмін на гарантії безпеки,

фінансової допомоги, а також затвердження графіка реалізації денуклеаризації. Попри невідповідність змісту Заяви усім попереднім умовам Верховної Ради, українські народні депутати погодилися розпочати процедуру ратифікації у лютому 1994 р. та схвалили приєднання України до ДНЯЗ у листопаді цього року [22, 12]. Мотивацією послуговувалися не лише потребою фінансових витрат та проблемами обслуговування ядерних об'єктів і техніки, а й т.зв. Чорнобильським аргументом.

Насправді тиск на Україну розпочався іще 1990 року, коли стало зрозуміло, що вона неухильно досягне державної незалежності, підтвердженням чому слугували не лише відцентрові процеси в СРСР, а проголошення Декларції про державний суверенітет та поширення національно-визвольного руху в УРСР. Уже тоді державний секретар США Д. Бейкер назвав серед основних критеріїв, якими керуватимуться США разом з усім західним світом при визнанні нових незалежних держав – «неволодіння ядерною зброєю». Тому, на думку В. Василенка, «щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї» [5, 11]. А в жовтні 1991 р. газета «Московские новости» на першій шпальті опублікувала інформацію з кулуарів російського керівництва про те, «що обговорювався превентивний ядерний удар по Україні. Єльцин сказав, що він обговорював цю можливість з військовими» [24]. Про факт тиску та шантажу засвідчував й экс-глава МЗС України А. Зленко, який запевняв, що «питання фактично стояло так: або відмова від ядерної зброї й визнання України повноправним членом світового співтовариства, або збереження атомного арсеналу й імовірність міжнародної ізоляції» [59].

В. Горбулін вказує й на іншу складність: «Техніко-технологічні й фінансово-економічні фактори також зумовлювали ухвалення непростих політико-стратегічних

рішень. Варто нагадати, що 1999 р. спливали гарантійні терміни для 36 цих МБР, а 2002 р. – інших 10. І якщо українські фахівці-ракетники так чи інакше могли знайти вирішення проблеми підтримання в робочому стані стратегічних ракетних носіїв (техніко-технологічна база в нас була, хоча подібні роботи вимагали відповідного фінансування, якого не було), то ситуація з ядерними зарядами була значно складнішою. Адже ядерні заряди проектували, виготовляли та обслуговували підприємства, розташовані в Росії – державі, яка вимагала передачі їй цих зарядів. Самі ядерні заряди мають обмежений час для використання і після закінчення гарантійних термінів зберігання мають бути ретельно обстежені, після чого ухвалюється рішення або про продовження їхнього ресурсу (із заміною частини електронних компонентів), або про регенерацію їхньої ядерної «начинки». При цьому закінчення гарантійних термінів для деяких боєголовок розпочалося вже 1993 року, а окремі боєголовки навіть почали «дихати» – у них критично підвищилася температура» [9].

Саме цим аргументом згодом і пояснював прагнення України до позбуття ядерної зброї Л. Кравчук, який запевняв: «Якби ми чекали до 1998-го року, то стали б заручниками ще страшнішого Чорнобиля, ніж пережили. Ніхто ядерних боєголовок у нас не взяв би через страх їх розчленувати, а куди нам з ними було дітися? Тому альтернативи в нас не було, повірте мені. Ми не готові були виготовляти боєголовки, щоб їх замінити, не мали жодної інфраструктури для використання та заміни ядерної зброї» [3].

Тогочасне керівництво України, Президент Л. Кравчук та його наступник Л. Кучма (комуністично-партійний ідеолог і «червоний» директор з системи радянського ВПК відповідно) практично без опору, якщо не вважати за такий дріб'язковий торг за хвиливі грошові асигну-

вання, що більше схожі на міжнародний хабар, погодилися на знищення ядерних щита і меча держави Україна. Наголошу на тому, що тактичну ядерну зброю було виведено з території держави ще у 1992 році! Крім того, російській стороні було передано також стратегічні бомбардувальники, здатні перевозити ядерну зброю. Тож на початку січня 1994 р. між Україною, Росією та США було досягнуто угоди про передачу ядерної зброї під контроль російського командування. У січні 1994 р. у Тристоронній заяві президентів України, РФ і США наша держава офіційно підтвердила прагнення до повного ядерного роззброєння. У 1994 р. Україна приєдналася до Договору з нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерна держава та, передавши свої ядерні боєголовки в Росію для ліквідації, остаточно звільнилася від ядерного потенціалу у 1996-му.

Правовий шлях до остаточного набуття без'ядерного статусу Україною сухими законодавчими актами виглядає наступним чином: Заява Верховної Ради України «Про без'ядерний статус України» (1697-12) від 24 жовтня 1991 р., Постанова Верховної Ради України «Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу» від 9 квітня 1992 р., Постанова Верховної Ради України «Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (840_050), підписаного у Москві 31 липня 1991 р., і Протокол до нього, підписаний у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 р.» (3624-12) від 18 листопада 1993 р. і Постанова Верховної Ради України «Про виконання Президентом України та Урядом України рекомендацій, що містяться у пункті 11 Постанови Верховної Ради України Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами

Америку про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 р., і Протокол до нього, підписаний у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року».

В «Основних напрямках зовнішньої політики України», схвалених Верховною Радою 2 липня 1993 р., у свою чергу зазначалося, що, з огляду на особливості історичного розвитку, геополітичного й гео економічного розташування, українсько-російські відносини є домінантою двосторонніх відносин України з прикордонними державами. У 1993 р. було ухвалено й першу Воєнну доктрину України, що відображала позаблоковий статус держави. Як згодом, у 2012 році, пояснював В. Чалий, таке декларування було закріплено «через побоювання втягнення у військовий блок на чолі з Російською Федерацією у процесі розмежування компетенцій після розвалу Радянського Союзу. При ухваленні Конституції 1996 р. розділ про позаблоковий статус рішенням експертної групи був вилучений» [43, 19]. 3 лютого 1994 р. Верховна Рада України постановляє: Приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. 16 листопада 1994 р. голова Верховної Ради В. Литвин підписав Закон «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» [7, 421].

30 вересня 1994 р., новий Президент України Л. Кучма надіслав листи до Президентів Росії, США, Франції та Прем'єр-міністру Великої Британії «з пропозиціями щодо укладення багатостороннього (США, Росія, Велика Британія, Франція, Україна) Меморандуму» [56]. 15 листопада 1994 р. про цей факт писало у своїй довідці МЗС, у якій засвідчувало, що саме зовнішньополітичне відомство погоджувало з української сторони текст, підписаний пізніше в Будапешті: «Виконавчою владою України вживаються необхідні заходи для остаточного узгодження прийнятної для України

форми викладення таких гарантій (...) З цього приводу МЗС України провело переговори та консультації з представниками зазначених країн, в результаті яких вдалося вийти на узгоджений текст Меморандуму між Росією, США, Великою Британією та Україною» [56]. Не важко помітити, що цей так званий «узгоджений текст» практично ідентичний до «Заяви про гарантії безпеки», яку півтори роки до того пропонувала Російська Федерація. У цій же довідці МЗС засвідчує, що 7–9 листопада 1994 р. ним було отримано офіційні підтвердження з боку Росії, США та Великої Британії про «готовність підписати текст багатостороннього Меморандуму про гарантії безпеки України у зв'язку з приєднанням нашої держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» [56]. Проте, як не дивно, Міністерство закордонних справ України переконувало депутатський корпус з трибуни Верховної Ради, що «надзвичайне політичне значення надання Україні гарантій безпеки полягає у викладенні їх саме у формі багатостороннього міжнародно-правового документу» [56].

Тим не менш, екс-посол США в Україні С. Пайфер роз'яснював з цього приводу, що «коли йшли перемовини про прийняття цього документа в 1994 році, то використовувалися поняття «забезпечення безпеки», але не «гарантій», а відтак «це приводить до непорозумінь» [28]. «Різниця між цими двома поняттями для американської сторони не була важливою, – зауважував пан посол, – тому що для Америки було зрозуміло використання цього терміну, а саме, що американська сторона не стане застосовувати силу в цьому випадку» [28]. Отже, українські дипломати і Президенти або не усвідомлювали деталей і значень дипломатичних термінів та їх значень, у що мало віриться, або ж, з якихось причин, свідомо (під тиском, шантажем чи за інших «спонук») підтримали спрощений варіант документа,

який мав доленосну вагу для держави Україна та її національної безпеки. Варіант – що дивним чином був подібним до кремлівських проєктів і який залюбки сприйняли усі ядерні велетні політичного Олімпу, умивши руки й уникнувши юридично-політичної, проте не історичної, відповідальності.

5 грудня того ж, 1994-го, року у Будапешті було підписано Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) / Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons). Зазначений документ було підписано Президентами України, Росії та США – Л. Кучмою, Б. Єльциним і Б. Клінтоном, – а також Прем'єр-міністром Великої Британії Дж. Мейджором під час засідань Саміту НБСЄ/ОБСЄ в Будапешті. Окрім трьох згаданих ядерних держав, дві інші, що є також постійними членами Ради Безпеки ООН, – Китай та Франція – офіційно висловили схожі гарантії, але формально не підписували Будапештського меморандуму (уряд КНР обмежився заявою від 4 грудня 1994 р., а Франція – Декларацією із супровідним листом Президента Ф. Міттерана від 5 грудня 1994 р.). Безперечно, це аж ніяк не сприяло зміцненню правових основ цього документа, який навіть не набув статусу Угоди.

Згідно із Меморандумом Росія, США та Великобританія, «беручи до уваги зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на її території, у визначений період часу» підтверджували таке:

«1. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України.

2. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

3. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги.

4. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї.

5. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують щодо України їх зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них самих, їхні території чи їхні підопічні території, їхні збройні сили або на їхніх союзників з боку такої держави спільно або в союзі з державою, яка володіє ядерною зброєю.

6. Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань» [4].

1 червня 1996 р. останній ешелон з приблизно 200 ядерними боеголовками стратегічної зброї назавжди залишив територію України. Загалом, з березня 1994 р. по червень 1996 р. з території України було вивезено до Росії близько 2 тисяч ядерних боеприпасів стратегічних комплексів. З урахуванням тактичної зброї на російську територію всього було переміщено близько 5 тисяч ядерних боезарядів. Тож, у підсумку, весь комплекс ядерного роззброєння України було завершено у 1996 р., ядерні боеголовки України було передано в Росію до 21 травня 1996 року⁵. До січня 2002-го всі стратегічні бомбардувальники на українській території було демонтовано, передано Роїській Федерації або перетворено для невійськового використання, усі міжконтинентальні балістичні ракети (МБР) було ліквідовано або в розібраному вигляді очікували ліквідації, а пускові установки МБР знищили. Загалом Україна отримала понад 500 мільйонів доларів американської фінансової допомоги для утилізації за програмою Нанна-Лугара зі зменшення загрози, яку спричинює зброя масового знищення [22, 13]. Останню ж шахтну пускову установку міжконтинентальних балістичних ракет РС-22 (SS-24) було знищено у 2001 році [19; 22, 6].

---

⁵ Варто зауважити, попри позбуття ядерної зброї, Україна загалом не втратила. У її розпорядженні залишилася потужна ядерна енергетика і промисловість, а також розвинуті окремі технологічні «переділи» (елементи) ядерно-паливного циклу (окрім «чутливих» – ізотопного збагачення урану та переробки відпрацьованого ядерного палива).

Це був не лише безпрецедентний випадок в історії, а й, як видно з вищенаведених документальних матеріалів, логічним завершенням попередньої політики українського та російського керівництва щодо позбавлення України ядерних стратегічних й тактичних озброєнь (не виключено, що й внаслідок таємних домовленостей), що суттєво підривали обороноздатність держави й послабили позиції України на міжнародній арені. Більше того, цей Меморандум навіть не є міжнародним договором, оскільки не має юридично зобов'язуючої сили: парламенти країн-гарантів його не ратифікували, хоча й, з іншого боку, у прикінцевих положеннях цього документа зафіксовано: «Цей меморандум набуває чинності з моменту підписання» і тому не потребує ратифікації...

Варто також зазначити й на тому, що серед гарантій/зобов'язань Меморандуму є такі: поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України; утримуватися від загрози силою чи її застосування проти територіальної цілісності та політичної незалежності України... ніякі озброєння ніколи не будуть використані проти неї, окрім випадків самооборони; утримуватися від економічного примусу тощо [4]. Наприкінці лютого – у березні 2014 р. Росія порушила ці міжнародні гарантії військовою окупацією й анексією Кримського півострова та своєю агресією на Донбасі. Водночас, варто зауважити, що формально з правової точки зору інші підписанти Меморандуму не порушили своїх зобов'язань щодо України, проте юридично (відповідно до засад Меморандуму) не мають підстав і змоги збройним шляхом протидіяти Російській Федерації.

Як стверджує колишній посол США в Україні, а нині політолог-науковець С. Пайфер, питання вибору терміна – «guarantees» чи «assurances» – викликало дискусію під час переговорів. Перший термін використовували

для надання гарантій членам НАТО, що передбачає військові зобов'язання. Але американська адміністрація не була готова надавати Україні будь-які військові зобов'язання, тим більше, було зрозуміло, що сенат не забезпечить можливість ратифікації договору з такими жорсткими зобов'язаннями. Тож, за свідченнями С. Пайфера, Меморандум планували як політичну угоду, який передбачав «запевнення, але не військові гарантії» [61]. Разом з тим не можна не погодитися із думкою аналітика Free Voice IAC Т. Біляком у тому, що водночас слід відверто визнати, що українська дипломатія у 90-х роках, перебуваючи в полоні ілюзій щодо початку нової ери в міжнародних відносинах, не спромоглася повною мірою виконати своє головне завдання – «забезпечення національних інтересів і безпеки України» [3].

Зауважу також на тому, що Російська Федерація ще до початку російсько-української війни у 2014 р. неодноразово порушувала Будапештський меморандум, що безпосередньо було виявлено шляхом здійснення економічного тиску на Україну, зокрема щодо поставок енергоносіїв, введення необґрунтованих обмежень на український експорт окремих видів сільськогосподарської та іншої продукції й, власне, наприкінці 2003 р., коли відбувалися події навколо української коси Тузла в Керченській протоці. Проте усе це не стало ані уроком, ані попередженням, ані спонукою українському керівництву та політикуму замислитися над проблемою обороноздатності держави, які обмежилися певними роздумами й дискусіями в експертному середовищі (серед таких осіб, зокрема, були В. Горбулін, О. Чалий, В. Василенко та ін.).

Між тим, Російська Федерація продовжувала закріплювати свою військову присутність в Україні, паралельно зміцнюючи свої впливи на офіційний Київ й послаблюючи збройний потенціал українських зброй-

них сил. У 1996 р. спільна українсько-російська комісія здійснила оцінку вартості кораблів Чорноморського флоту. Україна отримала їх на 258358 млн., Росія – 934809 млн. доларів США. Було також визначено вартість берегових об'єктів, орендна плата Росією за їх використання та оренду землі. Севастополь визначено базою Чорноморського флоту Росії, вона ж взяла на себе певні зобов'язання щодо вирішення соціально-економічних проблем цього міста.

28 травня 1997 р. було заключено Угоду між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. У ній, поміж іншим, зазначалося, що «Російська Сторона зобов'язується не мати ядерної зброї в складі Чорноморського флоту Російської Федерації, який знаходиться на території України» (Ст. 5), а також, що «військові формування здійснюють свою діяльність в місцях дислокації відповідно до законодавства Російської Федерації, поважають суверенітет України, додержуються її законодавства та не допускають втручання у внутрішні справи України» (Ст. 6). Серед інших статей з історичної ретроспективи варто згадати й про те, що російська Сторона зобов'язувалася відшкодовувати шкоду, «яка може бути завдана діями або бездіяльністю військових формувань чи особами з їхнього складу під час виконання ними службових обов'язків громадянам або юридичним особам України, громадянам або юридичним особам третіх держав, які знаходяться на території України, в розмірах, установлених на підставі претензій, пред'явлених відповідно до законодавства України» (Ст. 18). За справами ж про злочини, скоєні особами, які входили до складу російських військових формувань у Криму, або членами їхніх сімей на території України, мало б

застосовуватися законодавство України і діяти суди, прокуратура та інші компетентні органи України (Ст. 19). Угоду було укладено на 20 років, відлік яких вівся з дати початку її тимчасового застосування; термін дії Угоди мав автоматично продовжуватися на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна із Сторін не повідомить письмово іншу Сторону про припинення дії Угоди не пізніше ніж за один рік до закінчення терміну її дії [50]. Того ж дня у Києві було підписано Угоду з Чорноморським флотом. Розрахунок за використання об'єктів в Криму Росія здійснювала шляхом щорічного зменшення державного боргу України перед Росією на суму 9779 млн. доларів.

31 травня 1997 р. між Україною і Російською Федерацією було укладено Договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство». Він за своєю договірно-правовою основою може вважатися стрижневим документом двосторонньої співпраці між Києвом і Москвою у довоєнний період. Ним, власне, передбачалося, що Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів⁶. Обидві держави зобов'язувалися будувати власні взаємини на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи

---

⁶ Нагадаю принагідно, що в Основоположному акті НАТО–Росія від 1997 р. члени Альянсу для заспокоєння Росії з приводу її побоювань щодо розширення НАТО на схід декларували, що не будуть розміщувати значні військові потужності, включно з тактичною ядерною зброєю, на території нових країн – членів із Центрально-Східної Європи і Балтії, оскільки не мають відповідних «підстав, намірів чи планів» (т. зв. принцип трьох «ні»).

економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальноновизнаних норм міжнародного права.

Важливим, з огляду на російсько-українську війну, розв'язану Кремлем 2014 року, є обопільне твердження з 1997 року, що добросусідство і співробітництво між ними є важливими факторами підвищення стабільності і безпеки в Європі та в усьому світі, а відтак вони здійснюватимуть тісне співробітництво з метою зміцнення міжнародного миру і безпеки. Крім того, Москва та Київ стверджували, що вживають необхідних заходів для того, щоб сприяти процесу загального роззброєння, створенню та зміцненню системи колективної безпеки в Європі, а також посиленню миротворчої ролі ООН і підвищенню ефективності регіональних механізмів безпеки [17, 51–58].

Більше того, статтею 7 визначалося, що в разі виникнення ситуації, яка, на думку однієї з Високих Договірних Сторін, створює загрозу миру, порушує мир або зачіпає інтереси її національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності, вона може звернутися до іншої Високої Договірної Сторони з пропозицією невідкладно провести відповідні консультації. Сторони мали б обмінюватися відповідною інформацією і при необхідності вжити узгоджених або спільних заходів з метою подолання такої ситуації, а також докласти зусиль до того, щоб врегулювання всіх спірних проблем здійснювалося виключно мирними засобами, і співробітничати у відверненні та врегулюванні конфліктів і ситуацій, які зачіпають їхні інтереси.

Наголошу, що Договір було ратифіковано Верховною Радою України 14 січня 1998 р. [31], Державною Думою РФ 2 березня 1999 р. [36, 1159], а його статті

підтвердженні Конституційним Судом РФ, який припинив провадження у цій справі (через запит 157 депутатів Держдуми в частині підтвердження непорушності існуючих кордонів між державами), зважаючи на те, що набув чинності Федеральний Закон від 2 березня 1999 р. (№ 42-ФЗ) «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Російською Федерацією і Україною», що був прийнятий Державною Думою 25 грудня 1998 року⁷ та схвалений Радою Федерації 17 лютого 1999 року.

При цьому українській політичній верхівці уже тоді слід було зтямити демарш російських парламентарів та їхню риторику. Противники підписання Договору підняли гвалт про зближення України з НАТО та ЄС, а після його ратифікації почалися протести з мотивів, що цей документ закріплює за незалежною Україною внутрішні адміністративні кордони Радянської України. Не варто було б забувати, що обіцяв у разі ратифікації Договору депутатам (а його противників там була більшість!) з трибуни Ради Федерації колишній міністр іноземних справ РФ І. Іванов, а саме: що Росія разом з Україною будуть використовувати Керченську протоку і води Азовського моря. Чи міркували над цими словами у Києві й чи аналізували сенс такої позиції Москви? А позиція Росії полягала (і полягає) у тому, аби Керченській протоці та Азовському морю надати статус внутрішніх вод Росії та України, а відтак й спільно використовувати косу Тузла, яка час від часу в силу звичайних природних змін стає островом. І росіяни не мали наміру відмовлятися від цієї мети, незалежно від договорів про дружби чи кордони тощо.

---

⁷ У 1998 р. між Україною і Росією було підписано Договір «Про економічне співробітництво і міжнародну програму розвитку економічних зв'язків на 1998–2007 рр.».

Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон [13] від 28 січня 2003 р. було ратифіковано Україною 20 квітня 2004 р. [32] та Російською Федерацією 22 квітня 2004 р. [25]. Відповідно до нього Сторони визначили проходження державного кордону між Україною та Російською Федерацією. Однак і після підписання Договору між Україною і Росією не були до кінця узгоджені лінії міждержавного кордону в Азовському морі та Керченській протоці (про що й йшлося вище). Найбільш гостро ця проблема проявилася у жовтні 2003 року. Росія в односторонньому порядку з боку Таманського півострова почала споруджувати дамбу в напрямку українського острова Тузла. Цей острів має площу 35 га, його довжина 6,5 км, ширина – 500 м, відстань від острова до українського берега – 4 км, до російського 5,5 км.

У цьому конфлікті, до речі, яскраво виявилися й недоліки Будапештського меморандуму, позаяк механізму забезпечення зазначених у ньому гарантій через проведення консультацій застосувати було просто неможливо. Спроба України реалізувати шостий пункт Меморандуму виявилася невдалою, позаяк тоді, як зазначає В. Василенко, «ядерні держави-гаранти взагалі відмовилися від проведення консультацій» [5, 11]. Тобто, як додає Т. Біляк, попри задекларований цим пунктом механізм під час згаданої кризи, Україні не вистачило політичної ваги навіть для того, щоб розпочати процес консультацій [3].

Конфлікт набув такого загострення, що тільки втручання Президентів України і Росії Л. Кучми і В. Путіна дозволило його владнати. Росія припинила будівництво дамби за 180 метрів від острова. Наслідком твердої та рішучої позиції Президента України Л. Кучми Російська Федерація не лише змушена була на ціле десятиліття відкласти свої плани щодо збройної експансії проти

України взагалі й окупації Криму зокрема. Іншим компромісним розв'язанням «тузлинського вузла» стало підписання 24 грудня 2003 р. Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки [16] – саме те, чого й прагла Москва.

Чи розв'язало це проблему? Ні. Попри те, як вищезгадуваний Договір, як і закон РФ (№ 4731-1) однозначно визначають острів Коса Тузла як частину території України, Кремль не змінив свої наміри. Про це свідчило й те, що 2005 р. з федерального бюджету було виділено 110 млн. руб. на відновлення коси Тузла (після робіт 2003–2004 рр. її довжина збільшилася удвічі), а також заява МЗС РФ про фактичне ігнорування власного ж закону про тимчасові кордони з державами СНД та ст. 2.3 Договору «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Російською Федерацією та Україною» [27]. У чому інтерес, окрім імперських амбіцій та геополітичного бажання контролювати Керченську протоку, внаслідок чого Азовське море по суті перетворюється на внутрішнє море Росії? Альтернативні джерела нафти та газу на перспективних просторах мілкого Азово-Керченського басейну (в акваторії Азовського моря відкрито 120 таких джерел), які можна дешево видобувати тощо. Ну і ще щільніший вплив на Крим. Зрештою, окупацією півострова у 2014 р. Росія за допомогою сили оптом «вирішила» ці питання.

Проте чи мало б це загострення стати несподіваним для України, коли б політики та аналітики МО України пам'ятали про істерію щодо приналежності острова Тузла в Росії іще у 1997 році, а також про риторику московського політикуму з цього приводу напередодні підписання й подальшої ратифікації у грудні 1998 р. Договору «Про дружбу, співробітництво і партнерство» між Російською Федерацією та Україною? І запитання це не риторичне!

Разом з тим важливо звернути увагу й на те, що того ж 2003-го року Російською Федерацією було вироблено нову стратегію національної безпеки про право застосування превентивного удару в разі будь-якої загрози ззовні. При цьому серед вагомих кластерів військово-політичного тиску й превентивної атаки ставилося завдання домінування в СНД (а відтак і на пострадянському просторі) та далеко за межами колишніх радянських республік. Чи зважили на це політики України та інших держав? Очевидно, що – ні, позаяк їх мав би застерегти й той факт, що ще у 1993 р. Росія у своїй військовій доктрині не підтвердила декларованого Радянським Союзом зобов'язання не застосовувати ядерну зброю першою. Логіка Кремля вже тоді полягала у тому, що відмова від застосування ядерної зброї першими суперечить головній тезі, відповідно до котрої ця зброя розглядається не як засіб ведення війни, а як засіб стримування можливого агресора. Тож у зовнішньополітичній концепції від 2003 р. Москва демонстративно заявила про власне право застосування превентивного удару без попередження і без згоди міжнародних структур. З липня 2007 р. РФ запровадила односторонній мораторій на виконання Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), що фактично призвело до ліквідації найбільш дієвого механізму контролю над звичайними озброєннями в Європі. Більше того, до переліку завдань Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 року, затвердженої указом Президента РФ Д. Медведєва у травні 2009 р., між іншими, з'явився пункт про можливість використання енергоресурсів як засобу шантажу інших країн задля досягнення стратегічних цілей Росії [38; 52].

Чи не зазнала на собі цієї стратегії Україна – відповідь очевидна, як на поверхні є й факт військово-політичної короткозорості українського державного

керівництва за усе десятиліття від 1990-го по 2010-й і в наступні роки, обмеженість їхнього стратегічного мислення, нездатність об'єктивно усвідомлювати реальні загрози державній безпеці України, відсутність уміння мислити державницькими категоріями в умовах новітніх викликів та брак хисту пошуку і прийняття раціонально-системних рішень на рівні політиків XXI століття, як у поточний час, так і з огляду на довгострокову перспективу...

У 2009 р. напередодні 15-ї річниці Будапештського меморандуму в українському парламенті та експертному середовищі відбувалася дискусія щодо необхідності ратифікації Меморандуму, надання йому статусу політико-правового документа або прийняття іншого документа «зобов'язуючого характеру з гарантування безпеки України». У квітні 2009 р. голова Верховної Ради України В. Литвин виступив за надання Будапештському меморандуму щодо гарантій безпеки України статусу «політико-правового документа». За словами В. Литвина, необхідно, щоб цей документ був підписаний «на офіційному рівні й ратифікований парламентами відповідних країн для того, щоб ці гарантії не лише були задекларовані, а щоб вони виконувалися». Він переконував, що Україна повинна принциповіше ставитися до виконання відповідних гарантій: «Україна свої зобов'язання виконує, як, наприклад, щодо закриття ЧАЕС, а інші високі сторони своїх зобов'язань не виконують, або виконують їх в урізаному вигляді». Водночас В. Литвин вважав, що прийняття «такого документа зобов'язуючого характеру щодо гарантування безпеки України зніме проблему щодо НАТО» [20].

27 серпня 2009 р. Тернопільська обласна рада прийняла заяву до Президента України, прем'єр-міністра України, спікера Верховної Ради та Посольства Російської Федерації в Україні й зв'язку зі зверненням прези-

дента Російської Федерації до Президента України. «Ми, депутати Тернопільської обласної ради, висловлюємо глибоке обурення зверненням Президента Росії Дмитра Медведєва на адресу української влади з безпідставними звинуваченнями. Це прояв неповаги до української нації та інформаційна підготовка московської експансії в Україну напередодні президентських виборів», – йшлося у зверненні. Депутати заявляли, що «в протистоянні з Москвою Україна не почула жодного рішучого слова на свою підтримку з боку інших держав-гарантів: США і Великобританії», а також, що ці держави жодного разу не відреагували на погрози, економічний та інформаційний тиск на Україну з боку Кремля [41]. У зв'язку з цим, Тернопільська облрада вимагала від влади України заявити про розірвання Будапештського меморандуму 1994 року, відновити ядерний статус України, припинити участь України в ЄП, вийти з СНД, а також вивести російські війська з Криму. Крім того, депутати вимагали забезпечити фінансування Збройних Сил України на рівні 4% ВВП, забезпечити негайне створення широкої мережі резервістів і прискорити перехід армії на професійну основу. Третім пунктом вимог було прийняття закону про люстрацію. Тернопільська облрада також вимагала, аби Служба безпеки України негайно здійснила перевірку вищих посадових осіб України та керівництва політичних сил на причетність до співпраці зі спецслужбами Російської Федерації.

1 вересня 2009 р. ідею перегляду Будапештського меморандуму підтримав Президент В. Ющенко під час візиту до Чернівців. «Ці договори, які ми підписували 15 років тому, потрібно замінити двосторонніми договорами з країнами-гарантами», – зазначив Президент і додав, що з США подібний договір уже підписано [58]. Зміст додаткових гарантій, які Україна хотіла б отримати від держав, які підписали Будапештський меморандум,

В. Ющенко не деталізував, але підкреслив, що найкращим варіантом для Києва було б приєднання до системи колективної безпеки. Утім, далі слів справа так і не дійшла.

У вересні 2009 р. экс-секретар Ради національної безпеки і оборони України В. Горбулін і доктор політичних наук О. Литвиненко наголосили, що Україні варто скликати міжнародну конференцію для підготовки договору про гарантії безпеки та заміни Будапештського меморандуму. «До участі у конференції варто запросити всі держави-гаранти, а саме – США, РФ, КНР, Францію, Великобританію, а також інші впливові держави, насамперед Німеччину», – зазначали фахівці [57]. Вони наполягали на необхідності трансформування Меморандуму в багатосторонній юридично зобов'язуючий міжнародний договір [21]. Утім, розмови так і залишилися розмовами й на практиці жодних трансформацій не відбулося, перш за все, вочевидь, через відсутність політичної волі серед керівництва України і, перш за все, Президента України В. Ющенка.

Тим не менш, слід визнати, що сьогодні більшість експертів у безпековій галузі схиляються до думки, згідно з якою Будапештський меморандум необхідно трансформувати в юридично обов'язковий договір із чітким механізмом реалізації його положень, бо він виявився нездатним гарантувати територіальну цілісність та безпеку України. Це завдання могло б бути імplementовано на двосторонній основі: шляхом укладення угод про гарантії безпеки на кшталт договорів, підписаних між США й такими державами як Ізраїль, Корея та Японія. Зокрема, Україна могла б юридично закріпити ці домовленості з державами-гарантами своєї безпеки за Будапештським меморандумом (США, Великою Британією, Францією та Китаєм) як у багатосторонньому форматі, так і окремо на двосторонньому рівні. До та-

кого договору можна було б внести й положення щодо різноманітних технічних питань, пов'язаних із безпекою, механізму гарантування безпосередньо безпеки України, а також глобальної та європейської систем безпеки [35].

Проте у тогочасній Україні політики й надалі продовжували нехтувати питаннями національної безпеки й виробленням її реалістичної стратегії. Тим часом у квітні 2010 р. Росія і США підписали в Празі Договір про скорочення ядерної зброї та її носіїв, обидві держави заявили про гарантії безпеки для України. Невдовзі, під час роботи у Вашингтоні Міжнародної конференції з ядерного розброєння Президент України В. Янукович зробив заяву про згоду України позбутися високозбагаченого урану (приблизно 100 кг). Така позиція українського керівництва знайшла досить схвальні відгуки як у членів конференції, так і у світової громадськості. Подальшим кроком у політиці В. Януковича у напрямку зближення з Росією була зміна проєвропейського стратегічного курсу й згортання шляху до інтеграції країни у Атлантичну систему безпеки та НАТО, коли у червні 2010 р. Україна оголосила про свою позаблокову політику. Таким чином Київ відмовився від євроатлантичної інтеграції при декларативному збереженні курсу на євроінтеграцію.

У 2010 р. було прийнято ще одне рішення, яке безпосередньо стосувалося питання національної безпеки і оборони. У липні Верховна Рада України з цього приводу прийняла спеціальну заяву і постанову, згідно з якою Кабінет Міністрів був зобов'язаний у тримісячний термін розробити і запропонувати проєкт міжнародно-правового документа, який зміцнював би міжнародно-правові гарантії безпеки України в контексті Будапештського меморандуму 1994 року. Від опозиційних політиків лунали заклики в односторонньому порядку денонсувати Угоду,

зокрема, під час Кримської кризи. 19 червня 2013 р. проект закону про денонсацію Угоди підтримали 152 народні депутати; 21 березня 2014 року у Верховній Раді повторно було зареєстровано закон про денонсацію Харківських угод. Утім, практичного втілення такі рішення так і не набули.

Загалом же Україна як держава та її національна безпека були захищені і гарантовані не лише Будапештським меморандумом, а й низкою важливих міжнародно-правових актів, а саме: Статутом ООН; Декларацією про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй [10]; Гельсінкським заключним актом 1975 р. (Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі) [15] та десятком інших основоположних документів ОБСЄ; Угодою про створення СНД від 8 грудня 1991 р.; Декларацією про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав-учасниць СНД від 15 квітня 1994 р.; Тристоронньою заявою щодо гарантій безпеки України Президентів США, РФ та України від 14 січня 1994 р.; рамковим Договором про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ від 1997 р.; іншими українсько-російськими двосторонніми договорами й домовленостями, про які йшлося вище; Договором нерозповсюдження ядерної зброї; Хартією Україна–США про стратегічне партнерство від 19 грудня 2008 р. та іншими міжнародними документами і навіть Основоположним актом про взаємні відносини, співробітництво та безпеку між Організацією Північноатлантичного договору та Росією, який було підписано в 1997 р. в Парижі лідерами країн НАТО й Президентом РФ Б. Єльциним. Цей документ було спрямовано на розбудову «міцного та всеохоплюючого миру в Євроатлантичному регіоні», у

ньому зафіксовано вимоги та зобов'язання поважати суверенітет і територіальну цілісність усіх країн, не застосовувати силу чи загрозу силою.

4 грудня 2009 р. у Спільній заяві Президентів Росії та США було також підтверджено позицію щодо незмінності гарантій, зафіксованих у Будапештському меморандумі. Такі гарантії з боку Росії неодноразово було підтверджено в офіційних заявах керівництва МЗС РФ, зокрема у квітні 2010 року.

На початку 2014 року Російська Федерація, розпочавши віроломну війну проти України, порушивши не лише українсько-російські обопільні угоди і договори, а й власне законодавство та низку міжнародно-правових актів, перед усім людством затаврувала себе як держава-агресор і як країна-загарбник, а її політичне керівництво остаточно виявило себе як угруповання міжнародних злочинців і спонсорів світового тероризму.

Література:

1. Алма-Атинська декларація. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_189
2. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». Київ: НІСД, 2016.
3. Біляк Т. Міжнародно-правова оцінка тексту Будапештського меморандуму 1994 р. (частина 1). *Free Voice Information Analysis Center*. 2015. December 13. URL: <http://iac.org.ua/mizhnarodno-pravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-1/>
4. Будапештський меморандум. *Верховна Рада України. Офіційний сайт* URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158
5. Василенко В. Щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї. *Український Тиждень*. 2014. №15 (335).
6. Верховна Рада ратифікувала харківські угоди. *BBC*. 2010. 27 квітня. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/04/100427_rada_ratification_bt.shtml
7. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 47.
8. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 21.

9. Горбулін В. Військово-ядерний тупик: український варіант. *Дзеркало тижня*. 2015. 13 березня.

10. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569.

11. Дипломатический вестник. 1997. август. № 8.

12. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою. *Лига. Закон. Законодательство Украины*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU90006R.html

13. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157.

14. До другої річниці агресії Росії проти України (20 лютого 2016 року). Київ: НІСД, 2016.

15. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055.

16. Закон України «Про ратифікацію Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки» № 1682-IV від 20 квітня 2004 року. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi/>

17. Закон України № 13/98-ВР від 14 січня 1998 року «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» (Великий договір). *Российско-украинские отношения: сб. документов 1990-1997*. Москва: МИД РФ, МИД Украины, 1998.

18. Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання. Т.1: 1990-1991 рр. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.

19. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Харків: Фоліо, 2003.

20. Литвин хоче, щоб Будапештський меморандум був ратифікований країнами-учасницями. *NewsRu.ua*. 2009. 15 квітня. URL: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/15apr2009/memor.html>

21. Литвиненко О., Горбулін В. Європейська безпека: можливий шлях послабити виклики та загрози. *Дзеркало тижня*. 2009. № 43.

22. Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами. Київ, 2015.

23. Міністр оборони Президентові України щодо Угоди про порядок переміщення ядерних боеприпасів з території України на заводські бази Російської Федерації (6 квітня 1992 р.). *Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт.* URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(04\)06.weapon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(04)06.weapon.php)

24. Независимая газета. 1991. 24 жовтня.

25. О ратификации Договора между Российской Федерацией и Украиной о российско-украинской государственной границе: Федеральный закон от 22.04.2004 № 24-ФЗ. URL: <http://zakon-base.ru/zakony/24-fz-ot-2004-04-22-o-ratifikacii>.

26. О ратификации Соглашения между Российской Федерацией и Украиной по вопросам пребывания Черноморского флота Российской Федерации на территории Украины. *Государственная Дума. Официальный сайт.* URL: <http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28SpravkaNew%29?OpenAgent&RN=363935-5&02>

27. Павленко А. Мина замедленного действия. *Зеркало недели.* 2005. 5 августа.

28. Платформа. 2014. 16 липня.

29. Приказ министра обороны Украины «Об организации непосредственного управления войсками, дислоцированными на территории Украины» (23 грудня 1991 р.). *Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт.* URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1991\(12\)23.military.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1991(12)23.military.php)

30. Про важке становище, що склалося при формуванні першої на Україні національної бригади (13 серпня 1992 р.). *Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт.* URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(08\)13.nats.brygada.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(08)13.nats.brygada.php)

31. Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією: Закон України. *Верховна Рада України. Офіційний сайт.* URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/13/98-%D0%B2%D1%80>

32. Про ратифікацію Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон: Закон України. *Верховна Рада України. Офіційний сайт.* URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1681-15>.

33. Протест проти ратифікації «харківських угод» як тест на зрілість опозиції. *Радіо Свобода. Офіційний сайт.* 2010. 27 квітня. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/2026250.html>

34. Российско-украинские отношения: сб. документов 1990-1997. Москва: МИД РФ, МИД Украины, 1998.

35. Святун О., Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної

зброї. *Viche*. 2014. №20. URL: <http://www.viche.info/journal/4405/>

36. Собрание законодательства Российской Федерации. 1999. № 10.

37. Стенограма виступів кандидатів у Президенти України В.Януковича та В.Ющенко під час теледебатів на телеканалі «Інтер» (16 листопада 2004 р.). *Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт*. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004\(11\)16.teledebaty.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004(11)16.teledebaty.php)

38. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года (утверждена и введена в действие Указом Президента Российской Федерации № 537 от 12 мая 2009 года). URL: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html><http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>

39. Таємна дипломатична депеша посла США в Україні В.Тейлора: «Україна: Фірташ розповідає про себе американському урядові» (10 грудня 2008 р.) Wikileaks. *Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт*. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2008\(12\)10.Taylor.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2008(12)10.Taylor.php)

40. Таємна дипломатична депеша посла США в Україні Дж. Теффта [Про зустріч і розмову з колишнім Президентом України Л. Кучмою. 2 лютого 2010 р.]. *Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт*. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010\(02\)\(..\).Tefft.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010(02)(..).Tefft.php)

41. Тернопільська облрада вимагає розірвати Будапештський меморандум. *Корреспондент.net*. 2009. 28 серпня. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/948837-ternopilska-oblrada-vimagae-rozirvati-budapeshtskij-memorandum>

42. Теффт Дж. Україна: Питанням безпеки в перебігу виборчої кампанії надається мало уваги (січень 2010 р.). *Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт*. URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2009.Tefft.php>

43. Трансформація національних концепцій безпеки як відповідь на нові глобальні та регіональні виклики і загрози: досвід України та НАТО: зб. міжнар. конф. Київ: НІСД, 2012.

44. Угода між Російською Федерацією і Україною по Чорноморському флоту. *Российско-украинские отношения: сб. документов 1990-1997*. Москва: МИД РФ, МИД Украины, 1998.

45. Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону (підписана 17.05.2010 р., ратифікована Україною Законом № 2466-VI від 08.07.2010 р., набрала чинності для України 29.07.2010 р.). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_365

46. Угода між Російською Федерацією та Україною про невідкладні заходи з формування Військово-Морського флоту Росії та Військово-Морських сил України на базі Чорноморського флоту. *Российско-украинские отношения: сб. документов 1990-1997*. Москва: МИД РФ, МИД Украины, 1998.

47. Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту (28 травня 1997 р.). *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_075

48. Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР (3 серпня 1992 р.). *Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт*. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(08\)03.Chorn.flot.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(08)03.Chorn.flot.php)

49. Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин від 23.06.92 р. *Лига. Закон. Законодательство Украины*. URL: http://search.ligazakon.ua/I_doc2.nsf/link1/MU92140U.html

50. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України (28 травня 1997 р.). *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_076

51. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_359

52. Указ Президента Российской Федерации № 24 от 10 января 2000 года «О Концепции национальной безопасности». *Агентство военных новостей*. 2000. 19 января URL: <http://www.kremlin.ru/2004/>

53. Указ Президента України № 1119/2010 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 листопада 2010 року «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 році» (17 листопада 2010 р.). URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010\(11\)17.RNBO.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010(11)17.RNBO.php)

54. Укрінформ. 1992. 22 листопада.

55. Хартія Україна-США про стратегічне партнерство, 19 грудня 2008 року. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=840_140

56. Хто лобіював Будапештський меморандум? *Висновки*. 2016. 5 лютого URL: <http://vysnovky.com/analytics/politics/2479-hto-lobiyuvav-budapeshtskii-memorandum>

57. Що таке Будапештський меморандум і чому він нам не допоможе. *Преса України*. 2014. 2 березня. URL: <http://uaipress.info/uk/news/show/17656/>

58. Ющенко готовий повернути Україні ядерний статус. *Обозреватель*. 2009. 1 вересня. URL: <http://obozrevatel.com/news/2009/9/1/213049.htm>

59. Як позбулися ядерного «щита». *Львівська Пошта*. 2009. № 10 (748). URL: <http://www.lvivpost.net/suspilstvo/n/3127>

60. Joint Statement by President George W. Bush and President Viktor Yushchenko / A New Century Agenda for the Ukrainian-American Strategic Partnership, April 4, 2005. URL: <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2005/04/20050404-1.html>

61. Pifer S. Ukraine crisis' impact on nuclear weapons. URL: <http://edition.cnn.com/2014/03/04/opinion/pifer-ukraine-budapest-memorandum/>

62. World Economic Outlook Database / International Monetary Fund. April, 2016. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2016/01/weodata/index.aspx>

63. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: МП Леся, 2017.

Pavlo Hai-Nyzhnyk

Doctor of Historical Sciences

Budapest Memorandum: Preconditions and Consequences (Not) Guarantee National Security of Ukraine

The article reproduced course and circumstances liquidation Ukrainian strategic deterrence forces (nuclear weapons) and the Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (Budapest Memorandum) and their implications for National Security and Defense Council of Ukraine.

On June 23, 1992, an agreement was signed between Ukraine and the Russian Federation on the further development of interstate relations, which, in particular, the parties noted that "now there are no grounds for anxiety and mutual claims in the field of international relations in Ukraine and Russia, but they will conclude appropriate agreements and will take all other measures that protect the interests of persons of Ukrainian origin in the Russian Federation and Russian origin in the territory of Ukraine" (Article 9), and also envisaged "cooperation in conflict prevention and resolution, as and may harm their safety or otherwise significantly affect their interests" (Art. 10). In addition, both states reaffirmed their commitment to the existing agreements defining the status of the CIS Strategic Forces, and agreed to continue consultations with a view to reaching an agreement on fulfilling their commitments under the Strategic Offensive Reduction and Restriction Treaty, dated July 31, 1991, the Lisbon Protocol of May 23, 1992 and previously concluded agreements on strategic nuclear forces. Kyiv and Moscow also agreed that a negotiating mechanism would be established on the basis of state delegations to develop a full-scale political agreement with the aim of developing Ukrainian-Russian relations on the lines of friendship, cooperation and partnership.

Thus began the path of Ukraine to unilateral loss of nuclear status, a step that was not even substantiated by a set of strategic security measures, treaties, alliances, the design of a freeze and the tactical resumption of the nuclear program reproduction in the event of a change in the geopolitical and military situation around Ukraine. would threaten its national security and state independence, etc.

In the early 1990's, 15% of the world's nuclear weapons potential (third in the world after the US and Russia) was concentrated in Ukraine. In 1991, Ukraine had a nuclear arsenal consisting of 220 strategic carriers, approximately 1,900 strategic nuclear warheads and

2,500 tactical nuclear weapons. The arsenal included intercontinental ballistic missiles: 130 SS-19s and 46 SS-24s (a total of 1240 warheads), as well as 25 Tu-95s and 19 Tu-160s – strategic bombers capable of carrying cruise missiles with nuclear warheads. The main shock power of Ukraine's nuclear potential – 46 SS-24 solid-fuel intercontinental ballistic missiles of ten warheads each – had a flight range of more than 10,000 kilometers.

In January 1994, in a Tripartite Statement by the Presidents of Ukraine, the Russian Federation and the US, our country formally reaffirmed its desire for full nuclear disarmament. In 1994, Ukraine acceded to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons as a non-nuclear state and, having transferred its nuclear warheads to Russia for liquidation, finally withdrew from its nuclear potential in 1996.

On December 5, 1994, a Memorandum of Security Guarantee was signed in Budapest on Ukraine's accession to the Nuclear Non-Proliferation Treaty (Budapest Memorandum). It was an unprecedented event in history. The document was signed by the Presidents of Ukraine, Russia and the United States – L. Kuchma, B. Yeltsin and B. Clinton – as well as the Prime Minister of the United Kingdom, J. Major, during the OSCE / OSCE Summit in Budapest. In addition to the three mentioned nuclear powers, two others, also permanent members of the UN Security Council – China and France – formally made similar guarantees but did not formally sign the Budapest Memorandum (the Chinese government limited its statement of December 4, 1994, and France the Declaration. with cover letter from President F. Mitterrand of December 5, 1994).

Among the safeguards / obligations of the Memorandum are: respect for the independence, sovereignty and existing borders of Ukraine; to refrain from threatening or using force against the territorial integrity and political independence of Ukraine ... no weapons will ever be used against it except in cases of self-defense; refrain from economic coercion and the like. In late February – March 2014, Russia violated these international guarantees by military occupation and annexation of the Crimean peninsula and its aggression in the Donbass.

In the beginning of 2014, the Russian Federation, beginning with a treacherous war against Ukraine, violating not only Ukrainian-Russian mutual agreements and treaties, but also its own legislation and a number of international legal acts, branded itself before all humanity as an aggressor state and as an invading country, and its political leadership finally proved itself to be a grouping of international criminals and sponsors of world terrorism.

Keywords: Budapest Memorandum, national security, nuclear capacity.

Розділ II. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК: 328.36

Шляхтун Петро Панасович

доктор філософських наук, професор

Малкіна Ганна Миколаївна

доктор політичних наук, доцент

ДИКТАТ БІЛЬШОСТІ ЧИ ПРАВА МЕНШОСТІ?

Аналізується принцип більшості як основоположний у прийнятті політичних рішень у різних формах безпосередньої і представницької демократії. Виокремлюються різні вияви більшості та визначаються їх особливості на виборах і у функціонуванні парламенту. З'ясовується обмеженість принципу більшості у застосуванні його на виборах і референдумах, у прийнятті парламентом рішень. Визначаються шляхи удосконалення використання принципу більшості з метою забезпечення якнайповнішого волевиявлення учасників різних голосувань, запобігання диктату парламентської більшості та гарантування прав парламентської меншості (опозиції) у прийнятті парламентом рішень.

Ключові слова: *більшість, абсолютна більшість, відносна більшість, проста більшість, конституційна більшість, більшість від конституційного складу парламенту, парламентська більшість, меншість, парламентська меншість, права меншості, конституційний закон, органічний закон.*

Фундаментальною засадою демократичного правління на всіх рівнях здійснення публічної влади є принцип більшості, який полягає в тому, що політичні рішення, особливо ті, що мають суспільне значення, приймаються більшістю або з її згоди. Принцип біль-

шості вимагає використання форм і процедур, які дають змогу виявити політичну більшість. Основними з них є представницьке правління (здійснення влади представниками народу) та форми безпосередньої демократії – вибори, референдум, загальні збори громадян, сільський схід тощо.

Значення терміна «більшість» (більша частина, більша кількість кого-, чого-небудь) нерозривно пов'язано зі значенням терміну «меншість» (менша частина, кількість якогось цілого, певної групи) і те, що в одному відношенні є більшістю, в іншому відношенні може бути меншістю. З'ясування такого зв'язку між більшістю і меншістю, відносності більшості у політиці має особливо важливе значення, оскільки в ній те, що сприймається як воля більшості, нерідко реально є волею меншості.

Прийняття політичних рішень у формах безпосередньої і представницької демократії на основі принципу більшості має свої особливості і потребує окремого розгляду.

На виборах до представницького органу державної влади (парламенту) та представницьких органів місцевого самоврядування (місцевих рад) можуть використовуватися мажоритарна або пропорційна виборчі системи. Обидві з них ґрунтуються на принципі більшості, однак діють по-різному.

За мажоритарної виборчої системи (від фр. *majorite* – більшість) обраним на виборах стає той кандидат, який отримав найбільше голосів виборців у виборчому окрузі. Така більшість може бути абсолютною, відотною або кваліфікованою, залежно від чого розрізняють мажоритарні виборчі системи абсолютної, відотної і кваліфікованої більшості. За мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості обраним стає той кандидат, який отримав у виборчому окрузі абсолютну

більшість голосів виборців, тобто щонайменше 50 відсотків плюс один голос. Якщо жоден із кандидатів не отримає такої більшості голосів, проводиться другий тур виборів, у якому беруть участь тільки ті два кандидати, які отримали найбільше голосів у першому турі виборів, і обраним стає той із них, який отримує більше голосів.

Абсолютна більшість при цьому зазвичай вираховується не від загальної кількості громадян, які мають право голосу, а від кількості тих громадян, які взяли участь у голосуванні і голоси яких визнано дійсними. Якщо врахувати, що у виборах зазвичай беруть участь 40-60 відсотків громадян, які мають право голосу, і половини (плюс один голос) голосів яких достатньо для обрання, то з'ясується, що за мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості кандидат обирається не більшістю, а меншістю виборців.

За мажоритарної виборчої системи відносної більшості обраним у виборчому окрузі стає той кандидат, який отримав відносну більшість голосів виборців, тобто більше, ніж його суперники, кожен окремо. У такому разі обраним може стати кандидат, який отримав, наприклад, 10 чи 20 відсотків голосів, а решта 90 чи 80 відсотків голосів виборців, поданих за інших кандидатів, не враховуються у підведенні підсумків голосування, вони «пропадають». Відносна більшість, необхідна для обрання, виявляється незначною меншістю.

Компенсувати цей недолік мажоритарної виборчої системи відносної більшості якоюсь мірою дає змогу мажоритарна виборча система кваліфікованої більшості, за якої кандидат у депутати представницького органу для того, щоб стати обраним, повинен отримати не просто відносну більшість голосів виборців, а таку більшість, що не є меншою від визначеної законом, наприклад, у 30 відсотків голосів виборців.

Більш повно виявити і врахувати більшість голосів виборців на виборах до представницького органу дає змогу використання пропорційної виборчої системи (системи пропорційного представництва), за найпростішого різновиду якої виборці голосують за списки кандидатів у депутати від політичних партій, а мандати у представницькому органі розподіляються між партіями (списками кандидатів) пропорційно до кількості поданих за них голосів. За цієї системи при визначенні результатів голосування не враховуються голоси тільки тих виборців, які проголосували за партії (списки кандидатів), що не подолали виборчий бар'єр, – встановлену законом мінімальну частку голосів виборців, яка зазвичай становить 3-5 відсотка голосів усіх виборців, отримання якої необхідне для участі партії у розподілі депутатських мандатів.

Виборчий бар'єр необхідний для унеможливлення представництва у парламенті чи іншому представницькому органі дрібних, маловпливових партій, яке утруднює структурування органу на правлячу більшість і меншість, що має особливо важливе значення у функціонуванні парламенту. Проте в деяких країнах він не передбачається. У Португалії встановлення виборчого бар'єру на парламентських виборах заборонено на конституційному рівні: «Закон не може встановлювати обмеження для отримання мандатів на підставі поданих голосів шляхом уведення вимоги отримання якогось мінімального відсотка голосів у національному масштабі» (ч.2 ст.155 Конституції Португалії 1976 р.) [1]. У такому разі при підведенні підсумків голосування і визначенні результатів виборів враховуються голоси всіх виборців, яка-небудь їх частка не пропадає.

Той чи той різновид мажоритарної виборчої системи застосовується також на виборах посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самовряду-

вання. У країнах з республіканською формою правління у загальнонаціональному масштабі такими є вибори президента як глави держави. У президентських і змішаних республіках президент обирається шляхом загальних і прямих виборів за мажоритарною системою абсолютної більшості – аналогічно тому, як це відбувається на виборах до парламенту, лише президентські вибори відбуваються не в багатьох одномандатних виборчих округах, як парламентські, а в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі. Якщо врахувати, що в президентських виборах, як і в парламентських, зазвичай беруть участь 40-60 відсотків громадян, які мають право голосу, половини (плюс один голос) голосів яких достатньо для обрання президента, то це означає, що «всенародно обраний» президент зазвичай обирається не більшістю, а меншістю громадян держави.

У парламентарній республіці президент обирається парламентом або створеною на його основі колегією (за участі представників територій) за мажоритарною системою кваліфікованої більшості. Особливість таких виборів полягає в тому, що для обрання на пост президента кандидату потрібно отримати конституційно визначену досить високу більшість голосів членів парламенту (колегії), наприклад, 2/3 чи навіть s від загального чисельного складу парламенту (колегії). Якщо жоден із кандидатів не отримує такої більшості голосів, проводяться наступні тури виборів, у кожному з яких вимоги щодо необхідної для обрання більшості знижуються – до абсолютної більшості з можливістю розпуску парламенту і призначенням позачергових парламентських виборів у разі її неотримання жодним із кандидатів.

Вибори посадових осіб органів місцевого самоврядування – сільських і міських голів (мерів міст) відбуваються за мажоритарною системою абсолютної чи,

частіше, відносної більшості, з усіма особливостями щодо більшості, як і в разі виборів до представницьких органів місцевого самоврядування.

Ще більш значними втрати голосів виборців можуть бути у разі проведення референдуму. Як інститут безпосередньої демократії референдум оцінюється вище, ніж вибори. Адже шляхом виборів громадяни лише уповноважують тих чи тих осіб на прийняття владних рішень, тоді як шляхом референдуму вони приймають такі рішення, причому з найважливіших питань державного і суспільного життя.

Разом із тим референдум може бути досить далеким від демократії, у тому числі щодо більшості. Адже рішення на референдумі нерідко приймаються не більшістю, а меншістю суспільства (виборців). Згідно із законодавством демократичних держав референдум вважається таким, що відбувся, якщо в ньому взяли участь не менше половини (або більше половини, щонайменше 50 відсотків плюс один голос) громадян, які мають право голосу. При цьому рішення приймається більшістю голосів (щонайменше 50 відсотків плюс один голос) від кількості тих громадян, які взяли участь у голосуванні. Це означає, що шляхом референдуму рішення з важливого державного чи суспільного питання може прийняти усього четверта частина всіх громадян, які мають право голосу. По суті, така меншість не стільки приймає рішення, скільки нав'язує його більшості суспільства.

Якою б більшістю – абсолютною, відносною чи кваліфікованою не ухвалювалися політичні рішення, в суспільстві завжди є меншість, що визначилася в результаті голосування, з позицією якої переможцям на виборах так чи інакше потрібно рахуватися, інакше у суспільстві виникатимуть і загострюватимуться соціальні суперечності. Чим меншою є така меншість, тим

менше можливостей для виникнення соціальних суперечностей. Тому на виборах і референдумах доцільне використання таких процедур голосування, які забезпечували б якнайповніше волевиявлення більшості і мінімізацію самої меншості.

Урахування інтересів меншості є особливо важливим у функціонуванні парламентів, які ухвалюють найбільше рішень загальнодержавного значення. Парламенти приймають закони, постанови та інші акти шляхом голосування абсолютною, простою, відносною чи кваліфікованою більшістю голосів парламентаріїв.

Абсолютна більшість – це більше від половини (щонайменше 50 відсотків плюс один парламентарій) від встановленого конституцією загального числа парламентаріїв. Проста більшість – це більше від половини (щонайменше 50 відсотків плюс один парламентарій) від числа парламентаріїв, присутніх на засіданні парламенту (за наявності кворуму), або від числа тих парламентаріїв, які взяли участь у голосуванні. Відносна більшість – це найбільше число парламентаріїв, які проголосували за один із варіантів парламентського рішення. Відносною більшістю визначається, наприклад, найбільш прийнятний для обговорення варіант рішення за рейтингового голосування. Кваліфікована більшість – це встановлена конституцією кількість парламентаріїв, що може становити $3/5$, $2/3$ або s , як правило, від встановленого конституцією загального числа парламентаріїв. Кваліфікованою більшістю приймається конституція, вносяться зміни до неї, ухвалюються рішення про усунення президента з поста в порядку імпічменту, долається вето президента щодо прийнятого парламентом закону чи (нижньою палатою парламенту) вето верхньої палати парламенту щодо прийнятого нижньою палатою парламенту законопроекту.

В одних країнах парламенти приймають закони та інші важливі акти абсолютною більшістю голосів парламентаріїв, в інших – простою. Кожен із цих двох способів прийняття парламентських рішень має свої переваги і недоліки. Прийняття парламентом закону чи іншого акту абсолютною більшістю голосів парламентаріїв є більш виваженим щодо змісту акту і надає йому більш високої легітимності, ніж прийняття простою більшістю голосів, але утруднює саме прийняття акту через необхідність досягнення такої більшості. Прийняття парламентом акту простою більшістю голосів парламентаріїв, навпаки, полегшує прийняття рішення, але підвищує ризик ухвалення менш виваженого за змістом акту і означає нижчий рівень його легітимності, ніж у разі прийняття абсолютною більшістю голосів.

Крім абсолютної, простої, відносної і кваліфікованої більшості у парламенті розрізняють також конституційну і парламентську більшість. Конституційна більшість – це більшість складу парламенту, необхідна для внесення змін до конституції. Найчастіше вона становить дві третини, іноді – більше, від конституційно визначеного (загального) складу парламенту. Відповідно, розрізняють конституційну більшість (більшість від конституційно визначеного чисельного складу парламенту, необхідна для внесення змін до конституції) і більшість від конституційного складу парламенту (щонайменше 50 відсотків плюс один парламентарій від визначеної конституцією загальної кількості парламентаріїв).

Особливо важливе значення в організації і діяльності парламенту, життєдіяльності суспільства загалом, має парламентська більшість, яка становить щонайменше 50 відсотків плюс один парламентарій від конституційно визначеного чисельного складу парламенту. У країнах з парламентарною формою правління (парламентарна монархія, парламентарна республіка, парламентарно-

президентська республіка) формування парламентської більшості є необхідною умовою діяльності парламенту і сформованого ним уряду.

Парламентська більшість визначається після кожних чергових чи позачергових парламентських виборів. Вона може складатися із представників однієї політичної партії, якщо вона має абсолютну більшість парламентських мандатів, або із представників кількох політичних партій (коаліції парламентських фракцій політичних партій), які в сукупності мають таку більшість мандатів. На основі парламентської більшості – із представників партій, які її утворили, – формується уряд. У разі нездатності парламенту сформувати парламентську більшість і на її основі уряд конституційно передбачено дострокове припинення повноважень (розпуск) парламенту. У разі розпаду парламентської більшості – виходу з неї однієї чи кількох фракцій політичних партій, внаслідок чого вона юридично перестає бути такою більшістю, уряд втрачає підтримку парламенту, настає урядова криза, наслідком чого також може бути розпуск парламенту.

Формування і діяльність парламентської більшості означає наявність парламентської меншості, яку складають фракції політичних партій, що не входять до складу парламентської більшості. Парламентська меншість у цілому чи тільки якась її частина можуть бути опозиційними щодо парламентської більшості та сформованого нею уряду.

Парламентська більшість, отже, є абсолютною більшістю – до її складу входять щонайменше 50 відсотків плюс один парламентарій від конституційно визначеного складу парламенту. Такою самою більшістю, або навіть меншою (простою), парламент приймає закони та інші важливі акти. Це означає, що наявність парламентської більшості є настільки визначальною у діяльності

парламенту, що може позбавляти парламентську меншість сенсу брати участь у його роботі. Постає, отже, проблема захисту прав парламентської меншості.

Гарантування прав меншості не дозволяє парламентській більшості зловживати наявною перевагою і нав'язувати свою волю парламенту під час прийняття ним рішень. Гарантування прав меншості є особливо актуальним у тих країнах, де співвідношення політичних сил правої, центристської і лівої орієнтації в парламенті може змінюватися за результатами кожних наступних виборів, а сформована парламентська більшість не є сталою. В одних країнах права меншості набули конституційного закріплення, в інших його норми не виходять за межі парламентського регламенту, який в одних країнах є законом, а в інших – підзаконним актом.

Конкретні права меншості, що використовуються у зарубіжних країнах, є багатоманітними. До них, зокрема, належать: відведення певної кількості днів пленарних засідань парламенту (палати) для розгляду питань, визначених опозицією; відстрочення на вимогу опозиції обговорення конкретного законопроекту на певну кількість днів; право меншості парламентського комітету (комісії), яка не згодна з рішенням більшості комітету (комісії) щодо законопроекту, сформулювати і представити на пленарному засіданні парламенту та оприлюднити в ЗМІ власну позицію щодо нього; визначення квоти представництва парламентської опозиції в керівних органах парламенту, в постійних і тимчасових комітетах (комісіях); закріплення за парламентською опозицією керівництва певними комітетами (комісіями) (зазвичай комітетами з питань регламенту парламенту та парламентської етики, з питань свободи слова та засобів масової інформації, іноді – також і з питань бюджету). У деяких країнах права меншості досить докладно регламентуються законом про парламентську опозицію.

Гарантування прав парламентської меншості є особливо актуальним для України. Перехід від президентсько-парламентарної до парламентарно-президентської форми державного правління, здійснений Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV [2], передбачає, що «У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України» (ч.6 ст.83); «Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України» (ч.7 ст.83).

Коаліція депутатських фракцій як парламентська більшість відіграє визначальну роль не тільки у діяльності Верховної Ради України, а й у формуванні і діяльності Кабінету Міністрів України. Згідно з Конституцією України «Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатів до складу Кабінету Міністрів України» (ч.8 ст.83) [3].

Через деякі особливості політичної культури українського суспільства, передусім її конфронтаційний (а не консенсусний) характер, низький рівень парламентської культури, недосконалість українського законодавства в Україні склалась практика фактичного диктату парламентської більшості (коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України), ігнорування нею при при-

йнятті рішень з тих чи тих питань політичної позиції парламентської меншості (опозиції), що особливо наочно виявлялося у діяльності Верховної Ради України сьомого і восьмого скликань.

З метою гарантування прав парламентської меншості (опозиції) до Регламенту Верховної Ради України, прийнятого Верховною Радою України 19 вересня 2008 року [4] було введено главу 13 «Парламентська опозиція» щодо гарантування прав опозиції у Верховній Раді України. У подальшому така глава зберіглася у Регламенті Верховної Ради України, затвердженому Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI [5].

У затвердженому законом Регламенті Верховної Ради України визначалися чисельний склад опозиційної депутатської фракції та опозиційного об'єднання депутатських фракцій, порядок їх утворення та припинення діяльності, права парламентської опозиції на розгляд питання Верховною Радою та на пленарному засіданні Верховної Ради, на представництво у керівництві Верховної Ради та її органів, на формування опозиційного уряду.

Так, згідно з Регламентом Верховної Ради України парламентська опозиція, зокрема, мала право: вимагати скликання позачергової сесії Верховної Ради; вимагати проведення додаткового пленарного засідання Верховної Ради; на включення питань позачергово без голосування до порядку денного сесії Верховної Ради, а також на включення проектів законів, інших актів Верховної Ради без голосування до тижневого порядку денного пленарних засідань Верховної Ради (ст.69); на виступ представника парламентської опозиції на пленарному засіданні Верховної Ради тривалістю 5 хвилин при розгляді Верховною Радою питань про засади внутрішньої і зовнішньої політики України, програму діяль-

ності Кабінету Міністрів України, стан виконання Державного бюджету України, відповідальність Кабінету Міністрів України, загальнодержавну програму економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля (ст.70).

Регламент також встановлював, що квоти розподілу посад голів комітетів, перших заступників, заступників голів, секретарів та членів комітетів визначаються пропорційно від кількісного складу депутатських фракцій. При цьому парламентській опозиції надавалось першочергове право вибору посад:

1) голів у комітетах, до предметів відання яких віднесені питання бюджету, організації і діяльності Верховної Ради та її органів, свободи слова та інформації, прав національних меншин і міжнаціональних відносин, свободи совісті, соціальної політики, охорони здоров'я, науки та освіти, судочинства та судоустрою, законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, боротьби з організованою злочинністю та корупцією, діяльності державних монополій, національних акціонерних компаній, управління державними корпоративними правами (ч.4 ст.81).

Регламент запроваджував інститут опозиційного уряду з досить широкими функціями і правами (ст.72).

Проте після прийняття Конституційним Судом України 30 вересня 2010 року рішення про неконституційність Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV [6] і повернення до президентсько-парламентарної форми державного правління Верховна Рада України 8 жовтня 2010 року прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України»» № 2600-VI, яким скасувала всі положення (норми) Регламенту щодо парламентської опозиції. Після відновлення в Україні парламентарно-президентської

форми державного правління Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 року № 742-VII [7], положення Регламенту Верховної Ради України щодо парламентської опозиції так і не було відновлено і юридично її статус до сьогодні не визначено. Правда, робилися спроби щодо прийняття закону про парламентську опозицію, однак вони не завершилися успіхом.

У зв'язку з відновленням парламентарно-президентської форми державного правління, невід'ємними складовими якої є інститути парламентської більшості і парламентської меншості (опозиції), проблема правового врегулювання організації і діяльності парламентської опозиції в Україні є особливо актуальною.

Інституціоналізація парламентської опозиції, забезпечення прав меншості можуть здійснюватися на рівні конституції, звичайних законів і підзаконних актів (регламенту парламенту, якщо він не є законом). Важливим у цьому відношенні є конституційний досвід республік колишнього СРСР, конституції яких за часом їх прийняття є найновішими і певною мірою увібрали в себе досвід світового конституціоналізму та можуть бути використані в конституційно-правовій практиці України.

Ознайомлення з конституціями республік колишнього СРСР дає підстави для висновку, що тільки в одній із них – Киргизстані – правове врегулювання організації і діяльності парламентської опозиції здійснено на конституційному рівні.

Так, згідно з Конституцією Киргизстану 1993 року, з наступними змінами [8], «Парламентською опозицією вважаються фракція або фракції, які не входять до складу парламентської більшості і оголосили про свою опозицію по відношенню до неї» (ч.3 ст.70); «Жогорку Кенеш (парламент. – Авт.): ... 4) обирає членів Центральної комісії з виборів і проведенню референдумів:

одну третину складу – за поданням Президента, одну третину – парламентської більшості і одну третину – парламентської опозиції...; 5) обирає членів Рахункової палати: одну третину складу – за поданням Президента, одну третину – парламентської більшості і одну третину – парламентської опозиції...» (пп.4,5 ч.4 ст.74); «Заступники Торага Жогорку Кенеша (Голови парламенту. – Авт.) обираються у кількості і в порядку, що забезпечують їх обрання з числа депутатів Жогорку Кенеша, які входять до складу парламентської опозиції» (ч. 1 ст.75); «1. Жогорку Кенеш з числа депутатів утворює комітети, а також тимчасові комісії; формує їх склад; при цьому головами комітетів з питань бюджету і правопорядку є представники парламентської опозиції» (ч.1 ст.76).

В конституціях інших республік колишнього СРСР подібних положень немає. Як правило, немає їх і в регламентах парламентів. У регламентах парламентів деяких держав (Грузії, Казахстану) наявні положення про парламентську більшість і меншість, щоправда без закріплення за останньою якихось вагомих прав.

Натомість конституції деяких республік колишнього СРСР передбачають більш вагомі застереження від диктату парламентської більшості і гарантії прав меншості, ніж конституційні норми щодо парламентської опозиції. Йдеться про розмежування звичайних законів, які приймаються абсолютною чи простою більшістю голосів парламентаріїв від конституційно визначеного складу парламенту, і конституційних (або органічних) законів, для прийняття яких потрібна більша частка голосів парламентаріїв і прийняття яких фактично неможливе без участі парламентської меншості.

У науці конституційного права термін «конституційний закон» вживається для позначення: законів, що вносять зміни до конституції; законів, з яких складаються конституції деяких держав (наприклад, Швеції);

законів з найбільш важливих питань державного і суспільного життя, що приймаються в особливому порядку – більш складному, аніж той, в якому приймаються звичайні закони. У деяких країнах останні називають «органічними законами». Особливістю конституційних і органічних законів є те, що їх прийняття передбачається конституцією, здійснюється на основі її бланкетних норм кваліфікованою більшістю голосів парламентаріїв, яка зазвичай становить дві третини від конституційного складу парламенту.

Наведемо відповідні приклади.

«Конституційні закони, закони про зміну державного кордону приймаються Жогорку Кенешем не менш ніж у трьох читаннях більшістю не менше двох третин голосів від загального числа депутатів Жогорку Кенеша» (ч.5 ст.80 Конституції Киргизстану 1993 р.) [9]; «1. Федеральні конституційні закони приймаються з питань, передбачених Конституцією Російської Федерації. 2. Федеральний конституційний закон вважається прийнятим, якщо він схвалений більшістю не менше трьох четвертих голосів від загального числа членів Ради Федерації і не менше двох третин голосів від загального числа депутатів Державної Думи. Прийнятий федеральний конституційний закон протягом чотирнадцяти днів підлягає підписанню Президентом Російської Федерації та оприлюдненню» (ст.108 Конституції Росії 1993 р.) [10]; «4. Конституційні закони приймаються з питань, передбачених Конституцією, більшістю не менше двох третин голосів від загального числа депутатів кожної з Палат» (ч.4 ст.62 Конституції Казахстану 1995 р.) [11].

У Литві звичайні закони приймаються парламентом простою більшістю голосів парламентаріїв, а конституційні – абсолютною більшістю з можливістю їх зміни не менш як трьома п'ятими голосів парламентаріїв від загального складу парламенту: «Закони вважаються при-

йнятими, якщо за них проголосувала більшість членів Сейму, які брали участь у засіданні. Конституційні закони Литовської Республіки приймаються, якщо за них проголосували більше половини всіх членів Сейму, а зміни до них вносяться більшістю у три п'ятих голосів членів Сейму» (Конституція Литви 1992 р.) [12].

У Грузії і Молдові, де парламенти приймають закони простою більшістю, для прийняття органічних законів потрібна абсолютна більшість від фактичного складу парламенту: «1. Законопроект або постанова вважаються прийнятими Парламентом, якщо вони підтримані більшістю присутніх, але не менше ніж однією третиною повного складу парламенту, якщо Конституцією не визначено інший порядок прийняття законопроекту чи постанови... 2. Проект органічного закону вважається прийнятим, якщо він підтриманий більше ніж половиною спискового складу парламенту» (ч.1.2 ст.66 Конституції Грузії 1995 р.) [13]; «(1) Органічні закони приймаються більшістю голосів обраних депутатів після розгляду не менше ніж у двох читаннях. (2) Ординарні закони і постанови приймаються більшістю голосів присутніх депутатів» (ч.1.2 ст.74 Конституції Молдови 1994 р.) [14]. Такий порядок прийняття органічних законів не передбачає обов'язкової підтримки їх парламентською меншістю, але утруднює прийняття їх самою парламентською більшістю без участі меншості.

У Білорусі, де закони з особливо важливих питань називаються «програмними», для їх прийняття потрібні голоси не менше двох третин членів палат парламенту: «Закони про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики Республіки Білорусь, про воєнну доктрину Республіки Білорусь є програмними і вважаються прийнятими за умови, якщо за них проголосувало не менше двох третин від повного складу палат» (ч.4 ст.104 Конституції Білорусі в редакції 1996 р.) [14].

В Азербайджані для прийняття найбільш важливих законів потрібні голоси не менше ніж двох третин депутатів від конституційного складу Міллі Меджлісу (83 депутатів із 125), для прийняття інших законів – голоси абсолютної більшості депутатів (63 депутатів із 125) (ст.94, 95 Конституції Азербайджану 1995 р.) [15].

Оригінальним є врахування прав парламентської меншості у законодавчому процесі Конституцією Латвії 1922 року (з наступними змінами) [16]: «Президент Республіки має право призупинити проголошення закону на два місяці. Він зобов'язаний призупинити проголошення закону, якщо того вимагає не менше однієї третини членів Сейму. Цим правом Президент Республіки або одна третина членів Сейму можуть скористатися протягом семи днів, рахуючи з дня прийняття закону в Сеймі. Призупинений таким чином закон передається на народне голосування, якщо цього вимагатиме не менше однієї десятої частини виборців. Якщо протягом зазначених вище двох місяців подібна вимога не буде заявлена, то по закінченні зазначеного строку закон підлягає опублікуванню. Народне голосування не проводиться, якщо Сейм повторно голосує за цей закон і якщо за його прийняття висловлюється не менше трьох четвертих усіх депутатів» (ст.72).

Таким чином, принцип більшості, на основі якого приймаються політичні рішення в різних формах безпосередньої і представницької демократії і який вважається однією з найважливіших засад демократії, на практиці нерідко виявляється принципом меншості. Особливо наочно це виявляється на виборах до представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування за мажоритарною системою відносної більшості, за якої депутати можуть обиратися незначною частиною виборців. Застосування на виборах до представницьких органів і посадових осіб, зок-

рема президента держави, мажоритарної системи абсолютної більшості також не гарантує переважання більшості громадян держави, оскільки в таких виборах зазвичай беруть участь усього 40-60 відсотків громадян, які мають право голосу. На референдумах рішення шляхом голосування зазвичай приймається не більшістю, а меншістю громадян держави. У парламентах закони та інші правові акти можуть прийматися меншістю їх складу – простою більшістю парламентаріїв. Прийняття парламентами рішень абсолютною більшістю парламентаріїв за наявності парламентської більшості породжує проблему її диктату і захисту прав парламентської меншості.

Зазначене зовсім не означає необхідності відмови від принципу більшості, оскільки іншого способу колективного прийняття компромісних рішень не існує. Мова має йти про удосконалення механізмів прийняття політичних рішень шляхом голосування з метою якнайповнішого вияву волі більшості. Конкретно шляхами такого удосконалення можуть бути: перехід від мажоритарної до пропорційної виборчої системи на парламентських і місцевих виборах; перехід від пропорційної виборчої системи із закритими виборчими списками до пропорційної виборчої системи із відкритими виборчими списками; зниження або взагалі скасування виборчого бар'єру на парламентських виборах (з урахуванням особливостей партійної системи країни і потреб у політичному структуруванні парламенту); прийняття рішень на референдумах більшістю зареєстрованих виборців країни, а не тих, які взяли участь у голосуванні; визначення найменшої кількості виборців, участь яких у голосуванні є необхідною для визнання виборів такими, що відбулися; законодавче запровадження обов'язку громадян брати участь у голосуванні на виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування

з передбаченням санкцій за свідоме ухиляння від такої участі; перехід від прийняття парламентом рішень простою більшістю голосів парламентаріїв до прийняття їх абсолютною більшістю таких голосів; законодавче гарантування прав парламентської меншості (опозиції) у прийнятті парламентом законів та інших правових актів; унеможливлення прийняття законів з найважливіших питань державного і суспільного життя країни (конституційних, органічних, програмних) парламентською більшістю без урахування позиції парламентської меншості через підвищення вимог щодо більшості голосів парламентаріїв, необхідної для їх прийняття (до двох третин від конституційного складу парламенту).

Література:

1. Конституция Португальской Республики. *Конституции государств Европы*: В 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва: НОРМА, 2001. Т.2. С.748-836.

2. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. *Голос України*. 2004. 8 грудня.

3. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. *Голос України*. 2004. 8 грудня.

4. Регламент Верховної Ради України. *Голос України*. 2008. 26 вересня.

5. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI. *Голос України*. 2010. 17 лютого.

6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) № 20-рп/2010 від 30 вересня 2010 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10>

7. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 року № 742-VII. *Голос України*. 2014. 1 березня.

8. Конституция Кыргызской Республики. URL: <http://www.kenesh.kg/RU/Pages/PrintingVersion.aspx?ArticleID=9>

9. Конституция Кыргызской Республики. URL: <http://www.kenesh.kg/RU/Pages/PrintingVersion.aspx?ArticleID=9>

10. Конституция Российской Федерации. *Конституции государств Европы*: В 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва: НОРМА, 2001. Т.3. С.18-50.

11. Конституция Республики Казахстан. URL: <http://www.parlam.kz/ru/constitution>

12. Конституция Литовской Республики. *Конституции государств Европы*: В 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва: НОРМА, 2001. Т.2. С.332-362.

13. Конституция Грузии (по состоянию на 1 ноября 2013 года). Тбилиси, 2013. С.151-231.

14. Конституция Республики Молдова. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?id=311496&lang=2>

15. Конституция Азербайджанской Республики. URL: <http://ru.president.az/pages/5/print>

16. Конституция Латвийской Республики. *Конституции государств Европы*: В 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва: НОРМА, 2001. Т.3. С.308-316.

Petro Shliakhtun

Doctor of Philosophy, Professor

Ganna Malkina

Doctor of Political Science,

Associate Professor

Majority Dictates or Minority Rights?

The fundamental principle of democratic government at all levels of public authority is the principle of majority. It means that all political decisions, especially social important ones, are taken by the majority or with its agreement.

Whatever majority, whether absolute, relative or qualified, does not make political decisions, there is always a minority in the polls that are determined by the vote, whose position the election winners have to be considered in one way or another, because social contradictions will emerge in society. The smaller the minority, the less opportunity for social contradictions.

Consideration of minority interests is particularly important in the functioning of parliaments that make the most decisions of national importance. The parliamentary minority as a whole or only part of it may be opposition to the parliamentary majority and the government it has formed.

Guaranteeing the rights of minorities does not allow the parliamentary majority to abuse their preference and to impose their will on the parliament when deciding. Guaranteeing minority rights is particularly relevant in those countries where the balance of political forces of right, center and left in parliament may change as a result of each subsequent election, and the existing parliamentary majority is not permanent.

The specific rights of minorities used in foreign countries are diverse. These include, in particular: the allocation of a certain number of days of plenary sessions of Parliament (House) to consider issues identified by the opposition; postponing the discussion of a specific bill for a certain number of days at the request of the opposition; the right of a minority of the parliamentary committee (committee) who does not agree with the decision of the majority of the committee (committee) on the bill, to formulate and present at the plenary session of parliament and to publish in the media its own position on it; determination of the quota of representation of the

parliamentary opposition in the governing bodies of the parliament, in the standing and temporary committees (commissions); securing the leadership of certain committees (committees) under parliamentary opposition (usually committees on parliamentary and parliamentary ethics, on freedom of expression and the media, and sometimes also on budgetary issues). In some countries, minority rights are regulated in greater detail by the parliamentary opposition law.

Guaranteeing the rights of the parliamentary minority is especially relevant for Ukraine. Due to some peculiarities of the political culture of Ukrainian society, first of all its confrontational (not consensual) character, low level of parliamentary culture, imperfection of Ukrainian legislation in Ukraine, the practice of the actual dictatorship of the parliamentary majority (coalition of deputy factions in the Verkhovna Rada of Ukraine), ignoring it during its adoption certain issues of the political position of the parliamentary minority (opposition), which was particularly evident in the activities of the Verkhovna Rada of Ukraine on the seventh and eighth convocations.

Parliamentary decision-making by an absolute majority of parliamentarians in the presence of a parliamentary majority raises the problem of its dictates and the protection of the rights of the parliamentary minority. This does not mean that the majority principle should be abandoned, since there is no other way of collectively making compromise decisions. It should be about improving the mechanisms of political decision-making by voting to maximize the will of the majority. Specifically, the ways of such improvement could be: transition from a majority to a proportional electoral system in parliamentary and local elections; transition from proportional electoral system with closed electoral lists to proportional electoral system with open electoral lists; reduction or elimination of the electoral barrier in the parliamentary elections (taking into account the peculiarities of the country's party system and the needs of the political structure of the parliament); decision-making in referendums by a majority of registered voters in the country, not those who took part in the vote; determining the minimum number of voters who are required to vote in order to recognize the election; legislative introduction of the obligation of citizens to vote in elections to state and local self-government bodies, providing for sanctions for deliberate avoidance of such participation; the transition from

parliamentary decisions to a simple majority of parliamentarians to an absolute majority of such votes; legislative guarantee of the rights of the parliamentary minority (opposition) in the adoption by parliament of laws and other legal acts; impossibility to pass laws on the most important issues of state and public life of the country (constitutional, organic, programmatic) by a parliamentary majority without taking into account the position of the parliamentary minority by raising the requirements for the majority of votes of parliamentarians required for their adoption (up to two thirds of the constitutional composition of parliament).

Keywords: *majority, absolute majority, relative majority, simple majority, constitutional majority, majority of the constitutional composition of parliament, parliamentary majority, minority, parliamentary minority, minority rights, constitutional law, organic law.*

УДК 159.9.075

Мул Сергій Анатолійович
доктор психологічних наук

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ

На основі теоретичного аналізу психологічної літератури автор досліджує проблему прийняття рішення. Автор стверджує, що прийняття рішень це мистецтво, яке залежне від вдачі, випадковості у виборі варіантів вирішення завдання. В мистецтві прийняття рішень важливим є: процес, мислення та власне висновок. Сучасні рішення приймаються в основному багатовекторним середовищем, але кінцеве рішення приймається інтелектуальним лідером організації чи середовища. Досягнення максимального результату прийнятого рішення залежна від майстерності лідера. Воля лідера є однією з психологічних основ прийняття рішень, адже рішення приймаються не завжди вірні та продумані і лише воля спонукає приймати наступні рішення, які і досягають позитивного результату. Вирішення проблем розпочинається з їх глибокого аналізу, тобто осмислення проблеми. І саме усвідомлення проблеми є також психологічною основою рішення. Усвідомлення породжує процес появи ідеї. Емоції – третя складова основ психології прийняття рішення, чим складніше рішення, яке необхідно прийняти, тим вища задоволеність при його позитивній реалізації учасників процесу формування рішення. Інтелект і вміння формулювати запитання у потрібний момент процесу прийняття рішення та свідоме сприйняття реальності скорочують сам процес прийняття рішення та впливають на його ефективність. В роботі приділяється увага прихованим наслідкам, які неодмінно впливають на психологічні чинники прийняття рішення. При появі прихованих наслідків, розпочинається паралельний процес вироблення рішення на усунення перешкод, що виникають. Поява прихованих наслідків відбувається при невірно вибраному методі вирішуваної проблеми.

Ключові слова: рішення, діяльність, процес, воля, оцінка, інтелект, свідомість, лідер, аналіз, мислення, проблема, ситуація, емоції.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Рішення приймаються особистістю, вони є рухаючою силою людського розвитку. Самовдосконалення людини і визначення свого місця в оточуючому світі здійснює постійні еволюційні перетворення людського буття. Особливий ракурс в цих процесах займають спроби людства вирішити проблеми появи людини, космосу, матерії, ідеї та інші, фактично проблеми, які і рухають через інтелектуальний потенціал людину вперед. Це і є в нашому розумінні еволюція. Діяльність людини і власне усе її життя неодмінно структурується ланцюгом явищ, подій та ситуацій. І цей ланцюг, фактично є усім життєвим циклом людини. Кожний етап людського життя, кожна подія, ситуація, явище супроводжується необхідністю прийняття рішення: рішення прийнято вірно-це позитив, не вірно – проблема. І не залежно від того, який результат прийнятого рішення, необхідність приймати наступне рішення є постійною сталою у будь-якому середовищі, при будь-якій ситуації чи події. Виходячи з того, що ключовим фігурантом процесу прийняття рішення є особистість людини, а людина істота інтелектуальна, дослідження психологічних основ прийняття рішень є актуальним, а окреслена проблема психологічних основ прийняття рішень малодослідженою.

Метою статті є дослідження психологічних основ прийняття рішень, їх впливу на процес, розкриття змістовної діялісної сутності психологічних категорій при прийнятті рішень і на цій основі побудова моделі прийняття рішення.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають дослідження психологічних станів людини (М. Левітов), нужди (С. Максименко), мотивації (А. Маслоу), саморозуміння (Л. Виговський, А.Б. Коваленко, Н. Чепелева, З. Фрейд), кризової ситуації (Ф. Василюк, Т.Титаренко, О.Фау), несприятливої

життєвої події (Л. Дика, А. Махнач), психології управління (Л.Орбан-Лембрик).

Вплив умов середовища й організації діяльності на психіку військовослужбовця (військова психологія) досліджували Б.Гаге, Ш.Ной, Ж.Фаверж, Г.Шумков, А.Н. Тарасов, М.С. Корольчук, Г.В. Ложкін, П.П. Криворучко, А.І. Столяренко, І.І. Приходько, О.В.Тімченко, В.І. Осьодло та ін.

Цілісне знання досягнуте сучасною психологічною наукою в створенні теорій особистості, зокрема вітчизняних С.Л. Рубінштейн, О.М.Леонтьєв, Н.К. Платонов, Б.Г. Ананьєв, Г.С. Костюк, Л.І. Божович, зарубіжних К.Роджерс, Г.Олпорт, А. Маслоу, К.-Г.Юнг в основі своїх міркувань бачили людську постать, як ідеальний світ.

О.Ф.Лосєв зазначав: «Особистість мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою» [6, с.73]

Теорія «особистісних внесків» В.А. Петровського передбачає «здатність людини обумовлювати зміни значних аспектів індивідуальності інших людей, бути суб'єктами перетворення поведінки і свідомості оточуючих через свою відображеність у них». [9, с.440]

Глобально розглядає життєвий шлях людини С.Л. Рубінштейн: «Сутність людської особистості знаходить своє завершальне вираження в тому, що вона не лише розвивається, як будь-який організм, але й має свою історію» і «мислить і пізнає не мозок, а людина, як суб'єкт, як особистість». [11, с.245]

С.Д. Максименко стверджує, що вихідною рушійною силою особистості в її цілісному саморусі і розвитку є потреба, як особливе універсальне енергетично-інформаційне утворення, що є носієм і чинником соціальної життєвої сили людини. В її основі суперечлива єдність могутніх біосоціальних процесів, яка «запліднює» собою і визначає нескінченний рух людського життя у Всесвіті. [4, с.8]

Проблема розподілу функцій між людиною і технічними засобами, визначення ролі людини в системі, психологічні аспекти діяльності безпосередньо пов'язані з проблемою обміну інформацією між людиною і машиною. Раціональна система має відповідати вимогам до змісту та форми інформації, психічним, психофізіологічним особливостям оператора. [2, с.253]

Виклад основного матеріалу. Життя людини це безкінечний процес прийняття рішень і вирішення проблем. Сталі, сформовані погляди на дійсність, яка нас оточує, формує умовний еталон буття людини. Будь-які відхилення від цього умовного еталону і спонукають людей приймати рішення, начебто коректувати своє життя під цей, вироблений людиною еталон. Людина постійно чогось прагне, прагне того, що виходить за оточуючу її дійсність. Інколи це прагнення вироблене необхідністю фізичного виживання, продовження людського життя. Інколи прагнення пізнання світу виходять за межі життєдіяльності людини і тоді це вже геніальне відкриття «чогось». Це «щось» рухає людину, як розумну істоту, вперед. Цей процес досягнень ми називаємо – мистецтвом прийняття рішень.

Мистецтво прийняття рішень залежне від вдачі, випадковості у виборі варіантів вирішення завдання. У зв'язку з чим перед лідером, який приймає рішення постає завдання вибору з безлічі існуючих варіантів того, який би задовольнив сформоване вирішення проблеми, яка постала. В мистецтві прийняття рішень важливим є: процес та мислення і як кінцевий результат висновок. Воля у поєднанні з мисленням породжує нові ідеї та варіанти прийняття рішень.

Рішення приймаються багатовекторним середовищем, але в решті решт, кінцеве рішення приймається інтелектуальним лідером організації чи середовища. Ефективність, тобто досягнення максимального ре-

зультату, прийнятого рішення залежна від майстерності лідера в якийсь момент вибрати процес, який би за найменшого супротиву різнобічних чинників спонукав би прийняти єдине вірне рішення.

При будь-яких варіантах прийнятого рішення, завжди присутнє відчуття відповідальності. Такі відчуття, розвинені чи пригнічені, є психологічним чинником, який впливає прямолінійно на особистість лідера. В такому аспекті ми можемо розмірковувати про авантюрні (без аналізу ризиків), непродумані, швидкі рішення, тоді коли лідер не озирається на те, які наслідки прийнятого ним рішення. Прикладів таких рішень безліч: не застосування зброї російським царем і як результат падіння імперії, вкладання грошей у фінансові піраміди і банкруцтво, укладання угод між потенційно ворожими системами, і початок війни (пакт Молотова), бажання отримати надприбутки і ув'язнення тощо.

Лідер, приймаючи рішення, повинен мислити у визначеному напрямку. Таке мислення забезпечує відчуження зайвих бар'єрів, вибір вірного процесу.

Мислення, незважаючи на сформовані мету, завдання та проблеми завжди процес творчий. Мислення це діяльність, діяльність розуму людини, діяльність, яка породжує цікавість до буття, пошуку свого Я. Зазначені філософські категорії є базисними в прийнятті рішень і саме діяльність людського розуму і ефективне мислення пов'язують ці поняття. Реалії буття людини у сучасному світі змушують надавати перевагу людям мислячим над тими людьми, які в своїй діяльності застосовують переважно фізичну працю. Парадокс. Мозок має кожна людина, але не кожна людина здатна мислити ефективно, тобто шукати, знаходити, приймати вірні рішення і відповідати за їх реалізацію (наслідки).

Ми вже досліджували професійну діяльність людини в окремо взятій галузі (*прикордонній діяльності*). І дійсно, професійна розгалуженість в діяльності людини різноманітна. Вміння людини вірно застосовувати знання у своїй галузі існування і діяльності формують здатність вибору процесу прийняття рішення і саме його прийняття.

Потенційна потужність мозку людини сучасною наукою не визначена. Результатами досліджень вчених-психологів вивчені функції мозку людини: аналіз, синтез, оцінювання. Аналіз походить від грецького слова «розклад» і означає поділ цілого на складові частини. Тобто при прийнятті рішень необхідна наявність аналітичного мислення, яке у свою чергу поперемінно переплітається з логічним чи стверджувальним мисленням. Це у свою чергу породжує появу дедукції і індукції.

Дедукція – форма умовиводу від загального до часткового, рух знання від загального до менш загального аналізується в його обумовленості всіма психічними процесами, побудовою розумової діяльності в цілому. Дедукція тісно пов'язана з індукцією. Індукція – рух знання від одиничних тверджень до загальних положень. Логіка розглядає індукцію як вид умовиводу, розрізняючи індукцію повну і неповну. [10, с.81, с.162]

Дедукція і індукція сприяють появі альтернатив.

Вирішення будь-яких проблем розпочинається з їх глибокого аналізу. Не потрібно розмірковувати, які технології такого аналізу треба застосувати, Ваш розум віднайде вірний шлях, якщо ж ви вважаєте, що немає способу вирішення проблеми ми рекомендуємо використати спосіб «усвідомлення через сон». Що це означає? Треба чітко розуміти, що немає проблем, які б не вирішувались, з одного боку, а з іншого те, що побудова світу має чіткий хід та плинність у часі. Є речі незмінні, як би людина не намагалася на них впливати: старість,

смерть, час тощо. І дійсно, прокинувшись зранку, ваш мозок відштовхнув проблему в інший ряд і ви при цьому свої міркуванні вибудовуєте під кутом оптимізму та впевненості у вирішенні проблеми, що виникла. Треба пам'ятати, що до кінцевого вирішення проблеми, або ж прийняття кінцевого рішення по ній, проблема утримується у підсвідомості особистості. Перший крок до прийняття вірного рішення – це треба усвідомити, що проблема дійсно існує. Ефективне мислення з безлічі варіантів вибирає ті варіанти, які в спроможності вирішити. Мислення це власні розумові дослідження своїх можливостей. Ми мислимо до певної межі через:аналіз, синтез та оцінювання. Аналіз високо розвинута функція мислення, його основа. Оцінка – третя функція нашого мислення. Ми оцінюємо наші цінності буття, дійсність, через категорії середовище в якому існуємо.

Отже, основою кожного рішення є чітко з'ясована та усвідомлена проблема (ситуація) яку потрібно вирішити, а ступінь її вирішення прямопропорційний від усвідомленої мети, тобто треба чітко уявляти, що ви хочете, що має бути після усунення проблеми (позитивного вирішення ситуації), яка виникла.

Розуміння проблеми і шляхів її вирішення розпочинається зі збору інформації і її ретельному аналізуванні. Чим більше надійде інформації тим кращим буде реалізована ситуація. Під час аналізування, слід пам'ятати про різницю між наявною (отриманою) і реальною інформацією.

На наш погляд, приймаючи рішення, обов'язково потрібно враховувати результати аналізу отримання даних. Прийняття рішення без висновків з наявної інформації є необдуманим, ризиковим та інтуїтивним.

Інша проблема: інформаційне перевантаження керівника. Сучасний Інтернет, гаджети, факси, пошта сконцентровують у свідомість керівника зайві інформаційні

потоки. За таких інформаційних умов потрібно навчитись відчувати яку саме інформацію слід обробляти конкретній особі або підрозділу.

Вмілий керівник, розуміючи важливість інформації, розподіляє інформацію за спорідненими напрямками і вимагає від відповідного підрозділу обґрунтованих висновків. Співставляючи власні результати з висновками інших підрозділів, керівник відтерміновує час для вирішення проблеми. Цей процес ми називаємо психологічним генеруванням висновків.

При відсутності згенерованих висновків відповідний керівник (службовець) змушений буде проявляти ініціативу у інформаційному пошуці.

Прояв ініціативи, як правило, процес спонтанний. Кожен керівник має дбати про підлеглих, які проявляють здорову ініціативу. Ініціатива рухає організацію вперед, змушує її діючий людський ресурс розвивати власний потенціал, що в свою чергу породжує нові ідеї і забезпечує просування вперед.

Одна корисна ідея сприяє оптимізації шляхів вирішення проблеми, або прийняттю рішення. Саме у цьому процесі: процесі появи ідеї є важливими релевантні методи: досвід особистості, як професійний так і життєвий, зокрема, її практика, її розумові здібності, консультація з іншими спеціалістами.

Найкраще оброблена ініціатива і поява ідеї може бути не реалізована без ретельного прорахунку наслідків та ризиків. Оцінка наслідків і ризику – мисленевий процес керівника. Наслідки можуть бути очевидними, та прихованими. Очевидні наслідки це наслідки, які ми можемо передбачити при прийнятті рішення, такі наслідки легше усвідомлюються особистістю, вона може взяти на себе і відповідальність за їх настання, і «змиритися» з ними. Спорідненими з ними, по своїй суті, є приховані наслідки – які ми не можемо передбачити.

Усі пам'ятають народну мудрість: «*Вибирай гірший варіант і сподівайся що буде краще*». Це саме той опис прихованих наслідків: ми не можемо усе прорахувати і обійти, обов'язково з'явиться чинник або перешкода, вона і вплине на результат, який ми не очікуємо. Приховані наслідки мають ймовірнісну природу, через це ми, можемо прорахувати ймовірність їх появи, тобто при прийнятті рішення врахувати ймовірний коефіцієнт впливу прихованих наслідків на прийняття рішення.

Особистість не передбачає майбутнє. Оцінка здатності здійснювати такі передбачення окрема проблема, яка потребує психологічних досліджень.

При появі прихованих наслідків, розпочинається паралельний процес вироблення рішення на усунення перешкод, що виникають. На нашу думку, поява прихованих наслідків відбувається при невірно вибраному методі вирішення проблеми, яка розробляється. Фактично усі існуючі структурні підрозділи в органах державної влади України займаються плануванням. А планування не що інше як методи поступовості у вирішенні визначених проблем і виявлення (прорахунок) та усунення прихованих наслідків проблеми.

На ефективність прийняття рішень впливає правильність вибору мети.

Досягнення вибраної мети корелює з критеріями успіху. Успіхом можна вважати і досягнення мети, але сама мета це більш матеріалістичне поняття, а успіх все ж таки поняття психологічне. Коли особистість вважає, що досягнута мета є успіхом? Визначення у процесі прийняття рішення кінцевих критеріїв успіху і формує саме уявлення про успіх. Для когось успіхом є суспільне визнання його здобутків (слава артиста, звання генерала), для іншого успіх вимірюється наявністю цифр на банківському рахунку (підприємець), ще хтось милується своїм дітям. Тобто успіхом можна назвати

емоційне збудження, яке отримує особистість за результатами своєї діяльності. Вищим критерієм при оцінці діяльності є фокусування в одне ціле вироблених критеріїв успіху і визначеної мети.

Вибір мети для досягнення максимального результату процес теж мисленевий. Ясність розуму у формуванні мети, чинник, який забезпечує послідовність процесу прийняття рішення. Ясність розуму (психологічна пульсація) досягається функціонуванням у свідомості взаємопов'язаного циклу пов'язаних і вирішених завдань. При розумінні того, що ясність розуму у конкретного індивідуума порушена, необхідною умовою досягнення такої ясності є письмовий запис своїх кроків.

При прийнятті рішень мислення може відбуватись послідовно, від проблеми до проблеми, а може мати вигляд шахів: мисленево обмірковується один варіант, другий, третій, до тієї межі поки не буде відшуканий той варіант вирішення проблеми, який найбільш вписаний в усвідомлений конструкт мислителя, так звана рятівна шахівниця. При описаних варіантах пошуку фундаменту для прийняття рішення саме мислення, як цілеспрямований процес розумової діяльності людини забезпечує вирішення проблеми. Мислячи творчо, лідер повинен вибудувати завдання, зрозумілі своїй команді.

Чим складніше рішення, яке необхідно прийняти, тим вища задоволеність при його позитивній реалізації, як у самого лідера, так і у кожного члена колективу. Вміння формулювати запитання у потрібний момент процесу прийняття рішення, саме необхідному члену колективу та свідоме сприйняття реальності скорочують сам процес прийняття рішення та впливають на його ефективність.

Збір інформації про об'єкт (проблему) включає в себе аналіз наявної інформації, визначення інформації, яку потрібно здобути, деколи необхідно визначати і способи здобуття необхідної інформації.

Уявлення та мислення спонукають виникненню думок, думка породжує ідею. Через втілення ідей щось створюється. У цьому ланцюгу взаємопов'язаних категорій присутній процес, як послідовність чогось, та рішення, як перехідний місток для руху вперед.

Уявлення свідомі чи несвідомі при прийнятті рішень або ж рухають процес прийняття рішення вперед, або ж, навпаки, гальмують його. Свідомі уявлення здебільшого базуються на стереотипах: «так має бути», «це вірно», «це єдине правильне рішення», «вихід з проблеми саме тут», які у свою чергу пробуджують несвідомі уявлення, у той час, коли безвихідь у вирішенні проблеми набуває форми сприйняття реальності. Не свідомі уявлення, будучи непередбачуваними по своїй психічній природі, змушують мозок людини шукати варіанти – мислити швидко, мислити продуктивно, мислити енергійно.

Мислення розвивається в середовищі конструктивної критики, зворотного зв'язку між членами колективу. Небезпечним у плані реалізації прийнятого рішення є мимовільне мислення: «а раптом це не так», «а що, як ми помилились» і т.д. Залишаючись активним, мимовільне мислення, відтворює і змушує пригадати увесь набутий особистістю попередній досвід. Більшість з нас проходила через стадію занурення у глибини розуму і ми говорили: «мені це рішення приснилось». Насправді ж, психіка людини у вісні проявила свідомий і несвідомий «фотополімер» пам'яті, пройшла усі стадії відтворення реальності через необхідність прийняття цього рішення. Поява у такий спосіб необхідного рішення, або ж ідеї теж викликає емоційне збудження, надихає на очікувану перемогу. І особистість діє.

Вміти мислити, це означає вміти саморозвиватися. Досконало сформована мета змушує особистість займатися саморозвитком. Яскравим прикладом саморозвитку

є досягнення шахматної корони чемпіона. У будь-який час, у будь-якій країні кожен чемпіон з шахмат постійно саморозвивався до досконалості, яка в окремих з них набувала рис геніальності (Г.Каспаров). Звичайно ж, саморозвиток не гарантує прояву геніальності кожного, хто цим займається. Але набуття більш досконалих навичок мислення дасть змогу в подальшому вміло застосовувати їх при прийнятті рішень та вирішенні проблем.

Узагальнюючи зазначене відмічаємо, що мислитель у процесі прийняття рішення повинен мати навички аналітика, творчу фантазію, здатність і вміння імпровізувати, розраховувати (передбачати) наявні при прийнятті рішення ризики, мати добре розвинуту інтуїцію, вміти утримувати свідомий зв'язок з реальністю, вміти очікувати, не панікувати при невдачах. Відповідати перерахованим критеріям досить важко, але працюючи над собою, слід розвивати в собі перш за все ті сфери, якими наділена особистість, розмірковувати над існуючим світоустроєм і координатами в ньому перш за все своєї галузі діяльності. Скажімо, досить проблематично навчати грі на скрипці боксера, чи боксера на скрипаля, шахтаря на водолаза чи водолаза на метробудівника.

Слід пам'ятати, що здібності це здатність навчатися, набувати певних навичок і через розвиток здібностей ставати професіоналом своєї діяльності. Особистість, приймаючи рішення, помиляється. Лише вміло вибудована стратегія досягнення своєї мети, змушує людину навчатись на своїх помилках. Цей постулат не наше досягнення, це догма людського існування та виживання.

Розум людини працює не постійно. Розум теж потребує енергії, відпочинку. Однозначної відповіді, коли і як приходить відповідь на поставлені свідомістю людини запитання не має. Це може бути мить, а може бути вічність. Однак, вислів Аристотеля «Я мислю, а отже існую» якнайкраще характеризує психологічний стан в якому

проживає особистість і як вона знаходить відповідь. Встановлено, що аналіз, синтез, оцінка інформації, які здійснювала свідомість людини протягом певного часу створювала психічне навантаження на особистість, і незважаючи на фізіологічні особливості людини, необхідні для подальшого існування, наприклад сон, такі навантаження продовжують існувати у свідомості людини. Цей стан є півсвідомим, неосмисленим людиною. У напівсвідомому стані людина не бачить цілісну картину проблеми, яку треба вирішити, проблема виникає частинами, комбінується з іншими проблемами. Момент прозріння (осмислення того, що знайдено шлях вирішення проблеми) проявляється у розслабленому стані, стані, коли організм і фізично, і психологічно спить, або просипається. І таке прозріння змушує діяти швидко, осмислено приймати необхідне рішення. Не аби яку роль у процесі вироблення рішення відіграють натхнення, інтуїція, бачення перспективи, переконаність у правильності вибраної мети чи завдань. Натхнення приходить лише тоді, коли необхідний процес розпочато.

Натхнення начебто штовхає особистість вперед до вирішення проблеми, і чим кращі результати подолання перешкод, тим вище духовне натхнення здійснювати заплановану діяльність.

Інтуїція унеможлиблює, наскільки це можливо, помилки, вона наче підказує вірність вибраного курсу. Інтуїція мінлива, допустивши помилку хоч один раз, подальший процес прийняття рішення, чи вирішення проблеми змусить повернутись до моменту, де ця помилка була зроблена. Інтуїція це стрибок у свідомості.

Час – це ще одна категорія, яку змінити неможливо. Варто пам'ятати, що плінність часу явище постійне, непереборне, однак, час піддається плануванню. Від того, як спланований процес прийняття рішення у часі,

реалізація і особливо ефект від прийнятого рішення теж залежні. При будь-якому варіанті планування, резервування часу на непередбачувані заходи є необхідною умовою наявності часу для вирішення проблеми, що виникнула. Як правило, резерв часу на непередбачувані завдання складає 20% від загального часу, який виділяється для вирішення проблеми в цілому. Така «заощадливість» дає змогу мати час реагування на майбутні ускладнення при прийнятті рішення.

Будуючи **модель прийняття рішення** ми враховуємо, що:

- кожна особистість, яка приймає рішення, повинна використовувати свій попередній досвід у тій сфері діяльності, для якої це рішення сформується, враховуються і помилки, і позитивні досягнення, і сам процес, як це відбувалось;
- одноосібний фактор прийняття рішення, здебільшого, основний, але, якщо наявні ресурси дозволяють застосувати спільність, як гарантію на успіх, не треба нехтувати колективною свідомістю, інтелектом та інтуїцією;
- кожне рішення, яке приймається особистістю повинне бути направлене для досягнення вищої мети (завдань), які особистість вибудовує для себе в процесі своєї життєдіяльності (а можливо і існування);
- час від часу необхідно проводити інвентаризацію своїх знань, вмінь і досягнень, коректуючи при цьому власну стратегію життя;
- мислити у вибраному напрямку необхідно постійно, мислення спонукає вибору вірного шляху реалізації прийнятого рішення;
- необхідно займатись постійно саморозвитком, тренувати свій розум, не відкидати від себе важливі інформаційні потоки набуття необхідних знань, вмінь, розвиткові закладених здібностей;

• треба усвідомлювати, що непереборні труднощі, явище мінливе, і особистісна воля до успіху здатна досягати прийняття тих рішень, які стануть підсумком усього професійного життя людини-творця.

На основі наших міркувань ми побудували універсальну модель прийняття рішення:

Рис. 1: Модель прийняття рішення

Модель прийняття рішення (МНР) у нашому розумінні – комплексна, замкнута процесійна система, яка призначена сформулювати ефективне рішення для вирішення визначеної проблеми. Системність моделі досягається покроковим вирішенням визначеного завдання. Створена модель прийняття рішення (Рис. 1) є універсальною, тобто її можливо застосовувати для прийняття будь-яких управлінських рішень. В основі МНР системно-комплексний підхід професійної діяльності,

який найбільш задовольняє нас в описі проектованої нами системи прийняття рішень.

Як висновок вищезазначеного можемо стверджувати що:

- поява проблеми спонукає у необхідності приймати рішення;
- прийняттю рішення передуює оцінка інформації, аналіз ризиків, наслідки;
- вибір мети збуджує свідомість особистості вибудувати процес прийняття рішення;
- емоції і уявлення здійснюють постійний вплив на усіх стадіях процесів прийняття рішень;
- реалізація прийнятого рішення – частина загального процесу досягнення мети;
- момент прийняття рішення для особистості може бути і не помітним;
- перехід від фази обмірковування у фазу реалізації і є моментом прийняття рішення;
- критерії успіху – сегмент життєдіяльності окремо взятої особистості;
- рішення приймається повно і безповоротно при впевненості про те, що є достатньо інформації.

Таким чином, психологічною основою процесу прийняття рішення є обумовлений наявною проблемою мисленевий процес, який забезпечує перехід від осмислення до практичної реалізації замислу для досягання визначеної мети. При ухваленні рішення важливим чинником є оптимальний психологічний стан того, хто приймає рішення, який забезпечується співвідношенням внутрішньої готовності до подальших дій з наявними можливостями виконати прийняте рішення. Таке співвідношення досягається психологічним осмисленням того, що відбувається та адекватній оцінці оточуючого середовища, оптимальному рівні емоцій-

ного напруження, повному самоконтролі того, хто приймає рішення і тих, хто прийняте рішення втілює у життя.

Література:

1. Голубков Е. П. Какое принять решение: Практикум хозяйственника. Москва: Экономика, 1990. 189 с.
2. Дернер Д. Логика неудачи: Стратегическое мышление в сложных ситуациях / пер. с нем. И. А. Васильева, А. Н. Корницкого. Москва: Смысл, 1997. 243 с.
3. Деглин В. Л. Лекции по функциональной асимметрии мозга человека. Киев: АПУ, 1996. 151 с.
4. Загальна психологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за заг. ред. акад. С. Д. Максименка. Київ: Форум, 2000. 182 с.
5. Левитов Н. Д. О психологических состояниях человека: сочинение. Москва: Просвещение, 1964. 344 с.
6. Лосев А. Ф. Диалектика мифа: Философия. Мифология. Культура. Москва: Политиздат, 1991. С.185.
7. Осьодло В. І. Вплив смисложиттєвих феноменів на професійну діяльність офіцера. *Вісник Національної академії оборони України*. Психологічні науки. Київ, 2009. № 5.(13). С. 156-163.
8. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: навч. посіб. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 695 с.
9. Петровський В. А. Идея свободной причинности в психологии личности: Психология личности. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 448 с.
10. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів: словник / авт. кол. В. Б. Шапар, В. О. Олефир, О. О. Назаров, С. О. Гура. Харків: Прапор, 2009. 672 с.
11. Рубинштейн С. Л. Человек и мир: Проблемы общей психологии. Москва: Педагогика, 1973. 285 с.

Psychological Basis of Decision Making

On the basis of theoretical analysis of psychological literature the author researches the problem of decision making. The author affirms that decision making is a sort of art dependent on chance, contingency in choosing the variants for solution the tasks. The important issues in decision making are: the process, mentality and actually the conclusion. Generally, the modern decisions are made by multi-vector environment, but the final decision is taken by the intellectual leader of organization or environment. The achievement of maximal result of decision taken depends on proficiency of the leader. The will of the leader is one of the psychological bases in decision making, after all the decisions are taken not always in correct and well-judged ways, and only the will motivates to take the following decisions which lead to the positive results. The solution of the problems starts with their deep analysis, in other words with comprehension of the problem. And the awareness of the problem is also the psychological basis for the decision. The awareness generates the process of uprising the idea. Emotions – concludes the third part of psychological basis in decision making; the more complicated decision is to be taken, the higher is satisfaction of participants of the decision making process after its successful implementation. The intellect and skills in formulating the question in the right moment in the process of decision making and conscious perception of reality reduce the process of decision making, as well as influence on its effectiveness. In this research the attention is paid to the hidden outcomes which obligatory have impact on the psychological factors of decision making. With the appearance of hidden consequences the parallel process of developing the solution to eliminate the arising obstacles begins. The hidden consequences appear in a case of wrong method in solving the problem. A thinker in decision making process must have analytical skills, creative imagination, capability and skills to extemporize, anticipate potential risks in taking a decision, have a well-developed intuition, be able to keep touch with reality, be able to expect not to panic for the failures. It is difficult but it is necessary to work on oneself, to develop above all the spheres in which one is given person-

ality, to reflect on the listed criteria of a decision-making personality, to reflect on the existing world structure and coordinates in it, first of all, in his field of activity. Abilities are the ability to learn, acquire certain skills and, through the development of abilities, become a professional in their activities. The person making the decision is wrong. Only a well-crafted strategy to achieve its goal makes a person constantly learn. The psychological basis of the decision-making process is the thought process that is present, which provides a transition from thinking to practical implementation of the design in order to achieve a certain goal.

Keywords: *decision, activity, process, will, estimation, intellect, consciousness, leader, analysis, mentality, problem, situation, emotions.*

Розділ III. ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 343.4

Тимошенко Володимир Андрійович

доктор юридичних наук, професор

Дрьомов Сергій Володимирович

кандидат юридичних наук

ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ЗБАГАЧЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті запропоновано результати дослідження актуальних проблем законодавчого регулювання в Україні питань кримінальної відповідальності за незаконне збагачення.

Автори публікації приділили особливу увагу хронології подій, які відбувалися в Україні у зв'язку з криміналізацією незаконного збагачення, а також питанням, пов'язаним з ухваленням Конституційним Судом України рішення № 1-р/2019 у справі № 1-135/2018(5846/17) за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 (незаконне збагачення) КК України.

Вказано на причини та умови, які призвели до настання негативних наслідків у зв'язку з визнання статті 368-2 (незаконне збагачення) КК України неконституційною та такою, що втратила чинність, а також визначено можливі шляхи виходу із ситуації, яка у зв'язку з цим склалася.

Ключові слова: *незаконне збагачення, кримінальна відповідальність, Конституційний Суд України, криміналізація, декриміналізація.*

Встановлення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення шляхом введення в дію статті 368-2 Кримінального кодексу (далі – КК) України є одним із кроків нашої держави щодо імплементації у національному антикорупційному законодавстві положень Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції (ухвалена на 58 сесії Генеральної Асамблеї ООН 1 жовтня 2003 року). Вона є однією з восьми конвенцій, спрямованих на подолання корупції, прийнятих світовою спільнотою, починаючи з 1996 року.

У Конвенції закладено правові основи для створення і функціонування універсальної системи боротьби з корупцією, виписано міжнародні стандарти, заходи та правила, які можуть застосуватися усіма країнами для зміцнення державного регулювання у сфері протидії корупції [1].

Україна підписала Конвенцію 31 жовтня 2003 року і ратифікувала її шляхом прийняття Закону України від 18 жовтня 2006 року № 251-V, який набрав чинності 1 січня 2010 року. Однак, статтею 368-2 (незаконне збагачення) Кримінальний кодекс України доповнено лише 7 квітня 2011 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення». У подальшому до цієї кримінально-правової норми внесено зміни згідно із законами України № 221-VII від 18.04.2013, № 222-VII від 18.04.2013, № 1698-VII від 14.10.2014, № 198-VIII від 12.02.2015, № 770-VIII від 10.11.2015.

Науковим розробленням кримінального-правових проблем незаконного збагачення у різні часи присвятили свої праці такі вчені як П. Андрушко, Л. Брич, С. Гізімчук, О. Дудоров, В. Борков, Б. Здравомислов, Г. Зеленов, В. Киричко, М. Кочеров, В. Кубальський, М. Мельник, Д. Михайленко, О. Сахаров, О. Светлов, Т. Слуцька, В. Тацій, В. Тютюгін, М. Хавронюк та інші.

Здобутки зазначених науковців дозволили краще усвідомити сутність такого суспільно небезпечного явища як незаконне збагачення та сприяли вирішенню питання про створення у структурі Особливої частини КК України відповідної кримінально-правової норми (статті 368-2).

Проте, реалії сьогодення вказують на необхідність проведення нових наукових досліджень у цьому напрямі державної кримінально-правової політики, ретельного аналізу проблем законодавчого закріплення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення, а також пошуку нових підходів до вирішення цих проблем.

Новостворена кримінально-правова норма (стаття 368-2) повинна була стати одним із ключових елементів правового механізму боротьби з корупцією в нашій державі, адже в умовах тотальної корумпованості органів державної влади та місцевого самоврядування протидія лише так званим «традиційним» проявам корупції (хабарництво, зловживання владою або службовим становищем, перевищення владних повноважень тощо) без законодавчо встановлених обмежень щодо використання незаконно здобутих матеріальних благ не може забезпечити досягнення очікуваного позитивного результату.

Однак, 26 лютого 2019 року Конституційним Судом України ухвалено рішення № 1-р/2019 у справі № 1-135/2018(5846/17) за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 (незаконне збагачення) КК України. На підставі цього рішення вказана кримінально-правова норма визнана такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною) та втратила чинність[2].

Слід зазначити, що це рішення Конституційного Суду України викликало гучний резонанс як в Україні, так і да-

леко за її межами. Так, на думку експертів авторитетної організації Transparency International Ukraine, декриміналізація незаконного збагачення означатиме повну амністію для абсолютно всіх посадовців із сумнівними статками, а отже – практично нівелює антикорупційну реформу в Україні [3].

Голова правління Transparency International Делія Феррейра Рубіо, вважає, що Україні поки що не вдалося позбутися системних законодавчих проблем. На її переконання, якщо ці проблеми не будуть вирішені у найближчий час і справи про незаконне збагачення залишаться без розгляду, безвізовий режим з Європейським Союзом та фінансова допомога МВФ можуть бути замороженими, що негативно позначиться на економічному розвитку країни» [4].

Колишній заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань запобігання і протидії корупції народний депутат України В. Чумак у цій ситуації вбачає елементи саботажу антикорупційної реформи [5]. Однак, хронологія подій щодо криміналізації та декриміналізації в Україні незаконного збагачення, вказує на те, що цей «саботаж» розпочався задовго до того, як Конституційний Суд України ухвалив вказане рішення і сам В. Чумак був його безпосереднім учасником.

Нагадаємо, що кримінальну відповідальність за незаконне збагачення в Україні встановлено шляхом введення в дію статті 368-2 КК України законом від 7 квітня 2011 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» (автор законопроекту № 7487-1 від 07.04.2011 – народний депутат України В. Бевз).

Протягом наступних восьми років до цієї кримінально-правової норми неодноразово вносилися зміни. Проведений нами аналіз змісту цих змін дає підстави для висновку, що диспозиція вказаної кримі-

нально-правової норми не викликала сумнівів до щодо її конституційності, окрім редакції, введеної в дію Законом України № 198-VIII від 12 лютого 2015 року.

Нагадаємо, що 30 січня 2015 року у Верховній Раді України було зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро та Національного агентства з питань запобігання корупції» (реєстр. № 1660-д), підготовлений народними депутатами Ю. Луценком, Є. Соболевим, **В. Чумаком** (виділено нами – В.Т., С.Д.), Д. Добродомовим, І. Мельничуком, С. Лещенком, І. Крульком, В. Парасюком, Ю. Дерев'янком. Менше ніж за два тижні цей Закон ухвалено голосами 247 народних депутатів України, серед яких один із його авторів – В. Чумак, котрий згодом висловлював своє обурення рішенням Конституційного Суду України про визнання статті 368-2 КК України неконституційною та такою, що втратила чинність.

Привертає увагу те, що, голосуючи за цей Закон, народні депутати України свідомо проігнорували застереження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України, яке у своєму висновку вказувало на очевидну невідповідність запропонованої редакції статті 368-2 КК України Конституції України. Залишив поза увагою зауваження юристів й тодішній Президент України П. Порошенко, підписавши згаданий Закон 3 березня 2015 року.

Понад два роки діяла ця неконституційна (як виявилось згодом) норма. І лише 12 грудня 2017 року 59 народних депутатів України звернулися до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 КК України [6]. При цьому, варто зазначити, що **з поміж цих народних обранців що-**

найменше десятеро у листопаді 2015 року голосувало за ухвалення визнаної у подальшому неконституційної кримінально-правової норми (виділено нами – В.Т., С.Д.).

Розглянувши вказане конституційне подання, Конституційний Суд України дійшов висновку, що стаття 368-2 КК України не відповідає вимогам чіткості, точності й однозначності, а тому суперечить юридичній визначеності як конститутивному елементові принципу верховенства права, закріпленому у статті 8 Конституції України.

У мотивувальній частині свого рішення Конституційний Суд України цілком слушно спирався на практику Європейського суду з прав людини, який у справі «Солдатенко проти України» від 23 жовтня 2008 року вказав на необхідність неухильного додержання приписів пункту 1 статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року при вирішенні питань, пов'язаних з призначенням особі покарання у виді позбавлення волі [6]. Йдеться, передусім, про так звану «якість закону», його відповідність принципам верховенства права, достатню доступність, чіткість формулювання і передбачуваність у правозастосовній практиці, що у сукупності виключатиме будь-який ризик свавілля.

Судді Конституційного Суду України дійшли висновку, що диспозиція статті 368-2 КК України у її останній редакції сформульована таким чином, що сумніви стосовно законності підстав набуття особою у власність активів у значному розмірі можуть:

- тлумачитися не на користь цієї особи;
- розглядатися як підтвердження її незаконного збагачення.

При цьому, залишається поза увагою те, що відповідно до частини третьої статті 62 Конституції України

усі сумніви щодо доведеності вини особи повинні тлумачитися на її користь.

Нагадаємо, що принцип презумпції невинуватості особи закріплено у статті 62 Конституції України і передбачає, що обов'язок доведення вини особи покладається на державу. Ця конституційна норма є відображенням приписів пункту 2 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ратифікована Законом України від 17.07.97 № 475/97-ВР) про те, що кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку [7].

Крім того, у частині другій статті 17 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України записано, що «ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе вину особи поза розумним сумнівом». До того ж принцип презумпції невинуватості вимагає, зокрема, щоб при виконанні своїх обов'язків судді не починали розгляду справи з упередженням щодо вчинення підсудним правопорушення, у вчиненні якого він обвинувачується. При цьому, сторона обвинувачення має повідомити підсудного про висунуте проти нього обвинувачення (для того, щоб він міг підготувати і представити свій захист відповідно) та надати суду докази, достатні для його засудження.

Конституція України не містить жодних винятків щодо принципу презумпції невинуватості. Натомість, у частині другій статті 64 Основного Закону України наголошується на неприпустимості обмеження низки прав і свобод, зокрема тих, що передбачені статтею 62 Конституції України. Такої правової позиції притримується Європейський суд з прав людини, який у своєму рішенні

у справі «Яллог проти Німеччини» (Jalloh v. Germany) від 11 липня 2006 року наголосив, що суспільні інтереси не можуть виправдати заходи, що знищують саму суть права на захист, включаючи право не свідчити проти себе (привілей проти самообвинувачення) [8].

Судді Конституційного Суду України не були одностайними щодо висновку про неконституційність положень статті 368-2 КК України. Так, суддя С. Головатий вважає, що стаття 368-2 КК України не вимагала від обвинуваченої особи надавати будь-які пояснення та не зобов'язує, в прямій формі, надавати інформацію. Підсудний має право, але не зобов'язаний надавати пояснення щодо надходження активів, про незаконність яких стверджує сторона обвинувачення. При цьому, обвинувачений у справах про незаконне збагачення має особливий статус – статус особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (державної посадової особи). Такі особи, на його переконання, обізнані про підвищені стандарти доброчесності, що застосовуються до них під час перебування на посаді, а також про відповідні обов'язки щодо декларування та обґрунтування свого доходу згідно зі встановленими законодавством процедурами [9].

Суддя С. Шевчук вважає, що правова позиція Конституційного Суду України сприяє запровадженню в конституційну матерію України відомого стандарту «void for vagueness», поширеного у практиці Верховного Суду Сполучених Штатів Америки, зміст якого полягає у тому, що формулювання закону, яким встановлюється новий злочин, повинні бути достатньо ясними для того, аби дати зрозуміти тим, хто підпадає під їхню дію, яка їхня поведінка матиме наслідком відповідальність за цим законом, є загальноновизнаною вимогою, співзвучною пересічним поняттям справедливих правил гри і встановлених норм права.

На думку судді Конституційного Суду України П. Колісника, законодавче формулювання об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину «незаконне збагачення» (частина перша статті 368-2 КК України) насправді є недолугим, слабким і недосконалим. Однак, на його погляд, зазначені вади цієї юридичної конструкції не можуть бути достатнім критерієм її конституційності чи неконституційності. Зокрема, через невідале та нелогічне законодавче формулювання зазначена норма з дня її запровадження до 26 лютого 2019 року так і не перетворилася на один із головних та ефективних юридичних засобів подолання корупції в Україні.

П. Колісник слушно вважає, що Конституційний Суд України у своєму рішенні міг би скористатися правом, яке надає йому стаття 91 Закону України «Про Конституційний Суд України», та відтермінувати дату втрати чинності статтею 368-2 КК України (наприклад, на три місяці). При цьому, слід було рекомендувати Верховній Раді України протягом трьох місяців уточнити законодавче формулювання складу такого злочину, як незаконне збагачення, передбаченого статтею 368-2 КК України, з урахуванням юридичних позицій Конституційного Суду України.

Суддя П. Колісник звернув увагу також на те, що Конституційний Суд України у своєму рішенні міг би повернутися до застосування статті 368-2 КК України у редакції Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII, згідно з якою незаконним збагаченням визнавалося «набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у власність майна, вартість якого значно перевищує доходи особи, отримані із законних джерел, або передача нею такого майна близьким родичам». Така редакція статті 368-2 КК України не викликала жодних сумнівів у її конституційності і не була предметом конституційного подання депутатів [2].

Погоджуючись з позицією судді П. Колісника, вбачаємо за доцільне звернути увагу на рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої, абзаців першого, другого, четвертого, шостого частини п'ятої статті 141 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та положень пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» (справа про щомісячне довічне грошове утримання суддів у відставці № 1-8/2016) від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016. Цим рішенням визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року № 2453-VI у редакціях Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII, Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 24 грудня 2015 року № 911-VIII та положення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII.

Таким чином, Конституційний Суд України визнав не чинним не весь Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року № 2453-VI, а лише ті його редакції, які не відповідали нормам Конституції України, повернувши чинність його попереднім редакціям, конституційність положень яких не ставилася під сумнів [9].

Як видається, **Конституційний Суд України у справі № 1-135/2018(5846/17) за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 КК України мав би вчинити так само,**

відновивши чинність цієї кримінально-правової норми в редакції Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII. Однак, судді Конституційного Суду України цього не зробили, чим лише поглибили існуючу проблему.

Таким чином, у зв'язку з вказаним рішенням Конституційного Суду України у законодавчому регулюванні питання кримінальної відповідальності за незаконне збагачення в Україні утворився своєрідний вакуум, якого можна було уникнути. При цьому, існувало кілька варіантів виходу із ситуації, що склалася. Зокрема, тодішній Президент України П. Порошенко, будучи поінформованим про те, що до Конституційного Суду України звернулися 59 народних депутатів України з конституційним поданням щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 (незаконне збагачення) КК України та прогнозуючи вірогідність рішення Конституційного Суду України щодо визнання вказаної норми неконституційною, а також усвідомлюючи достатньо високу ймовірність настання негативних наслідків такого рішення, мав би щонайшвидше підготувати та подати на розгляд парламенту законопроект про внесення відповідних змін до статті 368-2 КК України, визначивши його невідкладним для позачергового розгляду. Це він потім власне і зробив, але із суттєвим запізненням.

У свою чергу, народні депутати України попереднього (восьмого) скликання, так само як і Президент України, могли до винесення Конституційним Судом України згаданого вище рішення підготувати та зареєструвати законопроект про внесення відповідних змін до статті 368-2 КК України, визначивши його невідкладним в порядку, передбаченому частиною другою статті 101 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України».

У кожному з наведених варіантів Верховна Рада України повинна була б невідкладно розглянути зазначений законопроект (законопроекти) та прийняти рішення про внесення відповідних змін до чинної на той момент редакції статті 368-2 КК України.

Таким чином, у разі ухвалення Верховною Радою України Закону України про внесення змін до статті 368-2 КК України у редакції, яка би не суперечила Конституції України, Конституційний Суд України отримав би можливість на підставі пункту 2 частини першої § 48 Глави 5 Регламенту Конституційного Суду України, частини першої статті 8 та пункту 5 частини першої статті 62 Закону України «Про Конституційний Суд України» припинити розгляд зазначеного конституційного подання та закрити конституційне провадження у цій справі.

Нагадаємо, що у пункті 2 частини першої § 48 (Припинення розгляду звернень до Суду, закриття конституційних проваджень у справах) Регламенту Конституційного Суду України записано, що Сенат, Велика палата постановляють ухвалу про закриття конституційного провадження у справі якщо під час пленарного засідання Сенату, Великої палати будуть виявлені підстави для відмови у відкритті конституційного провадження, передбачені статтею 62 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Пунктом 5 частини першої статті 62 Закону України «Про Конституційний Суд України» передбачено, що у відкритті конституційного провадження у відмовляється, у разі втрати чинності актом (його окремими положеннями), щодо якого порушено питання відповідності Конституції України, крім випадків, передбачених частиною другою статті 8 цього Закону.

Водночас, частиною першою статті 8 Закону України «Про Конституційний Суд України» встановлено, що Конституційний Суд України розглядає питання щодо

відповідності Конституції України (конституційності) чинних актів (їх окремих положень).

За відсутності своєчасного реагування суб'єктів права законодавчої ініціативи на внесення групою народних депутатів України зазначеного конституційного подання судді Конституційного Суду України також мали реальну можливість виправити ситуацію, скориставшись своїм правом:

- визнати неконституційними положення статті 368-2 КК України лише у редакції Закону України № 198-VIII від 12.02.2015, відновивши у такий спосіб чинність цієї кримінально-правової норми у редакції Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII, яка не викликала жодних сумнівів у її конституційності і не була предметом конституційного подання депутатів.

У разі прийняття такого рішення усі засуджені за вчинення злочину, передбаченого статтею 368-2 КК України у редакції Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII, не підлягали б звільненню від подальшого відбування покарання за незаконне збагачення;

- відтермінувати дату втрати чинності статтею 368-2 КК України, що передбачено приписами статті 91 Закону України «Про Конституційний Суд України», та рекомендувати Верховній Раді України уточнити законодавче формулювання об'єктивних та суб'єктивних ознак складу вказаного злочину з урахуванням юридичних позицій Конституційного Суду України.

Своєчасно не відреагувавши належним чином на ситуацію з конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 (незаконне збагачення) КК України, згадані вище суб'єкти права законодавчої ініціативи (Президент України та народні депутати України) із деяким запізненням спробували ліквідувати новостворену прогалину, подавши до Верховної Ради

України 15 законопроектів. Так, 28 лютого 2019 року Президент України П. Порошенко вніс до Верховної Ради України проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо відповідальності за незаконне збагачення» (реєстр. № 10110) [10]. Згодом народними депутатами України внесено до парламенту ще дванадцять законопроектів, які зареєстровані як альтернативні.

У законопроекті П. Порошенка (реєстр. № 10110) пропонувалося внести до КК та КПК України зміни, відповідно до яких передбачалося: 1) встановити, що конфіскація майна може застосовуватися за вчинення незаконного збагачення, незалежно від ступеня його тяжкості (частина 2 статті 59 КК України);

2) доповнити КК України новою статтею 368-5 «Незаконне збагачення», поклавши обов'язок щодо здійснення досудового розслідування злочинів, передбачених цією статтею, на детективів НАБУ (зміни до частини 5 статті 216 КПК України);

3) встановити можливість спеціального досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо незаконного збагачення (зміни до частини 2 статті 297-1 КПК України) тощо.

Слід зазначити, що Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України (далі – ГНЕУ) висловило низку слушних критичних зауважень до тексту цього законопроекту та рекомендувало за результатами розгляду у першому читанні законопроект повернути суб'єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання з урахуванням висловлених зауважень та пропозицій. Йдеться, зокрема, про далеко небездоганне визначення поняття «незаконне збагачення», під яким пропонується розуміти *«набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого*

самоврядування, у власність активів у значному розмірі без законних на те підстав за відсутності ознак зловживання владою або службовим становищем чи ознак прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, а так само передача нею таких активів будь-якій іншій особі» [10].

Як видається, варто погодитись з думкою експертів ГНЕУ, що формальне тлумачення запропонованого в проекті законодавчого визначення практично унеможливило доведення факту відсутності законних підстав для набуття активів відповідною особою, чим би суттєво ускладнило процес застосування цієї норми. Варто також вказати на недоцільність запропонованих змін до частини 2 статті 59 КК України, якими передбачається призначення конфіскації майна як додаткового покарання у випадку вчинення винуватою особою незаконного збагачення незалежно від ступеня тяжкості вчиненого правопорушення.

До вказаного законопроекту депутатами Верховної Ради України було подано 12 альтернативних законопроектів, переважна більшість з яких містила подібні та низку інших недоліків. Однак, серед були є й такі, які, на наш погляд, заслуговували на увагу. Йдеться, зокрема, про проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за незаконне збагачення» (реєстр. № 10110-8 від 14.03.2019), внесений народним депутатом України І. Луценком.

Вказаний законопроект за своїм змістом являв пропозицію модернізувати диспозицію статті 368-2 КК України, введеної в дію Законом України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII. При цьому, автор законопроекту усунув допущену Верховною Радою України помилку у формулюванні пункту 1 Примітки, де у визначенні спеціального суб'єкта злочину містилася вказівка на пункт

1 частини першої статті 4 Закону України «Про запобігання корупції». Водночас, слід зазначити, що текст цього законопроекту позбавлений суттєвих вад, на які вказано у висновку ГНЕУ до законопроекту № 10110 від 28.02.2019.

20 травня 2019 року новообраним Президентом України В. Зеленським законопроект за реєстраційним № 10110 відкликано. Натомість, 3 червня 2019 року ним внесено до Верховної Ради України проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» (реєстр. № 10358). Уже наступного дня у парламенті було зареєстровано альтернативний законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за незаконні активи осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування)» (реєстр. № 10358-1), підготовлений народним депутатом України С. Міщенком.

Нарешті, 5 червня 2019 року в парламенті було зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо відповідальності за незаконне збагачення (реєстр. № 10110-д)», підготовлений робочою групою, створеною при Комітеті Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності [11].

Однак, усі зазначені спроби суб'єктів права законодавчої ініціативи усунути новоутворену прогалину у антикорупційному законодавстві виявились марними, оскільки Верховною Радою України 8 скликання жоден з внесених до парламенту законопроектів про відновлення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення не розглянуто навіть у першому читанні. Тому,

згідно з частиною першою статті 105 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» усі вони вважаються відкликаними. Лише частину з цих законопроектів було включено до порядку денного парламенту.

Вбачається за необхідне звернути увагу й на те, що Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України (далі – ГНЕУ) а також експерти у галузі права у своїх висновках неодноразово вказували на присутність суттєвих недоліків у законопроектах, що передбачають відновлення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення. Тому в узагальнюючому висновку щодо більшості з них ГНЕУ пропонувало Верховній Раді України за результатами розгляду в першому читанні ці законопроекти повернути суб'єктам права законодавчої ініціативи на доопрацювання.

Разом з тим, ГНЕУ з невідомих причин так і не надало свого висновку щодо проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» (реєстр. № 10358), поданого Президентом України В. Зеленським. Хоча думка експертів з приводу положень цього законопроекту була би дуже цікавою і доречною, оскільки, на відміну від переважної більшості інших, цим документом пропонується низка доволі цікавих новел, які передбачають внесення змін до десяти законодавчих актів, а саме: до Кримінального, Кримінального процесуального, Цивільного, Цивільного процесуального кодексів, Кодексу законів про працю України, законів України «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про прокуратуру», «Про запобігання корупції», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про судовий збір». Зокрема, пропонувалося у Цивільному кодексі України передбачити правові норми, якими:

- запроваджуватиметься окрема підстава припинення права власності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у разі встановлення факту наявності у них необґрунтованих активів;

- визначатимуться види активів, що можуть бути визнані необґрунтованими;

- встановлюватиметься межа вартості необґрунтованих активів (яка у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб).

Крім того, для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у законах України «Про запобігання корупції», «Про державну службу», «Про місцеве самоврядування» та Кодексі законів про працю України пропонувалося встановити додаткову підставу їх звільнення із займаних посад у зв'язку з встановленням факту наявності у них необґрунтованих активів.

Як зазначається у пояснювальній записці до законопроекту, запровадження інституту визнання необґрунтованими активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та стягнення таких активів у дохід держави відповідає кращим світовим практикам боротьби із корупцією. Подібний інститут застосовується у Великобританії, США, Австралії, Канаді, Албанії, Грузії, Італії, Ізраїлі, Ліхтенштейні, Словенії, Швейцарії, Таїланді, Південній Африці, Філіппінах.

Наявність такого інституту визнання необґрунтованими активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та стягнення таких активів у дохід держави допускається Директивою ЄС 2014/42/EU «Про замороження і конфіскацію засобів здійснення злочинів і доходів, набутих у злочинний спосіб».

Більше того, відповідно до Рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), країни повинні створювати механізми, які б дозволяли без винесення обвинувального вироку конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом, або інструментів злочину (Рекомендація 4).

Слід зазначити, що народні депутати України також оминули своєю увагою цей законопроект та свідомо проігнорували висновок Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, у якому рекомендовано включити цей документ до порядку денного десятої сесії Верховної Ради України VIII скликання та скоротити строки внесення альтернативних до нього законопроектів наполовину [12]. Ймовірно, що рішення про включення до порядку денного проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» (реєстр. № 10358) не було прийнято через загострення протистояння між парламентом, який перебуває у стадії завершення своєї каденції, та новообраним Президентом України, що негативно позначається на ефективності антикорупційної політики держави.

Шукаючи відповідь на запитання щодо справедливості висловленої народним депутатом України В. Чумаком підозри про те, що зазначене рішення Конституційного суду є спробою саботувати реалізацію антикорупційної політики держави, ми звернулися до статистичних показників щодо практики застосування положень статті 368-2 КК України. Отримані нами результати, м'яко кажучи, не вселяють оптимізму... Так, за даними Генеральної прокуратури України (*лист від 15.03.2019 р. № 19/4-450 вих. 19*) в Україні протягом

6 років (строк, протягом якого діяла стаття 368-2 КК України) правоохоронними органами зареєстровано 435 кримінальних проваджень щодо фактів незаконного збагачення, з яких закрито – 154, у тому числі 153 – за пунктами 1, 2, 4, 6 частини 1 статті 284 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України.

Нагадаємо, що відповідно до частини першої статті 284 КПК України кримінальне провадження закривається в разі, якщо:

1) встановлена відсутність події кримінального правопорушення;

2) встановлена відсутність в діянні складу кримінального правопорушення;

3) не встановлені достатні докази для доведення винуватості особи в суді і вичерпані можливості їх отримати;

4) набрав чинності закон, яким скасована кримінальна відповідальність за діяння, вчинене особою;

5) існує вирок по тому самому обвинуваченню, що набрав законної сили, або постановлена ухвала суду про закриття кримінального провадження по тому самому обвинуваченню.

При цьому, підстави, передбачені пунктами 1, 2, 4, частини 1 статті 284 КПК України відносять до так званих «реабілітуючих», тобто таких, які повністю знімають з особи підозру у вчиненні нею злочину.

Таким чином, **в Україні кожне третє кримінальне провадження закрито з підстав, що реабілітують особу, стосовно якої у правоохоронного органу виникли підозри у її незаконному збагаченні!**

За статистичними даними Генеральної прокуратури України, протягом 6 років (січень 2013 – лютий 2019) виявлено **8 осіб**, які вчинили кримінальні правопорушення, передбачені статтею 368-2 КК України. **Тож виходить, що увесь цей час правоохоронцями велися так звані «фактові» справи, у яких пред'явлено обвину-**

вачення лише 8 особам! Тобто розслідувались факти незаконного збагачення невстановлених осіб!!! Мовляв, є невідомо чие майно, отримане нібито незаконним шляхом, що може вказувати присутність ознак незаконного збагачення. Однак, не відомо кому це майно належить. Тож усі зусилля правоохоронців спрямовувалися на те, щоб встановити особу, яка незаконно збагатилася! Що, судячи з наданих Генеральною прокуратурою України даних, зробити надто складно.

Не менш інформативними з точки зору оцінювання ефективності роботи правоохоронних органів України у сфері протидії незаконному збагаченню видаються статистичні дані, надані Державною судовою адміністрацією України (*лист від 25.03.2019 р. № інф/Д 235-19-323/19*). Так, в Україні з 2011 року за вчинення злочину, передбаченого статтею 368-2 КК України, засуджено 32 особи, виправдано судами 2 особи, кримінальні справи щодо 4 осіб закрито судами.

Таким чином, з 435 кримінальних проваджень (кількість яких, цілком вірогідно, є дещо більшою, оскільки Генеральна прокуратура України надала дані, починаючи з 2013 року) лише 32 завершилися обвинувальними вироками суду. З огляду на рішення Конституційного Суду від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019 у справі № 1-135/2018(5846/17) за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України **усі засуджені будуть реабілітовані.**

Крім того, у Національному антикорупційному бюро України (далі – НАБУ) заявили, що виключення з КК України статті 368-2 призвело до закриття 65 кримінальних проваджень проти чиновників та депутатів на суму понад 0,5 млрд. грн., зокрема й тих, які вже слухаються у суді [13].

Також цікавими видаються статистичні показники у прив'язці до тієї чи іншої редакції диспозиції статті 368-2 КК України. Так, за даними Державної судової адміністрації України, усі засуджені за незаконне збагачення (32 особи) притягалися до кримінальної відповідальності за Законом, який діяв до внесення змін до статті 368-2 КК України від 12 лютого 2015 року. Однак, ця редакція статті 368-2 КК України не слугувала підставою для конституційного подання 59 народних депутатів України щодо відповідності цієї норми Конституції України (конституційності). Тож **усі засудженні в Україні за незаконне збагачення визнані винуватими у вчиненні злочину, передбаченого статтею 368-2 КК України у редакції щодо конституційності якої не було жодних сумнівів!**

Підбиваючи підсумок усьому викладеному, видається доцільним зазначити таке.

Ухвалення 12 лютого 2015 року Верховною Радою України неконституційної редакції статті 368-2 КК України суттєво ускладнило і без того недостатньо ефективну боротьбу з корупцією. Цим рішенням Український парламент проігнорував загально визнаний постулат про те, що антикорупційна політика має здійснюватися на підставі якісних та чітких законодавчих приписів, які не суперечать Конституції України, а не на підставі норм, що грубо порушують фундаментальні права і свободи людини і громадянина.

Тож вкотре доводиться констатувати, що якість підготовлених суб'єктами права законодавчої ініціативи законопроектів залишається незадовільною.

Ухвалюючи закони, народні депутати України «традиційно» ігнорують висновки експертних установ, а Президент України, який згідно з положеннями Конституції України є гарантом її додержання, підписує та вводить в дію законодавчі акти, які відверто не відповідають

положенням Основного Закону України. Тож відповідальність за якість прийнятих законопроектів у таких випадках має нести не тільки парламент, але й Глава держави.

59 народних депутатів України, серед яких були й ті, хто натиснув кнопку «за», коли ухвалювався закон, що містив неконституційні норми, замість того, щоб скористатись своїми повноваженнями та внести до парламенту законопроект, який би міг виправити допущену раніше помилку, звернулись до Конституційного Суду України з конституційним поданням, у якому просили визнати статтю 368-2 КК України такою, що не відповідає Конституції України.

Вмотивованим рішенням Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019 у справі № 1-135/2018(5846/17) за конституційним поданням 59 народних депутатів України стаття 368-2 КК України визнана такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною) та втратила чинність.

Ухвалюючи зазначене рішення, судді Конституційного Суду України, на жаль, не скористались своїм правом визнати неконституційною статтю 368-2 КК України лише у редакції Закону України № 198-VIII від 12.02.2015, відновивши у такий спосіб чинність цієї кримінально-правової норми у редакції Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII, яка не викликала жодних сумнівів у її конституційності і не була предметом конституційного подання депутатів. Хоча подібні рішення Конституційний Суд України уже приймав. Взяти для прикладу хоча б рішення у справі про щомісячне довічне грошове утримання суддів у відставці № 1-8/2016) від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016.

Не скористався Конституційний Суд України й своїм правом відтермінувати дату втрати чинності статтею 368-2 КК України, яке надають йому приписи статті 91

Закону України «Про Конституційний Суд України». З цим пов'язана також не використана можливість рекомендувати Верховній Раді України уточнити законодавче формулювання складу вказаного злочину з урахуванням юридичних позицій Конституційного Суду України.

Спроби суб'єктів права законодавчої ініціативи усунути прогалину, яка виникла у зв'язку з визнанням статті 368-2 КК України такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною) та втратила чинність, поки що не увінчались успіхом.

Статистичні дані щодо застосування статті 368-2 КК України теж є невтішними. Правоохоронні органи протягом майже 8 років надзвичайно повільно та неефективно розслідували факти незаконного збагачення, на що вказують надані Генеральною прокуратурою України та Державною судовою адміністрацією України статистичні відомості.

Тож проблема протидії незаконному збагаченню полягає не тільки у рішенні Конституційного Суду України № 1-р/2019, яким стаття 368-2 (незаконне збагачення) КК України визнана такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною) та втратила чинність. Вона є набагато глибшою та потребує більш рішучих зусиль з боку держави та суспільства. Тому й винуватців у її поглибленні варто шукати не лише у Конституційному Суді України, а й у Верховній Раді України, Адміністрації Президента України та правоохоронних органах.

Таким чином, усе наведене вище свідчить про те, що розв'язання проблеми відновлення в Україні кримінальної відповідальності за незаконне збагачення відтерміновано на невизначений час і тепер покладатиметься на Президента України В. Зеленського, який 29 серпня 2019 року уже вніс до Верховної Ради України проект

Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів та новообраний парламент» (реєстр. № 1031), а й на новобраний склад парламенту, який повинен у стислий термін розглянути цей документ.

Крім того, видається вкрай необхідним Верховній Раді України посилити парламентський контроль за формуванням та реалізацією державної антикорупційної політики як фактором, що останнім часом має суттєве значення для забезпечення національної безпеки країни. Для цього було б доцільним до кінця 2019 року провести парламентські слухання, під час яких заслухати доповіді керівників антикорупційних органів про результати їхньої діяльності у 2018-2019 роках.

Література:

1. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2007. № 49.

2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19>.

3. Декриміналізація незаконного збагачення нівелює всю антикорупційну реформу. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/02/28/7207922/>.

4. Незаконне збагачення: наслідки скасування закону. URL: <http://khp.org/index.php?id=1551789474>.

5. Що означає рішення Конституційного суду про незаконне збагачення. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/lehalne-nezakonne-zbagachennia/29794441.html>.

6. Матеріали справи №1-135/2018(5846/17) до Рішення КСУ № 1-р/2019 ч.1 URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2627>.

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Офіційний вісник України від 16.04.1998 - 1998 р., № 13, / № 32 від 23.08.2006. С. 270.

8. Европейский суд по правам человека. Дело «Яллох (Jalloh) против Германии» (Жалоба № 54810/00) (Страсбург, 11 июля 2006 года.). URL: <https://studfiles.net/preview/5081952/>.

9. Дрьомов С. Проблемні питання кримінально-правового регулювання незаконного збагачення в Україні. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень від 24.04.2019 р. №293/309.

10. Проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо відповідальності за незаконне збагачення». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65587.

11. Проект Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо відповідальності за незаконне збагачення. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66050.

12. Проект Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66037.

13. Скасування статті про незаконне збагачення – крок назад в антикорупційній реформі України. URL: nabu.gov.ua/novynu/skasuvannya-statti-pro-nezakonne-zbagachennya-krok-nazad-v-antikorupciyniy-reformi-ukrayiny.

Volodymyr Tymoshenko

Doctor of Juridical Science, Professor

Serhii Dromov

PhD in Law

Problems of the Legislative Regulation of the Criminal Liability for an Illegal Enrichment in Ukraine

There are offered in article results of the research of issue of the legislative adjusting in Ukraine of the problem of the criminal responsibility for an illegal enriching.

Authors of article paid special attention of maintenance of the decision of the Constitutional Court of Ukraine in business after constitutional presentation 59 people's of deputies of Ukraine in relation to accordance of the Constitution of Ukraine (to constitutionality) of the article 368-2 (illegal enriching) KK of Ukraine, and also chronologies of events, that took place in Ukraine in connection with criminalization and further decriminalization of an illegal enriching. Thus, they paid attention to that judges of the Constitutional Court of Ukraine were not unanimous in a decision-making about confession of the indicated criminal legal norm unconstitutional.

The publication supports the duly substantiated legal position of the Constitutional Court of Ukraine regarding the unconstitutionality of provisions of Article 368-2 of the Criminal Code of Ukraine. At the same time, authors pointed out that judges of the Constitutional Court of Ukraine could make a decision that would be unconstitutional only the latest version of this rule of October 16, 2014 No. 1698-VII. Such a decision of the Constitutional Court of Ukraine would leave in force the wording of Article 368-2 of the Criminal Code of Ukraine, which complies with the constitutional requirements, and would prevent consequences of undesirable consequences for the Ukrainian society.

It is indicated, on some law consequences to that actual decriminalization of an illegal enriching led and can lead in Ukraine. Thus, authors offered own vision of that, how it was possible to avoid offensive of these consequences. In this context they gave mind on inactivity of subjects of imperious plenary powers (President of Ukraine, People's Deputies of Ukraine, judges of the Constitutional Court of Ukraine), that within limits of the competence did not accept necessary legal measures for the settlement of the situation.

Reasons and terms, that resulted in offensive of negative consequences in connection with the confession of the article 368-2 KK of Ukraine unconstitutional and such that lost an action, are adopted, and also possible ways of exit are certain from a situation that in this connection was folded. In particular, speech goes about legislative initiatives of the newly elected President of Ukraine in the field of it and it is indicated on the necessity of strengthening of the parliamentary control after forming and realization of public anti-corruption politics as by a factor that has a considerable influence on the state of providing of the national safety.

Authors recommend Verkhovna Rada of Ukraine to the end of 2019 to conduct the parliamentary listening during that to hear lectures of leaders of anti-corruption organs about results of their activity in 2018-2019, give the estimation of activity of these state structures and define urgent measures that must use public authorities for increase of efficiency of the realization of anti-corruption politics of the state.

Keywords: *illegal enrichment, criminal liability, the Constitutional Court of Ukraine, criminalization, decriminalization.*

УДК 94:330.341.1(510)

Метельова Тетяна Олександрівна
кандидат філософських наук, доцент

**ВЕЛИКИЙ КИТАЙСЬКИЙ ШЛЯХ РЕФОРМ:
СТРАТЕГІЯ ДЕН СЯОПІНА
ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ**

У другій половині 1970 рр. КНР посідала найнижчі місця в рейтингу країн світу за рівнем життя і виробничими показниками і перебувала на порозі глибокої соціально-політичної кризи. Очоливши де-факто країну, Ден Сяопін негайно поставив завдання прискореного економічного розвитку через демократизацію суспільства та створення правових засад функціонування держави. Попри всю термінологічну схожість із завданнями «третьої хвилі демократизації» в постсоціалістичних країнах Європи, ця «модернізаційна тріада» в китайському виконанні істотно відрізнялася від європейської, від самого початку будучи поєднаною зі зверненням до національно-культурних витоків китайської цивілізації. Звернення до конфуціанства і поступовий синтез його з марксистською ідеологією були викликані прагматичною потребою консолідації суспільства навколо реалізації державних завдань. І воно дозволило в умовах ринку і відкритості до зовнішнього світу утримати спільноту величезної країни в рамках морально-етичної системи, альтернативної західній, та не допустити зміни ціннісних орієнтацій і соціальних катаклізмів. Реформи, що розпочалися зі зміни форм господарювання на селі, відбувалися поступово й на першому етапі набули вигляду деколективізації без примусового втручання компартії в цей процес і без вилучення у селян землі, однак за сприяння держави у налагодженні сільськогосподарського та дрібного й середнього промислового виробництва на селі. Різноманітними були й засоби та механізми підтримки й посилення державного сектору, що відбувалися паралельно зі становленням приватного. Розвиток внутрішнього виробництва було вдало поєднано із залученням на внутрішній ринок Китаю західних корпорацій за збереження за ним повного контролю держави. Держава не усунулася від керування ринковими процесами і поступового, планового розгортання змін та від самого початку взяла на себе патронувannya розвитку приватного бізнесу, надаючи допомогу підприємцям в усіх ділянках його

ведення – від планування до реалізації виробленої продукції як усередині держави, так і на зовнішніх ринках. Це й зіграло вирішальну роль в успішності трансформації економіки Китаю за останні 40 років і перетворенні його на одну з найрозвиненіших країн світу.

Ключові слова: Китай, Ден Сяопін, період «Реформ і відкритості», соціально-політичні трансформації, суспільний ідеал.

«Китайське диво», у витоків якого стояв неформальний лідер країни Ден Сяопін, до сьогодні виглядає для всього світу неймовірним і вражає (і ще довго вражатиме) економістів, політиків та науковців-дослідників. Ще в 1970 рр. відстала й автаркічна країна, КНР за перші два десятиліття після початку проголошеної модернізації спромігся досягнути успіхів, у реальність яких не вірив ніхто поза його межами. А за чотири десятиліття впевнено «прописався» в лавах світових лідерів, за багатьма економічними показниками вийшовши на перші місця. З 2014 р. економіка Китаю посідає перше місце у світі за ВВП за паритетом купівельної спроможності, з 2016 р. – друге після США місце за номінальним ВВП. Попри те, що темпи економічного зростання Китаю у 2018 р. досягли мінімуму за останні 28 років (ВВП зріз за рік на 6,6%. Для порівняння: 2015 – 6,9%, у 2011 – 9,3%, у 2010 – 10,4%) [1], усе ж у 2018 р. номінальний ВВП за рік збільшився на 1,7 трлн дол. США і сягнув 13,6 трлн дол. проти 11,938 трлн дол. у 2017 р. [2], а ВВП на душу населення вийшов на рівень 9 776 375 дол. США (у 2017 р. – 8 762,232 дол.) і досяг історичного рекорду, ставши найбільшим за всю історію країни [3]. І все це – без істотних соціально-політичних і світоглядних потрясінь, етнічних чи релігійних конфліктів, без шоківих реформ і соціального напруження, зрештою, без відмови від соціалістичного минулого та марксистської ідеології. Китаю вдалося оминати соціальних фрустрацій і негативів, що супроводжували модернізацію в постсоціалістичних країнах Європи та

країнах пострадянського простору. Водночас його модернізаційна модель виявилася ефективнішою, а здобутки в царині економічного розвитку – значно ефективнішими за інших. За словами лауреата Нобелівської премії з економіки Д. Норта, «жодна зі стандартних моделей економічного розвитку не може пояснити, що відбувається в Китаї» [4, с. 24]. А наш співвітчизник А.З. Гончарук характеризує китайське диво так: «Такого не вдалося зробити навіть «азіатським тигра́м», країнам Південно-Східної Азії, які свого часу здивували міжнародну спільноту високими темпами зростання. ...це один з найбільш вражаючих прикладів економічного зростання кінця ХХ і початку ХХІ століть » [5, с. 8]. Саме тому ця модель привертає таку підвищену увагу фахівців у всьому світі, а її дослідження й на сьогодні залишається актуальним.

Аналізу модернізаційних процесів у КНР в їх економічному, соціально-політичному, світоглядно-ціннісному та інших вимірах у сучасному Китаї присвячені роботи науковців різних галузей і напрямів як у самому Китаї, так і в усьому світі, з Україною включно. Серед китайських авторів, чії роботи присвячено дослідженню трансформаційних процесів періоду «реформ і відкритості», слід назвати, передусім, Ван Цземіня, Лі Фенліня, Лі Янга, Цай Сяньвея, Хе Цінляня, Хонг Юнг Лі, Ма Хуна, Чжан Вейміна, Лю Біньяна, Лю Індзі, Лю Чогуана, Ін Денсяна та ін. Велике значення для осмислення суспільних перетворень у Китаї мають праці самого Ден Сяопіна [6] та тексти його виступів [7]. Значну увагу приділено цій проблематиці в роботах Дж.Б. Альтермана, М.Я. Бергера, С. Гантінгтона, Дж. В. Гарвера, Б. Диксона, А. Дугана, І.Г.Калабекова, А.Р. Крьобера, Д.М. Лемптона, О.В. Ломанова, Р. Мак Фарквара, Р. Мітчела, Р.О. Медведєва, Б. Нотона, К. О'Брайана, О.В. Островського, В.І. Россмана, К.Л. Сироежкіна та ін. В Україні китайській

моделі соціально-економічних перетворень присвячено роботи А.З. Гончарука, О.В. Дроботюка, В.О. Кіктенка, О.М. Олійника, М.А. Тарана, О.В. Хоменка та ін.

Разом з тим потребує подальшого вивчення логіка суспільних перетворень у КНР періоду «реформ і відкритості», особливо з погляду ролі формування суспільного ідеалу як чинника, консолідуючого суспільство для розв'язання поточних соціально-економічних завдань та реалізації політичних інтересів. Отже метою цієї роботи є виявлення іманентної логіки започаткованого Ден Сяопіном великого китайського шляху реформ та значення суспільного ідеалу для її реалізації.

У 1976 р., на момент смерті багаторічного лідера Китаю Мао Цзедуна, країна перебувала на порозі соціально-політичної кризи. Десятиліття «Великого стрибка» й «Культурної революції» призвели до знищення значної частини національної інтелектуальної еліти, спричинили катастрофічне зубожіння населення та кинули країну в управлінський хаос і економічну депресію. ««Культурна революція» завдала економіці країни дуже великої шкоди, розвивалися лише ті галузі науки і виробництва, що були пов'язані з оборонним комплексом» [8, с. 122]. На цей час Китай посідав найнижчі місця в рейтингу країн світу за рівнем життя і виробничими показниками, в т.ч. за продуктивністю праці. Дані щодо обсягів виробництва, ВВП та інших показників економічного стану КНР тієї доби не оприлюднювалися, однак пізніше зіставлення темпів їх зростання з абсолютними цифрами дало підставу говорити, що всі сфери виробництва в країні в середині 1970 рр. переживали занепад. За даними ГСУ КНР, національний дохід Китаю навіть за підсумками 1980 р. становив 366,7 млрд юанів (при курсі в 3,7 юаня за долар). Розмір національного доходу на душу населення становив 213-223 дол., що було одним з найнижчих показників у світі [9].

Тодішню основу промисловості Китаю склали побудовані за сприяння СРСР ще в середині ХХ ст. кілька сотень великих підприємств, що в подальшому не оновлювалися через відсутність доступу до нових технологій [8, с. 125-130]. Країна перебувала в тяжкому стані і потребувала радикальних змін. Водночас тотальне панування марксистської ідеології (в її маоїстському варіанті) таких змін не припускало, а одночасна відмова від глибоко закорінених у суспільну свідомість і державні практики ідеологічних кліше або була приреченою на провал, або могла призвести до непередбачуваних соціальних потрясінь. Розв'язувати таку вкрай складну дилему у величезній країні – найбільшій державі у світі за чисельністю населення випало на долю Ден Сяопіна – одного з найвизначніших представників прагматичного крила в китайській компартії, учня й ідейного спадкоємця Чжоу Еньлая – прем'єра й міністра закордонних справ КНР, відомого своєю зваженістю і незаідеологізованістю в зовнішній політиці, намаганням розбудувати відносини і з СРСР, і з країнами Заходу, орієнтуючись передусім на «третій світ».

Ден Сяопін де-факто очоли в країну після дворічного перебування на посаді голови КПК Хуа Гофена, який, з одного боку, був цілковитим прибічником Мао і неухильно притримувався так званого принципу «двох абсолютів» (згідно з ним абсолютно всі рішення і абсолютно всі вказівки великого вождя мали втілюватись у життя), а з іншого – розчистив політичний шлях майбутнім реформаторам, активно знищуючи «банду чотирьох» та фактично поклавши край «Культурній революції». Назагал дворічний період правління Хуа Гофена в китайській історіографії отримав назву «два роки коливань», коли керівництво країни не могло не ставитися критично до триманого в спадок її стану, однак і визначитися з напрямом подальшого руху теж було неспроможне.

Офіційно не перебуваючи на найвищих державних посадах (до смерті Мао єдиною керівною посадою, яку обіймав Ден, була посада віце-прем'єра Держради КНР і лише з листопада 1976 р. його призначено 3-м Головою Військової Ради ЦК КПК. З цієї посади він пішов за власною ініціативою у червні 1989 р.), Ден Сяопін спромігся за два роки усунути своїх політичних супротивників і перетворитися на фактичного лідера держави.

З 10 листопада по 15 грудня 1978 р. у Пекіні відбулася робоча нарада ЦК КПК, центральним питанням якої (не без впливу Ден Сяопіна) була переорієнтація роботи партії на здійснення всеохопної модернізації країни на соціалістичних засадах. У промові «Розкріпачити мислення, шукати істину у фактах та сподіватися на єдність», виголошеній на церемонії закриття заходу, Ден Сяопін зазначив, що необхідно, змінивши мислення, розкріпачивши його для неупередженого сприйняття фактів, «правильно реформувати виробничі відносини та політичну надбудову, несумісні зі швидким розвитком виробничих сил». Були також поставлені завдання демократизації суспільства та створення правових засад функціонування держави. «Ми повинні, – наголосив Ден Сяопін, – створити умови для демократії... У політичному житті партії і народу можуть бути прийняті тільки демократичні засоби, а засоби придушення і гноблення не можуть бути прийняті... Щоб захистити народну демократію, необхідно зміцнити правову систему. Демократія повинна бути інституціоналізована і легалізована таким чином, щоб вона не змінювалася через зміну лідерів і не змінювалася через зміни в поглядах лідерів... Ми повинні зосередитися на розвитку кримінального права, цивільного права, процесуального права та інших необхідних законів, таких як заводське право, право народних комун, лісове право, закон про пасовища закон про охорону навколишнього

середовища, трудове право, закон про іноземні інвестиції тощо [10]. Руйнацію ж правової системи, яка відбулася під час «Культурної революції», і заміною її введенням «чотирьох свобод» (навіть закріплених у Конституції 1975 р) – необмеженої свободи думок, висловлювань, поглядів і дискусій було визнано однією з найсерйозніших помилок, що призвели до так званої «масової демократії», а по суті – до громадянської війни. Таким чином було окреслено напрям модернізації країни: економічні реформи, розвиток демократії та її правових засад (за яких закон однаковий для всіх і, відтак, діє не лише закон, а й право). Попри всю термінологічну схожість із завданнями «третьої хвилі демократизації» в постсоціалістичних країнах Європи та пострадянського простору, уся ця модернізаційна тріада в китайському виконанні істотно відрізнялася від європейської, від самого початку набувши східного колориту та національних китайських рис, і була вправно поєднана зі зверненням до національно-культурних витоків китайської цивілізації.

18-22 грудня 1978 р. третій пленум ЦК КПК 11-го скликання ухвалив важливі постанови з питань реформування економіки й економічного управління, проблем розвитку сільського господарства і поліпшення життя населення, чим започаткував здійснення політики, яка отримала назву «реформ та відкритості», і увійшов в історію крани як доленосний. Пленум схвалив і затвердив внесену Ден Сяопіном програму «реформ і відкритості».

Слід зазначити, що ініціативи Ден Сяопіна за всього їх новаторства не були сприйняті як надто радикальні і вже тому мали шанс на підтримку рештою партійного керівництва і суспільством у цілому. Ще 1957 р. завдання модернізації країни, яке включало в себе побудову «сучасної модернізованої промисловості і сільського господарства, науки, культури» [11, с. 226]

було вперше висунуто Мао Цзедуну. Однак спосіб його реалізації в кінцевому підсумку мав згадані вище сумні наслідки. У 1964 р. це ж завдання було конкретизовано прем'єром Чжоу Еньлаєм в доповіді на сесії Всекитайських Зборів Народних представників: «до кінця століття побудувати державу, в якій буде модернізоване сільське господарство, промисловість, оборона і науково-технічний потенціал» [12, с. 164]. А отже, висувачи практично радикальні ідеї реформування країни, Ден Сяопін у кращих традиціях східної політики спирався на своїх попередників, апелював до минулого, чим забезпечував сприйняття новацій.

Заплановані реформи були орієнтовані на тривалі терміни: збільшення валової продукції промисловості і сільського господарства в чотири рази – до 2000 р. та формування суспільства «середньої заможності» – до 2021 р. (100-річчя КПК). На той час ці плани Китаю були сприйняті у світі вельми скептично. У рамках першого терміну було визначено так звані «чотири модернізації», що стосувалися, як це було окреслено попередниками, сільського господарства, промисловості, військової сфери та сфери високих технологій. Друга далекосяжна мета – побудова «суспільства зі середньо заможним рівнем життя» була проголошена Ден Сяопіном 1979 р.: «метою соціалізму з китайською специфікою є досягнення до 2000 року рівня суспільства «сяо кан» [13, с. 69]. Використання конфуціанського терміну «сяо кан» було сигналом підведення під потрібні реформи й загальну модернізацію суспільства потужної, закоріненої у тисячоліття ідеологічної та історико-культурної бази і дало старт поступовій і непомітній заміні марксистської ідеології конфуціанською шляхом, як показало подаліше, їх синтезу.

Закорінений у конфуціанську традицію, термін «сяо кан» перекладається як «суспільство малого благоденства»

або «суспільство зі середньозаможним рівнем життя», сходинка «до ідеального суспільства, коли люди забезпечені основними умовами для життя» [14, с. 107]. «Це суспільство, в якому не існує різкого соціального розшарування і для нормального життя досить невеликого рівня доходів, а ринкова економіка перебуває під контролем держави» [15, с. 143]. У жовтні 1987 р., на XIII-му з'їзді КПК концепція «сяо кан» була офіційно затверджена як «другий крок» стратегії соціалістичної модернізації.

Важливо, що обґрунтуванням необхідності побудови суспільства «сяо кан» (що неодноразово наводилося у виступах китайських керівників після того, як таке завдання пролунало в промові Ден Сяопіна), а разом і умовою його формування, слугувала потреба в досягненні «єдності цивілізації й духовності, верховенства закону й верховенства моральних чеснот», а головне – пріоритету забезпечення стабільності шляхом «зваженості відносин між реформами, розвитком і стабільністю» [16].

Ден Сяопін та його послідовники добре усвідомлювали соціополітичні небезпеки запровадження ринкової економіки та демократизації суспільного життя як політичного забезпечення економічних перетворень у країні, історичні традиції якої не були пов'язані ані зі свободою підприємництва, ані з демократичними свободами й правами. Усі економічні, політичні й правові новації, навіть за жорсткого контролю партії й збереження потужного державного сектору, поєднані з відкриттям Китаю для зовнішнього світу, мали тягнути за собою і поглиблення соціального розшарування, і, що головне, проникнення в масову свідомість західних цінностей – передусім, цінності людини, людської гідності й свободи (дискусії в китайській пресі та науковому середовищі тих часів засвідчують усвідомлення такої пер-

спективи як не бажаної). А це, своєю чергою, уможливило соціально-політичні конфлікти й загрожувало традиційній для Китаю морально-етичній системі (за термінологією В. Лефевра – «Другій» [17, с. 201-266]), якою забезпечено функціонування ієрархічно побудованих суспільств узагалі й Китаю, зокрема, та підпорядкування особи колективу й суспільній ієрархії в цілому.

В умовах ринкової економіки марксизм, який до того виконував функцію «ідеологічного цементу» й забезпечував беззаперечну суспільну керованість, входив у суперечність з реальністю (тими самими «фактами», до аналізу яких закликав Ден Сяопін). А отже потрібний був такий ідеологічний ґрунт, який міг би конкурувати з марксизмом «на його ціннісному полі», тобто забезпечувати домінування Другої морально-етичної системи, підпорядкування величезних народних мас єдиній керівній волі й водночас надихати на добровільне підпорядкування спільній меті – потрібна була ідеологія, здатна забезпечити консолідацію нації, яка б не вступала в прямий конфлікт з глибоко укоріненим марксизмом, могла бути гармонійно з ним поєднана й водночас не відштовхувала б своєю новизною, була освячена давньою традицією. Потреби шукати й запозичувати таку ідеологію не було – вона, відсунута на культурні маргінеси в період керування країною Мао, знищувана, але зовсім не знищена, завжди являла собою своєрідний «цивілізаційний код» китайської нації. Відтак звернення до конфуціанства було викликано прагматичною потребою консолідації суспільства навколо реалізації визначених партією державних завдань і водночас утримання його в рамках Другої морально-етичної системи, альтернативної західній.

«Розкріпачення мислення» поступово виливається у відродження конфуціанства та його ідеологічного використання в державній і партійній практиці. У промовах

партійних лідерів усе частіше використовуються питомі конфуціанські поняття – і як знаряддя переформатування суспільної свідомості в напрямі сприйняття новацій у суспільно-політичному житті та розбудови потужного за своїми консолідаційними можливостями суспільного ідеалу, і в їх інструментальному значення – як символічні означення чи десигнати певних партійно-політичних дій.

Слід зазначити, що в конфуціанстві історичний розвиток розглядається як циклічний, за якого суспільство періодично проходить низку етапів – від хаотичного стану («хуньлуань») до впорядкованого, в якому оптимально забезпечені життєві потреби його членів (те саме суспільство середнього добробуту «сяо кан»). Належне структурування суспільства і його перехід від хаосу до «сяо кан» залежить від зусиль мудрих правителів, підтримуваних підлеглими. Досягнення стану «сяо кан» ще не гарантує подальшого успішного поступу – для того знову потрібні надзусилля суспільного цілого, аби перебувати на цьому етапі, успішно пройти його і не поринути знову в хаос. Перехід до найвищого щаблю суспільного буття, який має назву «датун» і слідує за «сяо кан» у разі вдалого проходження останнього, потребує максимальної єдності всіх верств і членів суспільства. «Датун», власне, і є той стан, коли суспільства перетворюється на єдине гармонійне ціле [18]. Однак і цей щабель не є «кінцем історії»: навіть стан «датун» має ризики падіння в хаос, якщо не супроводжується повсякчасною моральною роботою зі самовдосконалення кожного на шляху, відповідному найголовнішому – вищому Закону Неба, Дао. А отже підтримка таких станів структурованого суспільства – «сяо кан» (конфуціанського аналогу соціалізму) та «датун» (аналогу комунізму) і «спонукання до прогресивного руху – результат свідомих спільних зусиль як

правителів, так і «підданих»» [19, с. 41-42], які обидва керуються не лише потребою в «середньозаможному рівні життя» як самоцілі, але потребою в ньому як одній зі сприятливих умов для морального самовдосконалення.

Обидва концепти – «сяо кан» і «датун» за всієї їх суголосності марксистським «соціалізмом» та «комунізмом» значно краще мобілізують суспільство – і тому, що відповідні історичним і культурним традиціям китайського народу, і тому, що не передбачають кінця історії, а є лише шляхом до морального самовдосконалення. А отже те, чого так не вистачало утилітарному марксизму в його не лише маоїстському, а й радянському варіанті – морального складника не як «підпорки» для матеріального добробуту, а як вищої за цей добробут мети, у відроджуваному на шляху «реформ і відкритості» конфуціанстві отримало виразний наголос.

«Ідея суспільства «великого єднання» (датун), коли «Піднебесна належить усім», що більше двох тисячоліть тому виникла в Китаї, в нових умовах стала синонімом ідеї соціалізму», – зазначає О.В. Ломанов [20, с. 6-19].. Це вірно, однак з поправкою: не соціалізму, яким є стан «сяо кан», а комунізму в його морально-етичному вимірі. Обидві ідеї «увійшли в китайські політичні проекти ХХ ст. – мрія про «велике єднання» захопила лідера демократичної революції 1911 року Сунь Ятсена, а в 1979 році «архітектор реформ» Ден Сяопін проголосив мету створити в Китаї суспільство «малого добробуту» [14, с. 107]. Таким чином, суспільний ідеал, до втілення якого мали призвести започатковані Ден Сяопіном реформи, по-перше був «запроваджений» одночасно з початком реформ, а, по-друге, не був новацією чи іноземним запозиченням, а ґрунтувався на питомих поняттях національної культури, відомих кожному китайцю. У цьому контексті подальший наголос на її, національної

культури, соціотворчому потенціалі, що дедалі більше робився мірою просування Китаю шляхом реформ, виглядає цілком органічним. Однак перші кроки китайського керівництва були орієнтовані на розв'язання найнагальніших завдань – подолання економічної відсталості країни.

У 1978 р. Компартія Китаю оголосила про намір створити в Китаї «планову економіку, доповнену регулюванням ринку». Однак масштабним практичним кроком передувала вдумлива робота з вивчення світового досвіду модернізації. Такі дослідження та результати їх обережної й поступової імплементації стали запорукою практичного виявлення найбільш прийнятних і продуктивних форм змін в економіці країни та інших сферах суспільного життя. Як зазначає з цього приводу А.З. Гончарук, «наприкінці 1970 рр. у Китаї уважно вивчали різні моделі економічного зростання, економічні теорії, приклади успішної індустріалізації й модернізації. ... китайці адаптували світовий досвід до власних реалій. Можна стверджувати, що успіх китайським реформ забезпечило поєднання передової світової практики з національною китайською специфікою, тобто з урахуванням стану і конкретних умов [5, с. 9].

Створення «планово-ринкової економіки» розпочалося з реформування села. Пояснюючи саме таке рішення, Ден Сяопін у червні 1984 р. зазначав під час зустрічі з японською делегацією: «Виходячи з реалій Китаю, ми повинні передусім вирішити проблему сільської місцевості. Вісімдесят відсотків населення проживає в сільській місцевості, а стабільність Китаю залежить від стабільності цих районів. Незалежно від того, наскільки успішна наша робота в містах, без стабільної бази на селі це багато не означатиме. Тому ми почали з активізації економіки та прийняття там відкритої політики, щоб повною мірою реалізувати ініціативу

80 відсотків населення. Ми прийняли цю політику наприкінці 1978 року, і через кілька років вона дала бажані результати» [21].

Наголос було поставлено на комплексне реформування сільського господарства, що розпочалося 1979 р. з деколективізації – скасування комун і переходу на подвірний підряд земель, що юридично залишились у державній власності, однак були передані в сімейне користування на термін від 3 – 5 до 15 років, який згодом був збільшений до 50-70 років. За даними китайської статистики, на момент початку реформ, у 1978 р., кількість селянських дворів складала 180 млн, вони були об'єднані в 52,7 тис. комун, поділених на 690 тис. великих виробничих бригад і 4,8 млн виробничих бригад. До кінця 1984 р. у країні залишилося 249 комун, 7 тис. великих виробничих бригад і 128 тис. виробничих бригад, тоді як 97,9% селянських дворів перейшли на сімейний підряд [24, с. 159]. Обов'язковий продаж селянами частини виробленої сільгосппродукції за фіксованою ціною залишався, однак самі закупівельні ціни на продовольство і технічні культури було підвищено (у порівнянні з цінами на промислову продукцію на 38% до 1981 р. та на 77% – до 1989 р.). Крім того, інша частина продукції залишалась у селян і їй вони розпоряджались на власний розсуд, що створило матеріальний стимул для нарощування обсягів виробництва продукції та його продуктивності.

У перші роки змін КПК не ухвалювала жодних постанов і приписів щодо форм господарювання на селі, очікуючи результатів розвитку запущених процесів деколективізації з тим, аби побачити, які форми виявляться прийнятними і ефективними. Найефективнішим виявився саме сімейний підряд. 1 січня 1982 р. ЦК КПК схвалив «Протокол всенаціональної наради щодо роботи в селах», де було остаточно підтверджено перехід

на підрядну систему господарювання в сільському господарстві.

Перехід до ринкових форм тягнув за собою й посилення соціального розшарування на селі, поділ сімейних господарств на більш чи менш заможні. При тому заможні не зазнавали утисків з боку керованої комуністичною партією держави, а навпаки – отримували від держави заохочувальну підтримку. Спеціальним рішенням ЦК КПК було дозволено сім'ям, які не справлялися з обробкою своєї ділянки, передавати за певну плату свій пай «більш вмілим хліборобам». Дозволено було також для задоволення потреб сімейного господарства в робочий силі наймати робітників.

Унаслідок змін починає зростати продуктивність сільськогосподарської праці. За перше десятиліття модернізації виробництво продовольства в країні збільшилося в 1,5 рази. У 1984 р. збір зернових перевищив 400 млн тонн, що майже на 30% перевищувало показники 1977 р. Майже в 2 рази зросло виробництво бавовни, в 2,5 рази – виробництво м'яса, у 2 рази – чаю, більше ніж в 3 рази – олійних і цукрових культур. [23, с. 260-270]. Таким чином поштовх, наданий розвитку сільського господарства шляхом поступового переходу на ринкові засади під контролем держави і за її різноманітної підтримки й опіки, був очевидно вдалим.

Разом з тим від початку 1980 рр. відбувалися зміни й у дрібній та середній промисловості, однак, у першу чергу, через стимулювання сільського промислу, рослинництва, тваринництва, розведення риби, перевезення вантажів, посередницької торгівлі тощо. У тих місцевостях, де у селян була відносно велика сільськогосподарська техніка та приміщення, групи господарств об'єднувалися для їх спільного використання у «нові господарські об'єднання», що мало наслідком появу «спеціалізованих дворів» з ділянками землі в де-

сятки разів більшими, ніж середні. Отримували вони від держави й допомогу технікою.

Однак недостатність виключно сімейного підряду як не лише провідної, а й виключної форми господарювання на селі доволі скоро далася взнаки: уже 1985 р. в Китаї розпочалося скорочення загального обсягу виробництва основних продовольчих культур. Виробництво зерна, яке 1984 р. склало 407 млн тонн, у 1986 р. скоротилося до 369 млн тонн, і тільки в 1987 р. знову майже досягло попереднього показника – 402 млн тонн [24, с. 131]. Відтак XIII з'їзд КПК (1987 р.) ухвалює рішення про офіційну легалізацію приватної власності, ліквідованої за часів Мао Цзедуна. Саму приватну власність, як і найману працю, визнано необхідним доповненням до економіки, заснованої на суспільній власності.

Зміни в напрямі поступового й обережного запровадження ринкової економіки мали своїм результатом стрімке зростання кількості індивідуальних, колективних та приватнокапіталістичних підприємств і господарств. За даними китайської статистики, з 1985 по 1990 рр. число приватних господарств зросло майже вдвічі: з 3,3 млн до 6,1 млн, а обсяг виробництва в цьому секторі збільшився в 7 разів. Водночас зростає й кількість великих державних підприємств – з 93 до 104 тис. Відтак посилення приватного сектору не заступало собою розвиток державного, який залишився жорстко плановим, однак підтримуваним дешевими кредитами. Ставку було зроблено на розвиток обох секторів – і державного, і приватного. [25, с. 70-77].

Важливим є те, що розвиток сільської промисловості, супроводжуваний міграцією певної частини селян до міста і перетворення їх на найманих працівників відбувалося в Китаї без вилучення у селян їх прав на землю. Як з подивом зазначав з цього приводу фахівець

з економічної історії Дж. Гарт «У соціалістичному і постсоціалістичному Китаї реформи, що визначили зміни в аграрному секторі, були відзначені швидким децентралізованим накопиченням без вилучення землі... Це найвражаючий приклад організації промислового виробництва другої половини ХХ століття, який відбувався без вилучення землі у колишніх селян, що перетворилися на робітників. Він не лише проливає світло на абсолютно «незахідні» форми накопичення, що підсилили глобальну конкуренцію. Досвід Китаю змушує нас переглянути усталені уявлення про «первинне накопичення» через вилучення, що вважається обов'язковою умовою розвитку капіталістичного виробництва» [26, с. 401].

Якщо в сільській місцевості стимулювався розвиток дрібного й середнього підприємництва, то в державному промисловому секторі, де на кінець 1970 рр. було зайнято лише 18% населення КНР, стимулювання набуло іншого вигляду. Більшість промислових підприємств, особливо великих, були збитковими і потребували державних дотацій. У 1978-1979 рр. на таких підприємствах було запроваджено розширений господарський розрахунок, форми якого варіювалися залежно від підприємства. Підприємства, що не лише виконували, а й перевиконували державний план, отримали дозвіл продавати частину надпланової продукції самостійно і за вільною ціною, а отримані кошти за згодою колективу використовувати на власний розсуд. У 1980 р. близько 60% всіх державних підприємств Китаю отримали право продавати надпланову продукцію, водночас кількість обов'язкових показників, що передбачалися держпланом, було в рази скорочено – до 5% від числа показників, що застосовувалися раніше.

У жовтні 1984 р. на основі аналізу підсумків перших років реформ пленум ЦК КПК ухвалив постанову «Про реформу економічної системи», присвячену трансфор-

мації державної промисловості, а також будівництва, торгівлі та фінансової системи. Пленум визначив курс на створення багатокладної соціально-економічної структури. Госпозрахунок і принцип максимальної самостійності було поширено на майже всі державні підприємства, за винятком оборонних.

Реформування державної промисловості супроводжувалося в Китаї і інтенсивною розробкою необхідної нормативної бази. Інтенсивно розроблялися й приймалися нові закони: «Закон про патенти» (1980), «Закон про статистику» (1983), «Закон КНР про підприємства іноземного капіталу» (1986) та інші, завдання розробки яких було поставлене Ден Сяопіном на початку реформ.

За період 1980 – 1990 рр. промислове виробництво продемонструвало істотне зростання. Виробництво вугілля піднялося з 620 млн тонн в 1980 р. до 1080 млн тонн в 1990 р. Видобуток нафти зріс зі 106 до 138 млн тонн, . виробництво електроенергії – з 300 млрд кВт / год до 621 млрд кВт / год., виробництво телевізорів за десять років збільшилося в 25 разів, а холодильників – у 500 разів [27, с. 75], Уже в 1990 р. ВВП Китаю в розрахунку на душу населення досяг 450 дол. Ще за 10 років цей показник знову майже подвоївся й досяг у 2000 р. рівня у 850 дол. [28, с. 191-192].

У другій половині 1980 рр. елементи ринкової системи господарювання розвинулися в роздрібній та гуртовій торгівлі споживчими товарами, а згодом – і засобами виробництва. У квітні 1988 р. в Китаї було прийнято закон «Про промислове підприємство загальнонародної власності». Закон закріплював належність державі всіх великих підприємств у базових галузях виробництва. Державі належали й майже всі кошти в галузі сучасного транспорту, великі сільськогосподарські підприємства і всі основні банки. Державна торговельна мережа контролювала і обслуговувала не менше

30% роздрібного товарообігу. Наприкінці 1980 рр. державні зовнішньоторговельні компанії здійснювали більшу частину експортно-імпортних операцій, у руках держави перебувала вся мережа НДІ і проектно-конструкторських установ, а також підготовка кадрів і їх централізоване використання в галузях народного господарства [8, с. 124]. Одночасно під гаслом «тримати велике, відпускати мале» було санкціоновано поступовий перехід дрібних і середніх держпідприємств у приватну власність директорату та працівників шляхом приватизації.

Розвиток внутрішнього виробництва було вдало поєднано із залученням на внутрішній ринок Китаю західних корпорацій і фірм. У 1979 р. ЦК КПК та Держрада КНР ухвалили здійснення «спеціальної політики» у зовнішньоекономічній діяльності у провінціях Гуандун (зони Шеньчжень та Чжухай) та Фуцзянь (зона Сямень), які стали першими вільними економічними зонами Китаю, відкритими зовнішньому світу. Згодом подібні зони, де діяли пільгові для іноземних підприємців податковий, митний та валютні режими, а також багато інших преференцій, було запроваджено в деяких інших провінціях (зона Шаньтоу в місті Шаньтоу тієї ж провінції Гуандун та зона на острові Хайнань), що відкрило величезний китайський внутрішній ринок для західного бізнесу. За період 1979-1985 рр. прямі іноземні інвестиції в перших ВЕЗ становили 12,15 млрд дол. – чимала для того часу величина [23, с. 339]. У 1984 р. статус «міст-портів, відкритих для іноземних капіталовкладень» отримали 14 міст східного узбережжя Китаю, (Шанхай, Гуанчжоу, Тяньцзін, Далянь та ін.), усередині яких виділено окремі райони, в яких пріоритетним було визначено не виробництво, а науково-технічний розвиток: від податків тут були звільнені всі, хто займався науковими дослідженнями.

У 1988 р. статус «відкритих приморських міст» поширився на 32 міста на східному узбережжі Китаю.

Дещо порушуючи хронологію викладу й забігаючи наперед, відзначимо, що, якщо в період 1988-1990 рр. до Китаю щорічно надходило близько 4 млрд дол. іноземних інвестицій, то вже в 1995-1997 рр. ця сума збільшилася в 10 разів і сягнула близько 40 млрд дол. щорічно. Загалом же у період 1979-1998 рр. КНР уклало угоди про прямі іноземні інвестиції на суму понад 550 млрд дол., з яких надійшло та було використано майже 250 млрд [22, с. 329]. На початок нового тисячоліття за обсягом іноземних інвестицій Китай обігнав усі країни світу, крім США.

Проголошена Ден Сяопіном політика відкритості спричинила наприкінці 1980 рр. появу великої кількості споживчих товарів високої якості та широкого асортименту зі США, Німеччини, Франції, Італії, Канади, Японії тощо. Однак через високу ціну вони були практично недоступні для масового споживача, хоча на той час у країні вже з'явився чималий прошарок заможних людей – потенційних покупців таких товарів – одягу, взуття, побутових приладів, дрібної електронної продукції тощо. Разом з тим попит на товари широкого вжитку у великій і бідній країні залишався дуже високим. І китайський дрібний і середній бізнес, спираючись на національні історичні традиції майстерного копіювання різноманітних виробів, почав копіювання вже наявних західних товарів. За висновком Р. Медведева, «майже всі нинішні китайські мільйонери і мільярдери починали свій бізнес в 1990 рр. з виготовлення копій популярних західних товарів, а не з приватизації державних підприємств і банків, як це відбувалося в ті ж роки в Росії» [8, с. 96]. Навіть гірші за якістю, але значно дешевші, такі товари почали користуватися попитом не лише в Китаї, а й за його межами. А наявність великої кількості виробників копій,

створюючи конкурентне середовище всередині країни, неминуче тягнула за собою й поліпшення якості виробів. За якесь десятиліття за деякими товарними позиціями якість виробленого дозволила експортувати його спочатку на ринки країн, що розвиваються, з країнами СНД і Латинської Америки включно, а після вступу Китаю до СОТ (грудень 2001 р.) – і до розвинених західних країн, де китайські вироби легкої промисловості (взуття, одяг) почали на рівних конкурувати з європейською продукцією. Цей феномен, коли копії є не гіршими, а подеколи й кращими за копійовані зразки, пізніше отримав в експертному середовищі назву «інноваційне копіювання» – особливий китайський спосіб копіювання [29].

Наступ китайських товарів змусив західні компанії, що до того експортували свій товар до Китаю, в 1990 рр. перенести туди й своє виробництво, що також сприяло подальшому економічному зростанню країни. У подальшому, мірою вдосконалення технологій у власному виробництві, Китай і сам почав висувати перед іноземними компаніями вимоги щодо умов ведення їхньої діяльності в країні. Так, на початку 1990 рр. великим японським корпораціям було заявлено, що їх присутність на китайському ринку можлива лише за умов перенесення в Китай виробництва комплектуючих. І багато з них погодитися з цими умовами й почали переводити в Китай своє виробництво, яке оформлювалося як частина спільних підприємств. Так, наприклад, китайська автомобільна корпорація «Guangzhou Automotive» спромоглася здійснити безпрецедентне – створити спільні підприємства з конкуруючими між собою японськими компаніями «Гонда» і «Тойота» [26, с. 391]

Держава від самого початку взяла на себе патронування розвитку приватного бізнесу, надаючи допомогу

підприємцям в усіх ділянках ведення бізнесу – від планування до реалізації виробленої продукції як усередині держави, так і на зовнішніх ринках. Для цього при органах влади всіх рівнів (від загальнодержавного до місцевого) було створено різноманітні аналітичні центри з вивчення можливостей китайського бізнесу на різних напрямках та сприяння реалізації таких можливостей. Р. Медведєв наводить приклад такої допомоги у виробництві чоловічих шкарпеток: від початку їх виробництвом займалися кілька десятків дрібних і середніх підприємств. Пізніше все виробництво цього товару було сконцентровано в одному з повітів з населенням понад мільйон осіб і перетворилося на головну галузь у ній. Держава ж взяла на себе проблеми з реалізацією великої кількості цієї продукції на внутрішньому й зовнішньому ринках [8, с. 98]. Водночас одним з головних завдань державних органів було й залишається працевлаштування робітників – і містян, і тих селян, які, не реалізувавши себе в селі, змушені були податися в місто в пошуках роботи.

Наприкінці 1990 рр. були проведено масштабну допомогу державному сектору виробництва у вигляді викупу у комерційних банків боргів держпідприємств і випуску на суму їх майна акцій з розміщенням на фондовому ринку. Акціонування держпідприємств також позитивно відбилося на їх продуктивності. Після того було офіційно оголошено, що в КНР залишилися лише дві збиткові галузі – вугільна і військова.

На третьому напрямі запланованих реформ – оборонному – паралельно зі змінами в економіці країни також відбувалися зміни. Поступово зростає частка витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, особливо в галузях судно– та авіабудівництва, радіоелектронній, атомній. З 1980 рр. розробляються і запроваджуються державні програми високотехноло-

гічного оснащення військових сил країни, зокрема й через реалізацію політики «технологія в обмін на ринок», за якої іноземні компанії на ринку Китаю отримують певні преференції (податкові пільги аж до їх повного скасування) в обмін за надання високих технологій у розпорядження створюваних спільних підприємств.

З початку 2000 рр. Китай також просувався й в області комунікацій та інтернетизації країни. У 2003 р. за кількістю телефонних абонентів, яких налічувалося 260 млн, Китай посів перше місце у світі, ще за рік, 2004 р., обігнав США вже за кількістю абонентів мобільних телефонів, а в 2009 р перевершив Сполучені Штати за цим показником в 2,9 рази. Якщо у 2000 р. частка Китаю у світовому виробництві комп'ютерів склала всього 19,2%, то у 2005 р. – вже 83,5%. [30]. Сучасний Китай має 25 тис. км високошвидкісної залізниці. Станом на 2018 р. «у 99% селищ і 98% сіл прокладені асфальтовані або цементовані дороги. Коефіцієнт прохідності пасажирських автобусів у селищах і селах сягає 99% і 96,5% відповідно. Рівень інтеграції міських і сільських районів наближається до 80%, а в селах ефективно розв'язано проблему зі сполученням. Водночас рівень надання транспортної допомоги бідним районам постійно збільшується, логістичну мережу в сільській місцевості продовжують невпинно вдосконалювати» [5, с. 10]. Такі успіхи не можуть не вражати.

Одночасно з запланованими економічними реформами постала потреба в істотному політичному реформуванні. «Фактично реформи політичної та економічної систем Китаю розпочалися одночасно. Навіть у певному сенсі реформа політичної системи розпочалася до комплексної перебудови економічної системи та створила політичні передумови для реформування економічної системи» [31, с. 16].

У серпні 1980 р. на засіданні Політбюро ЦК КПК Ден Сяопін виступив із промовою «Реформи партійно-державної системи керівництва», в якій проаналізував особливості чинної політичної системи, її негативи й причини, що їх породжують, визначив необхідність її реформування та висунув принципові засади таких змін. Окрім уже згаданих розвитку продуктивних сил та, як наслідок, економічного зростання на демократичних і правових засадах (через розширення повноважень місцевої влади та створення умов для виробничої активізації народних мас), велику увагу було приділено змінам у структурі партійного керівництва (скасування довічної системи зайнятості вищих керівних кадрів, вікові обмеження для складу керівних органів і широке залучення кваліфікованої молоді). З того моменту розпочалася планомірне й системне розмежування функцій держави і партії, усунення партійного керівництва з області правових відносин та сфери територіального самоврядування. У жовтні 1983 р. ЦК КПК та Держрада КНР ухвалили «Повідомлення щодо здійснення відокремлення адміністративної влади від управління комуну, створення місцевої волосної влади», яким було відновлено волосні уряди як форму місцевого самоврядування в сільській місцевості. «Скасування системи народних комун, заміна інтеграції державної адміністрації та управління комуну розділенням політики та економіки забезпечили політичний шлях для структурних економічних та соціальних реформ КНР» [31, с. 18].

Однак вивільнення суспільних відносин, суспільства від партійного тиску й сваволі не призводило до його хаотизації й напруги між ним і державою. І не лише тому, що західні ідеали індивідуальної свободи були доволі чужі китайському менталітету і «дозована

демократія» та «дозована правова держава»⁸ не сприяли створенню громадянського суспільства і мінімізували можливості соціальних конфліктів, а й тому, що в національних традиціях, ґрунтованих на відроджуваній ідеології конфуціанства, закладено принципи самодисципліни, довіри до керівництва, яке сприймається в патерналістських традиціях, однак не як суб'єкт опіки, а як об'єкт поваги й шанування.

Для західних корпорацій, що почали працювати в Китаї, незвичним і дивним був факт того, що підприємства з кількома тисячами працівників були успішно керованими десятком-другим менеджерів. За словами американського економіста й соціолога Дж. Аррігі, «особлива привабливість китайської робочої сили полягає в її високій якості – в сенсі здоров'я, освіти і здатності до самоврядування – в поєднанні з швидким утворенням всередині самого Китаю умов попиту і про-

---

¹ Критикуючи західні уявлення про права людини, китайські теоретики апелюють до історичної трансформації змісту цих прав і на цій підставі заперечують їх невідчужуваність. Права людини, зазначають вони, не є притаманними від народження та «природними правами». «Як свідчить історія політичного розвитку країн Заходу, реалізація прав людини є тривалим соціальним процесом». ...Невдачі у демократизації за західним зразком пояснюються тим, що «що розширення прав людини перевищило пропускну здатність цих політичних систем, і в результаті призвело до феномену прискорення розвитку «прав людини»» . ...У Китаї «права людини ніколи не були освяченими та абсолютизованими, їх ніколи не розглядали трансцендентально та догматично. Права детерміновані розвитком економіки, суспільства та культури, а не зумовлені від народження або завойовані у політичній боротьбі. ...Права людини визначають історія, суспільство та реальність, але їхнє використання можливе лише за певних умов та обставин» [31, с. 25]. Чим і уможлиблюється феномен «дозованості» у царині демократії та прав людини.

позиції для продуктивної мобілізації цих резервів робочої сили. Це поєднання – не результат діяльності іноземного капіталу, але результат процесу розвитку, заснованого на національних традиціях, включаючи навіть революційну традицію, яка, власне, і породила КНР. Іноземний капітал включився в цей процес пізніше, в деяких аспектах підтримуючи його, але в чомусь і перешкоджаючи» [26, с. 386]

Довіра населення до держави та її органів була й своєрідною запорукою економічної міцності й стабільності. За даними китайської статистики, приватні вклади китайців у китайських же банках на кінець 2007 р. перевищували 3 трлн у доларовому еквіваленті. Ці заощадження населення фактично відігравали й відіграють сьогодні роль більшу, ніж іноземні інвестиції в стабільному економічному розвитку країни. І банки віддячують своїм вкладникам: «у Китаї ніколи не було ні обдурених, ні пограбованих вкладників. У 2008-2009 роках обсяг заощаджень населення, накопичених банками, продовжував збільшуватися і досяг майже 80% від розміру ВВП [8, с. 101]. Такою ж ошадливістю вирізняються й великі китайські корпорації – і державні, і приватні, власні доходи вони не переводять у дивіденди й зарплати, а спрямовують на реінвестування основних фондів. Відтак описаний Ф. Фукуямою безцінний ресурс соціальної довіри в Китаї виявляє свою очевидну дієвість. Ошадливістю вирізняється й китайська держава: нині золотовалютні запаси Китаю є найбільшими у світі і станом на початок 2019 р. склали 79,31 млрд у доларовому еквіваленті [32].

Отже, можемо ще раз констатувати очевидне: за 40 років від початку реформ, розпочатих Ден Сяопіном, Китай з відсталого й майже зруйнованої спробами швидко досягти суспільного благоденства вольовими зусиллями його політичних керманів ступив на

продуктивний шлях вдумливого, обережного й поступового суспільного розвитку, успішність якого забезпечено передусім системним врахуванням об'єктивної реальності процесів суспільного розвитку. Рух цим шляхом і перетворив КНР на передову й розвинену країну за історично рекордний строк. Як влучно зауважує О.В. Севастьянов, «головний натхненник перетворень Ден Сяопін не дарма у молодості уважно прочитав ще тоді не заборонену працю Миколи Бухаріна «Азбука комунізму», де і прописувався рецепт повільного переходу до соціалізму на протигагу різноманітним «стрибкам» [33].

Другим чинником, який відіграв істотну роль у виникненні «китайського дива», було формування суспільного ідеалу – «китайської мрії», стрижнем якої було не лише прагнення до матеріального добробуту пересічних членів суспільства, а й морально-етична компонента, внутрішньо притаманна історико-культурній спадщині Китаю – конфуціанству. Поступова актуалізація національних «культурних кодів» й використання їх для переформатування суспільної свідомості, її «транскрипції» з орієнтованих на революційні стрибки марксистських догматів на доступну широкому загалу мову еволюційної стратегії конфуціанства дозволила вповні використовувати його консолідуючий потенціал.

Надзвичайно важливо, що справжній прорив в економічному розвитку Китаю було забезпечено не дотаційно-фінансовою, а передусім організаційною (менеджерською та маркетинговою), а також науковою допомогою з боку держави. Держава не усунулася від керування ринковими процесами, однак цілеспрямовано створювала феномен керованого, навіть планового розгортання змін.

Література:

1. 中國經濟繼續放緩 2018年GDP增速創28年新低 (Економіка Китаю продовжує уповільнювати зростання ВВП в 2018 році, досягнувши 28-річного мінімуму). BBC. URL: <https://www.bbc.com/zhongwen/trad/chinese-news-46942422> (дата звернення 12.09.2019).

2. 我国人均GDP接近1万美元 (ВВП на душу населення в Китає приближається к 10000 долларов США). URL: http://www.xinhuanet.com/fortune/2019-01/21/c_1124022081.htm (дата звернення 21.09.2019)

3. 查看图表中 1957 到2018 期间的中国 人均国内生产总值 (ВВП на душу населення в Китаї). URL: <https://www.ceicdata.com/zh-hans/indicator/china/gdp-per-capita> (дата звернення 20.09.2019)

4. Фан Нин. Три крупнейших течения общественной мысли, имеющих влияние в современном Китае. *Экономические стратегии*. Москва, 2006. № 1. С. 24-30.

5. Гончарук А.З. 40 років Політики реформ і відкритості Китаю. *Україна – Китай*. Київ, 2018. № 14. С. 8-15.

6. Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая. Москва: Издательство политической литературы, 1988. 259 с.

7. Дэн Сяопин. Строительство социализма с китайской спецификой. Статьи и выступления. Москва: Общество дружбы и сотрудничества с зарубежными странами, 2002. 528 с.

8. Медведев Р.А. Подъем Китая. Москва: ООО «Издательство Астрель», 2012. 320 с.

9. Китайская Народная Республика в 1980 году. Ежегодник АН СССР. Институт Дальнего Востока / Редкол. М.И. Сладковский (гл. ред.) и др. Москва: Наука, 1984. 360 с.

10. 邓小平：解放思想·实事求是·团结一致向前看 1978年12月13日 邓小Пин. Розкріпачити мислення, шукати істину у фактах та сподіватися на єдність» 13 грудня 1978 р. *People* 29.12.2000. URL: <http://www.people.com.cn/GB/channel1/10/20000529/80792.html>

11. Мао Цзэдун. Избранные произведения: в 5. Пекин: Шан Хей Жень Минь, 1976. Т. 5. 377 с.

12. Чжоу Эньлай. Избранные произведения: в 5 т. Пекин: Шан Хей Жень Минь, 1988. Т. 3. 404 с.

13. Дэн Сяопин. Строительство социализма с китайской спецификой. Статьи и выступления. Москва: Общество дружбы и сотрудничества с зарубежными странами, 2002. 528 с.

14. Кіктенко В. О. «Китайська мрія» як теорія нового етапу модернізації КНР. *Східний світ*. Київ, 2015. № 3. С. 106-114.

15. Chzen, Vera. Confucian principles in the chinese history and modernization processes of the last quarter of XX-th century. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. Київ, 2017. № 2 (4). С. 138-147.

16. 江澤民 全面建设小康社会·开创中国特色社会主义事业新局面 (Цзян Цземін. Побудова суспільства «сяо кан» усебічним чином і створення нової ситуації для справи соціалізму з китайськими характеристиками). *Міністерство освіти Китайської народної республіки*, 08.11.2002. URL: http://www.moe.gov.cn/jyb_sjzl/moe_364/moe_258/moe_44/tnull_5009.html

17. Лефевр В.А. Формула человека. Москва: Прогресс, 1991. 108 с.

18. Крушинский А., Ломанов А., Переломов Л. «Китайская мечта» и категории традиционной китайской мысли. URL: <http://naukarus.com/kitayskaya-mechta-i-kategorii-traditsionnoy-kitayskoj-mysli> (дата звернення 19.09.2019).

19. Чжен В.А. Конфуціанські принципи в практиці державного управління у період «реформ і відкритості». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Історія, 2019. № 1. С. 40-46.

20. Ломанов А.В. Идеология КПК после XVIII съезда и «сердцевинные ценностные воззрения». *XVIII съезд КПК: новые задачи и перспективы развития: материалы ежегодной научной конференции Центра политических исследований и прогнозов Китая ИДВ РАН* (Москва, 20 марта 2013 г.). Серия В: Общество и государство в Китае в период реформ. Вып. 28. Москва: ИДВ РАН, 2013. С. 6-19.

21. Deng Xiaoping. Build socialism with chinese characteristics, June 30, 1984 URL: <http://academics.wellesley.edu/Polisci/wj/China/Deng/Building.htm> (дата звернення 22.09.2019).

22. Китай на пути модернизации и реформ. 1949–1999. / Ответ. ред. М.Л. Титаренко. Институт Дальнего Востока РАН. Москва: Восточная литература, 1999. 735 с.

23. Энциклопедия нового Китая / Редкол.: А.Н. Кузнецов (отв. ред.) и др. Москва: Прогресс, 1989. 519 с.

24. Разов С.С. Китайская Народная Республика: справочник. Москва: Политиздат, 1989. 274 с.

25. Ганшин Г.А. Экономическая реформа в Китае: эволюция и реальные плоды: монография. Москва: Издательская фирма «Восточная литература», 1997. 208 с.

26. Арриги Д. Адам Смит в Пекине. Что получил в наследство XXI век. Москва: Институт общественного проектирования, 2009. 456 с.

27. Краткий китайский статистический справочник. Пекин: Чжунго тунци чубаньше, 1995. 120 с.

28. Ростов Е.Ф. Вся экономика планеты в цифрах и фактах: Справочник. Москва: Астрель; Москва: АСТ, 2004. 575 с.

29. Завадский М. Копирайт с китайской спецификой. *Эксперт*. Москва, 2009. № 35 (672).

30. Островский А.В. Экономика КНР – прогноз до 2030 года. Основные проблемы китайской экономики. Институт Дальнего Востока РАН. URL: <http://rcit.su/article062.html> (дата звернення 20.09.2019).

31. Фан Нін, Чжан Цянь. Історія та логіка реформи політичної системи Китаю за 40 років. *Україна – Китай*. Київ, 2018. № 14. С. 16-27.

32. Китай: больше золота – меньше долларов. URL: <http://gold.ru/news/kitaj-bolshe-zolota-menshe-dollarov-2019.html> (дата звернення 16.09.2019).

33. Севастьянов О.В. 40-річчя реформ в Китаї: шлях нації, яка навчилась визнавати помилки. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2604213-40ricca-reform-v-kitai-slah-nacii-aka-navcilas-viznavati-pomilki.html> (дата звернення 23.09.2019).

Tetyana Metelyova

PhD in Philosophy, Associate Professor

The Great Chinese Way of Reform: Deng Xiaoping's Strategy and Its Results Implementation

In the second half of 1970, China occupied the lowest places in the ranking of the countries of the world in terms of living standards and production indicators and was on the verge of a deep socio-political crisis. Having headed the de facto country, Deng Xiaoping immediately set the task of accelerated economic development by democratizing society and creating the legal foundations for the functioning of the state. Despite the terminological similarities with the tasks of the "third wave of democratization" in the post-socialist countries of Europe, this "modernization triad" in the Chinese version differed significantly from the European one, initially being coupled with an appeal to the national cultural sources of Chinese civilization. The appeal to Confucianism and its gradual synthesis with Marxist ideology was caused by the pragmatic need to consolidate society around the implementation of state tasks. And it allowed in the conditions of the market and openness to the outside world to keep the community of a huge country within the framework of an alternative Western moral and ethical system and to prevent a change in value orientations and social cataclysms. Reforms that began with a change in the form of farming in the countryside took place gradually and at the first stage they took the form of decollectivization without forcing the Communist Party into this process and without taking the land from the peasants, but with the assistance of the state in establishing agricultural and small and medium industrial production in the countryside. The means and mechanisms of supporting and strengthening the government sector, occurring in parallel with the formation of the private sector, were also diverse. The development of domestic production was successfully combined with the attraction of Western corporations to the domestic market of China, while maintaining complete state control over it. The state has not stepped aside from the management of market processes and

the gradual, planned deployment of changes and initially took upon itself the patronage of private business development, assisting entrepreneurs in all areas of its business – from planning to sales of products both within the state and in foreign markets. This played a decisive role in the successful transformation of the Chinese economy over the past 40 years and its transformation into one of the most developed countries in the world.

Keywords: *China, Deng Xiaoping, the period of «Reforms and Openness», socio-political transformations, social ideal.*

УДК 342

Соснін Олександр Васильович
доктор політичних наук, професор

НОТАТКИ НА ПОЛЯХ ПЕРЕДВИБОРЧОЇ ПРОГРАМИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ВОЛОДИМИРА ЗЕЛЕНЬСЬКОГО

Динамізм і глобальність інформатизації у всіх сферах життєдіяльності сучасного постіндустріального суспільства, яке крокує до інформаційного, обумовлюють необхідність проведення багатоаспектних і багатовимірних наукових дискусій про інформатизацію, високі технології та інноваційні прориви, про що власне і йдеться в передвибірчій програмі Президента України Володимира Зеленського. Йдеться про зміну вектора розвитку суспільства в нову інформаційно-комунікаційну добу, про дослідження існуючих, впроваджуваних і перспективних об'єктів інформаційних відносин: інформації, інформаційних ресурсів, систем, процесів, технологій та ін. На сьогодні це пропонує Китай, організовуючи Форуми високого рівня з міжнародного співробітництва. Вони привертають підвищену увагу світових лідерів, оскільки сприяють розвитку країни шляхом інновацій, активізують співпрацю в таких передових сферах, як цифрова економіка, штучний інтелект, нанотехнології і квантова обчислювальна техніка... Вони сприяють просуванню і розвитку технологій використання Big Data, хмарних обчислень і облаштуванню «розумних» або smart-міст. За таких умов і Україна з метою своєчасної розробки і обґрунтування адекватних механізмів має приділити підвищену увагу до ефективного правового регулювання інформаційно-комунікаційних відносин в суспільстві, тобто, має розпочати оголошену у передвибірчій програмі Президента України В. Зеленського системну роботу.

Ключові слова: інформація, інформаційно-комунікаційні технології, інформаційно-комунікаційна безпека, інформаційно-комунікаційна діяльність, інформаційний простір, наукова та освітня політика, інформаційне законодавство, інноваційний клімат.

Ми живемо в глобальному світі. Все, що відбувається в ньому, стосується кожного з нас, кожного українця. Ми можемо цього не усвідомлювати повною мірою або відмахуватися від проблем сприйняття нової дійсності, але країна вже п'ятий рік втягнута в гроху-війну (війна опосередкована, війна за дорученням, війна чужими руками) з тисячами жертв, що є лише частиною загальносвітової драми. Донбас, за визнанням ОБСЄ, став одним з найбільш густо замінованих районів в світі. Крім прямих військових дій на сході, проти нас розгорнута потужна інформаційна кампанія з щорічними вкладеннями більш ніж в мільярд доларів, постійно проводяться кібернетичні атаки в нашому інформаційно-комунікаційному просторі на критичні інфраструктури держави і суспільства. Проблема тимчасової деструктивності в організації порядку вельми істотно відбивається на ефективності і якості забезпечення прав, свобод, задоволення потреб і людини і суспільства в цілому. Вона відбивається і на таких постулатах міжнародного співробітництва, як безпека, суверенітет, юрисдикція національної правової системи.

Політика і практика державного управління реагує на виклики формуванням і розвитком інформаційного суспільства на основі концепцій, програм, планів і мобілізації суспільства на їх реалізацію. Теми формування електронного держави, електронного уряду, електронного парламенту тощо, аж до програм навчання старшого покоління поводитися з комп'ютерною технікою, набувають дедалі більшої актуальності і дають певні, але поки не системні зрушення.

Події, які розгортаються у нас в інформаційному просторі, а це сфера взаємодії інформаційних діячів, які використовують єдине інформаційне середовище, є виключно цікавими. Природа, суть і смисли інформаційного світу все більше цікавлять суспільство. Інформація

як сфера, всепроникна сила здобула мережеві методи поводження і стає найважливішим фактором перетворення.

Традиційно під інформаційним середовищем розуміється сукупність інформаційної інфраструктури, інформаційних технологій і засобів, а також організаційних і юридичних структур, що представляє організаційні, матеріальні і правові умови існування і функціонування інформаційних діячів. Базисом (центральною частиною) інформаційного середовища є інформаційна інфраструктура – сукупність взаємопов’язаних комунікацій, інформаційних систем та інформаційних ресурсів. При цьому, інформаційна система – це система, в якій утворюючі елементи, їх зв’язки і відносини є інформаційними або переробляють інформацію, а інформаційний ресурс – сукупність запасів змістовної інформації (інформаційно-змістовний ресурс) і можливостей структурної інформації (інформаційно-структурний ресурс) ергатичної (грец. *ergatic* – оператор, дійова особа) (людина-машинної) системи – ергасистеми (складні системи управління об’єктами технічних, технологічних, організаційних, економічних, екологічних і інших комплексів, в яких керуюча підсистема містить людей-операторів в якості головного компонента).

Серед існуючих інформаційних ресурсів найбільш важливе значення на державно-правовому рівні має інформаційно-стратегічний ресурс – інформаційний ресурс великомасштабної ергасистеми (корпорації, відомства, держави, коаліції держав і інші), що визначає рівень її інформаційної безпеки.

Основними компонентами інформаційно-стратегічного ресурсу є:

– інформаційно-керуючі системи (підсистеми) різного рівня і призначення, включаючи канали інформаційного обміну і телекомунікації, середу обміну

інформацією, засоби збору (отримання), логічної обробки, зберігання і доставки інформації, основу яких складають радіотехнічні та інформаційно-обчислювальні системи з відповідними видами забезпечення (інформаційним, програмним, лінгвістичним тощо);

– інформація, що містить результати інтелектуальної діяльності (НДДКР, винахідництво, раціоналізація, творчість) персоналу і доступна для колективного (в тому числі і автоматизованого) використання в суспільному виробництві, включаючи її сховища (фонди, бібліотеки, інститути, центри, бази даних і знань);

– інформація обмеженого доступу, тобто інформація, яка становить державну та, частково, службову, комерційну, професійну, процесуальну і особисту таємницю, включаючи її носії, системи і засоби захисту;

– суспільство, персонал ергасистеми і окремі люди (людина) як інформаційні діячі.

Наукове обговорення політологічних проблем трансформації інститутів сучасного суспільства під впливом інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) відбувається вже давно і торкається абсолютно всього в житті суспільства. Під ІКТ розуміється (за аналогією з виробничою технологією) упорядкована сукупність методів переробки, зміни стану, властивостей і якісної форми прояву інформації, а також методів тиражування, поширення, зберігання та використання інформації в процесі цілеспрямованої суспільно-виробничої діяльності. Історично змінилося чотири основних покоління інформаційних ІКТ:

– «наскельно-берестяна» (пов'язана з появою писемності – середина IV тисячоліття до н. е., спочатку – на камені, папірусі, глиняних дощечках, бамбуку, пальмових листках, пергаменті, бересті тощо);

– паперова (пов'язана з винаходом друкарського верстата – середина XV століття, і фотографії – сере-

дина XIX століття, електрики і радіо – кінець XIX століття);

– комп'ютерна або безпаперова, або електронна (пов'язана з появою ЕОМ – середина XX століття);

– нова або нетрадиційна комп'ютерна (пов'язана з впровадженням персональних ЕОМ (ПЕОМ) з «дружнім» інтерфейсом – 70-і роки XX століття).

Комп'ютерна технологія – це інформаційна технологія, яка реалізує традиційну парадигму програмування (процедурного, функціонального або логічного) і застосовується як вид масового інформаційного обслуговування на основі використання засобів електронно-обчислювальної техніки (передача даних, системи автоматизованого проектування тощо). Причому, нова комп'ютерна технологія застосовується як новий (сучасний) вид масового інформаційного обслуговування на основі використання засобів телематики (електронна пошта, телетекст, відеотекст, телетекст, телеконференції тощо).

Хвилі цифрового століття повільно, але неухильно, впливають на економіку, політику, етно-соціальні структури, і все настійніше формують виклики до організації та влаштування життя суспільства в нових умовах. Так, багато змін відбулося майже непомітно, але вони глобальні адже «глибокі річки течуть нечутно» (яп.). А поки все, що ми можемо протиставити труднощам, – наполегливо працювати, вчитися новому, не боятися майбутнього, яке створюється прямо на наших очах. Щомиті, кожним з нас.

Доведено, що інформаційно-комунікаційна парадигма розвитку надає країнам абсолютно нові можливості кардинально змінювати на краще темпи розвитку суспільства, держави і окремої людини, а, головне, здатність створювати умови, які спроможні поставити знаки заборони на шляхах до деградації. Саме базове

поняття «інформація» багатозначне (від найбільш загального філософського – інформація є відбита різноманітність об'єктивного світу, до найбільш приватного прикладного – інформація є відомості, що є об'єктом переробки, а закономірності отримання і перетворення інформації ще мало вивчені (відсутній універсальний формально-математичний апарат для їх опису), тому його зміст можна уточнити з урахуванням відомих визначень.

Формулювання цілісної і недеklarативної політики і стратегії безпеки країни, нації стикається із значними труднощами, які пов'язані, перш за все, з нерозробленістю фундаментальних принципів або, іншими словами, філософсько-світоглядних і правових основ безпеки особистості і суспільства. На жаль, право як наука і практика лише починає тут впорядковувати і закріплювати законодавчо нові реалії суспільно-політичних відносин. Розвиваючи уявлення і знання про комунікативні особливості нового облаштування життя, ми, безумовно, маємо враховувати умови жорсткого протистояння країн в економічній або військово-політичній сферах в умовах глобального керованого хаосу. Саме його технології передбачають широке застосування можливостей інформаційно-комунікаційної діяльності, протистояти яким стає головною турботою державного управління. Нажаль, у нас внаслідок багатьох причин «комп'ютерне право» або «правова кібернетика» розпорошено в класичних галузях права, передусім в адміністративному, що, безумовно, зменшує нашу національну стійкість до агресивних інформаційно-комунікаційних дій конкурентів і супротивників.

Більшість законодавчих актів у нас ідеологічно усадкована або безсистемно скопійовані із західних зразків. Так, скажімо, розпочинаючи на початку 90-х років минулого століття створення системи захисту

інформації в незалежній Україні, ми, створюючи Державну службу України з питань технічного захисту інформації, намагалися лише відтворити систему, яка існувала в СРСР. Однак, спроба виділити її інституціонально поки що не до кінця вдалася, а тому серед існуючих проблем державотворення вона займає сьогодні особливе місце. Розбудова національної структури органів, які забезпечують функцію захисту інформації, в Україні продовжується, її вирішують, кожен по своєму, в департаменті кібербезпеки СБУ, кіберполіції МВС, Держспецзв'язку. Зрозуміло, що всі вони постійно стикаються із невирішеністю безлічі проблем світоглядного рівня, скажімо, навіть в термінології. Як наслідок, у нас іноді відсутнє ясне і загальноприйнятне розуміння самого сенсу захисту інформаційно-комунікаційного простору країни. Як наслідок, доводиться констатувати, що на сьогодні українське законодавство і юридична практика в сфері регулювання комп'ютерної інформаційно-комунікаційної діяльності не відповідає вимогам часу, а їх диктує стрімкий розвиток науково-технічного прогресу, зокрема очікувана поява в комунікації систем штучного інтелекту, і взагалі нова хвиля індустріального розвитку на основі розвитку інформаційно-комунікаційної техніки.

Прагнення України стати незалежною державою і увійти до кола технологічно розвинених держав вимагає принципово нового відношення до проблем інформаційно-комунікаційної діяльності при розбудові всіх інституціональних засад державного управління. Зокрема слід приділити більшу увагу вивченню технологій керованого хаосу, в які ми занурені глобально і проявом чого є ведення проти нас гібридної війни. Головним в цьому ланцюгові, на наш погляд, є збалансована і безпечна інформаційно-комунікаційна діяльність, а саме:

- створення сучасної, на рівні провідних країн, системи підготовки та перепідготовки наукових і педагогічних кадрів, включаючи кандидатів і докторів наук;

- проведення заходів, що здатні охоплювати проблеми міграції фахівців, залучення іноземних спеціалістів до роботи із змістовною інформацією в Україні, підтримка їх у створенні і розвитку свого бізнесу, покращення обслуговування іноземних кадрів, метою тут є залучення якомога більше світових інноваційно мислячих спеціалістів;

- організація та координація діяльності наукових фундаментальних і прикладних дослідно-конструкторських центрів в сфері інформаційно-комунікаційної діяльності із провідними центрами світу, зокрема в сфері її безпеки зокрема;

- створення національних стандартів і контроль якості діючих стандартів, включаючи криптографічні системи;

- розгортання мережі національної конкурентоспроможної промислової бази в сфері виробництва електронної техніки, засобів зв'язку і криптографії, систем штучного інтелекту і суперкомп'ютерів.

Щоб уникнути негативного розвитку подій право і інші гуманітарні науки – психологія, соціологія тощо, в координатах проблем розбудови державного і управління мають запропонувати нові методи розумного використання знань і можливостей кібернетичного мислення, комп'ютерів, систем штучного інтелекту, сучасних і перспективних інформаційно-комунікаційних технологій. Вочевидь, що все це вимагатиме розробки інституціональної матриці розвитку України та створення відповідних національних систем експертизи і сертифікації методів і засобів роботи із змістовною інформацією в цифровому вигляді.

Проблем додає і відсутність єдності у поглядах суспільства на цілий ряд інших основоположних цінностей, інтересів і цілей України. До цього часу в суспільстві точаться суперечки про систему визначення національних цінностей, немає згоди з цілої низки проблем між центром і регіонами. Воно різне і на особистісному сприйнятті громадян: поняття про національну безпеку киян, як показують соціологічні дослідження, відрізняється від аналогічних понять, скажімо, на Буковині, загрози національним інтересам сприймаються також по-різному.

На сьогодні влада, політика, управління, правосуддя в масштабах держави, його спілок в глобальному виміру виявляються в подвійній залежності від загальної глобалізації і в значній мірі від глобалізації інформаційно-комунікаційної сфери. І за таких умов поняття національної безпеки невіддільне від культурного та історичного контексту розвитку суспільства. Змінилася зовнішнє і внутрішнє середовище, воно стимулювало різні за характером впливу і сили загрози, змінилася діалектика цінностей, по-своєму вплинула на розуміння безпеки, навіть на традиційне розуміння «національної безпеки» як синоніму оборонної стратегії. Воно інтегрувало в собі всі аспекти суспільно-політичного життя в країні. В XXI столітті вже зникла потреба «управляти» людьми, за потрібне стало лише направляти їх думку через правильне формування стратегії розвитку інформаційно-комунікаційної діяльності. Необхідно стало, насамперед, більше враховувати ті обставини загроз і різноманітних зовнішніх і внутрішніх ризиків, тобто, факторів, що завдають шкоди безпеці і призводять до різних проявів нестабільності країни.

Ризики, що впливають на рівень внутрішньої стабільності держави різна і мають, безумовно, різну природу:

– економічні ризики (уповільнення темпів економічного зростання, дефіцит бюджету, зниження конкурентоспроможності товарів тощо);

– соціальні ризики (безробіття, злочинність, наркоманія, поширення захворюваності на СНІД, незаконна імміграція, зниження чистоти нації, загроза зростання расово-етнічної напруженості та ін.);

– екологічні та техногенні ризики (стихійні лиха, екологічні катастрофи, ядерні та токсичні відходи тощо);

– інші ризики (промислові аварії, помилки при будівництві і проектуванні, великі транспортні пригоди тощо).

Перспектива переростання цих ризиків в стан напруженості для суспільства (а в подальшому і виникнення можливостей переростання їх в різні рівні кризових ситуацій і власне криз) може створити, на думку політологів і політиків, серйозні перешкоди для стабільності розвитку суспільства і безпосередньо загрожувати національній безпеці країни.

За таких умов інформаційно-комунікаційна політика України, яку сьогодні слід назвати просто медійною, є, безумовно, багатофункціональним комплексним політичним і ідеологічним явищем, а за своїм характером відповідає основним завданням існуючої системи державного управління, багато в чому має бути системно змінена. Вектор її спрямованості має бути направлено на більш ефективне узгодження інтересів громадян, суспільства і держави на використання змістовної інформації, під впливом зростаючого розуміння громадянами ядерної, біологічної та екологічної загроз життєво важливим інтересам особистості і суспільства. Інтенсивна громадська дискусія, яка ведеться навколо визначення співвідношення індивідуалістичних і колективістських (комунітаристських) цінностей має торкнутися проблем використання інформації в якості ресурсу

розвитку, а глибоке усвідомлення більшістю взаємозалежності матеріальних і нематеріальних активів суспільства при вирішенні питань має стати обов'язком національної і міжнародної безпеки.

Сучасне розуміння взаємозв'язку національної безпеки з іншими видами безпеки життя країни і її громадян представлено на **рис. 1.**

Рис. 1. Схематичне уявлення поняття «безпека».

Якщо аналізувати основні види безпеки по вертикалі – безпека міжнародна, безпека особистості, безпека суспільства, безпека держави, то найважчим для аналізу, як і в давнину, залишається проблема безпеки особистості. Йдеться, перш за все, про її філософську основу.

У розвитку західних філософських підходів до безпеки особистості можна виділити три етапи. Перший відноситься до древніх і середніх століть. Іменами – символами цього етапу були Цицерон, Демокрит, Сократ, Аристотель і Фома Аквінський. Одкровення цих мислителів являли щось єдине з мораллю і правом. Однак, уже в давнину починається пошук специфіки

особистого, суспільного і державного. Акцент ставиться, головним чином, на протистоянні фізичному замаху на безпеку індивіда. Державна монополія на владу призивається забезпечувати безпеку життя і власності громадян.

Практично всі американські теоретики, які працювали в останню сотню років в сфері безпеки, з більшою або меншою наполегливістю стверджували, що за філософську основу своїх концепцій безпеки особистості вони прийняли ліберальне вчення Дж. Локка¹. Факт того, що концепція американської національної безпеки спирається на міцний фундамент лібералізму, не викликає сумніву і американці впевнені, що їх концепція безпеки ставить на перше місце в ряду цінностей свободу особистості. Підтвердженням цьому часто є посилання на Декларацію незалежності, що назвала колись невідчужуваними права людини на життя, свободу, праг-

---

¹ **Джон Лок** (англ. *John Locke*, 1632, Рінгтон, Сомерсет, Королівство Англія – 1704, Ессекс, Королівство Англія) – англійський філософ, один із основних представників англійського емпіризму та Просвітництва. Лок сповідував ліберальну державу, але не самий ідеал манчестерського лібералізму. Держава має право втручатися у приватну власність, наприклад, накладати податки на несамотійну працю. Мав сильний вплив на декларацію незалежності, конституцію США та революційної Франції. Джон Лок займався розробкою та обґрунтуванням принципу поділу влади. Основою державної влади він визначав народний суверенітет, який делегується державі аби впорядкувати суспільні відносини. У своїй праці «Два трактати про державне правління» він навів такі види влади: законодавчу, виконавчу та федеративну, або союзу [Лок Джон Сочинения: в 3 т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 137–405]. На його думку, вони виникають задля здійснення необхідності у створенні та виконанні законів, щоб досягти порядку, рівності та блага у суспільстві, а також для побудови та підтримки відносин з іншими державами.

нення до щастя. Загальне сприйняття цього положення стало вже фактом американської культури.

У французькій Декларації 1789 р. право на свободу особистості також визнається головним і підкреслюється, що держава повинна служити безпеці особистості.²

Вочевидь, що безпека держави, так само як і безпека суспільства, колективу, закладаються в основу інформаційно-комунікаційної функції (ІКФ) влади (держави) для забезпечення індивідуальної безпеки і безпеки всього соціального організму країни. Безпека особистості найважливіша основна, в решті-решт, приводить до стабільності держави. Однак, на практиці в багатьох розвинених державах світу відчутно більшого значення все ж таки надається питанням безпеки держави. Такий стан характерний для США ФРН, Японії та інших розвинених країн, і обумовлено це тим, що сьогодні всі суб'єкти інформаційно-комунікаційної політики, маючи відповідні технічні засоби здатні за допомогою інформації контролювано впливати на свідомість, психіку людей, їх поведінку і діяльність як в інтересах держави і громадянського суспільства (безумовно, власних). Події останніх десятиліть свідчать про виключну актуальність її збалансованості, оскільки рівень організації ІКФ став найважливішим фак-

---

² **Декларація прав людини і громадянина** (фр. *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*) – історичний французький документ, прийнятий постановою Французьких Національних зборів 26 серпня 1789, визначна документальна пам'ятка Великої французької революції. Декларація включає загальні колективні та індивідуальні права всіх громадян Франції, вона досі носить фундаментальний характер для французького конституційного права. – Декларація прав людини і громадянина 1789. *Юридична енциклопедія*: в 6-ти т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2: Д – Й. 744 с.

тором для змін у соціумі. Безумовно, медійна спрямованість ІКФ держави має терміново змінитися під впливом потреб розумової праці громадян України, а проблеми використання ними змістовної, головним чином, науково-технічної інформації, заради інноваційної спрямованості розвитку реальної економіки мають зайняти своє більш поважне місце.

В останні роки в Україні також успішно розвиваються комунікативні спеціальності: public relations (PR) або зв'язки з громадськістю, реклама, лінгвістика та міжкультурна комунікація, медіальні спеціальності. У ряді закладів вищої школи створені кафедри комунікативного профілю. Тому досить дивно виглядає відсутність у загальній системі наук окремої науки про комунікаційні процеси і явища в освіті, суспільстві і культурі. Відповідно, і типологія комунікації ще не розроблена остаточно – використовуються різні дефініції типів і видів комунікації – вербальна і невербальна, масова, соціальна, соціокультурна, художня, міжособистісна, технічна, електронна, комп'ютерна, віртуальна, генетична і навіть трансцендентна. Такий поліструктурний і полімодальний об'єкт як комунікація в сфері культури під силу вивчати лише спеціальній науці. Все це обумовлює необхідність пошуку нової парадигми і методології дослідження соціокультурної комунікації як самостійної області знання, а саме, створення науки про соціокультурні комунікації.

У цьому контексті дедалі більш виразним стає новий категоричний імператив глобального інформаційного суспільства: прискорене формування адекватної правової та інституційної відповіді на виклики і потреби реального життя, які пов'язано із впровадженням новітніх ІКТ. Лише забезпечуючи за їх допомогою відкритість і прозорість процесів суспільно-політичного володарювання квазіелітою на наддержавному, глобальному

рівні, дозволить національним громадянським товариствам більш ефективно контролювати органи державної влади, а, головне, встановлювати справедливість в розподілі владою народного майна. Все це вимагає нарощувати якість інформаційно-комунікаційної взаємодії громадян із органами публічних інституцій і тут особливо важливим завданням є аналіз і реформа процедур втаємничення інформації. Сьогодні таємниці прикривають у нас безліч непотрібних процесів прийняття суспільно значимих рішень. Не треба захищати інформацію засобами, які коштують дорожче, ніж вона сама, а для цього необхідно навчитись оцінювати ризики і вартість, запроваджувати раціональні стандарти її захисту, знати (своєчасно визначати) корупційні ризики при засекречуванні інформації. Запроваджуючи в якості нових демократичних каналів спілкування влади з громадянами новітні ІКТ, все це потрібно знати і враховувати. Так, всі запропоновані за останні десятиліття моделі і комплексні теорії безпеки комунікації і захисту інформації намагаються обґрунтувати (прояснити) природу і сутність інформації – її генезис і способи пізнання визначають і актуальність нового наукового напрямку в структурі наукового знання – філософії інформації, вимагаючи регламентації процесів функціонування інформації на рівні прийняття законів і документів різного рівня: від глобальних до регіональних і місцевого самоврядування зокрема, аж до визначення «благ і зла Internet», його своєрідної «естетики» норм практичного застосування в сучасному світі споживання на всіх рівнях, і за таких умов технократична реальність бачення правових проблем змінює умови розвитку сучасного інформаційного права. Зокрема, за останнє десятиліття ґрунтовно прояснилася природа і сутність інформації, її генезис і способи пізнання, визначено місце нового наукового напрямку – філософії інформації в структурі на-

укового знання. Само по собі це стимулює розвиток інформаційно-комунікаційного законодавства і правової культури в інформаційно-комунікаційній сфері.

Комплексне вирішення цих завдань є досить складним, а тому масове використання нових інформаційних і комунікаційних технологій створення, поширення і використання інформації, об'єктивно підштовхує не тільки нас, а й всю світову спільноту до глибокої ревізії основ і нових визначень змісту і правової природи засадничих концептів інформаційної діяльності взагалі. Тут не можна сподіватися на безконфліктне вирішення політико-правових проблем, з огляду на це політичну або економічну доцільність. Як зазначалося, юридична наука і практика теж поки ще не мають взагалі досвіду з безконфліктного прийняття єдиних рішень щодо форм і норм відповідальності за їх недбале виконання ІКФ, а також методів контролю її реалізації. Але це – питання часу і потреб, які виникатимуть з розвитком суспільства. Зрозуміло лише те, що необхідно звернути увагу і виробляти нові підходи правового регулювання і впорядкування процесу розвитку відносин при реалізації прав і свобод громадян на роботу з інформацією. Вони закріплені в конституціях багатьох країн, але стосуються вільного відповідального і сталого в свідомості і культурі відношення до інформації. Разом з тим сучасне інформаційно-технологічне середовище істотно їх трансформує, і Україна, на жаль, теж відстає в регулюванні їх на законодавчому рівні. Як приклад можна вказати на одну ситуацію, яка вимагає негайного реагування і регулювання. Останнім часом спостерігається різке зростання кількості політиків і державних службовців, які «живуть віртуальним життям». Співробітники патронатних служб, начальники департаментів та управлінь, керівники державних організацій і установ активно обговорюють свою роботу в мережі. Вони переносять значну

частину своєї роботи в мережу (проводять соціопитування, збирають поправки, розміщують новини, приймають скарги). Прес-служби державних органів створюють і «ведуть» від імені керівництва численні акаунти в соціальних мережах, іноді навіть не розуміють повністю, навіщо це потрібно, і належним чином не контролюють контент. Як наслідок, зростає кількість оціночних суджень щодо функцій державних службовців і політиків, які виконують покладені на них суспільством завдання і функції. Здійснюючи контрольну, організаційну, правозастосовчу діяльність, володіючи (маючи відповідний допуск) державними таємницями, конфіденційною і інсайдерською інформацією, майже не усвідомлюють, що саме вони являють собою основну мету технічних розвідок світу, тобто, дипломатичні і урядові, науково-дослідні структури по всьому світу. Для цього створені спеціальні засоби і мережі, організатори яких слідкують за дипломатичними, урядовими і науковими організаціями в різних країнах. Саме тому, їх «відкритість» у віртуальному житті в мережі впливає на роботу державного апарату і провокує різноманітні ситуації в його роботі, а дії правлячої еліти взагалі викликають останнім часом масові акції протесту з боку населення. Проблему слід вважати вкрай актуальною не тільки для України, оскільки такими «інформаційними послугами» державних службовців як конкуренти користуються фахівці розвідок і ЗМІ всіх держав світу, а тому слід погодитись, що формування більш досконалого інформаційно-комунікаційного законодавства для розвитку інноваційної спрямованості суспільства стає виключно важливим політико-правовим завданням.

З формуванням наук комунікаційного циклу в соціокультурній сфері обов'язково виникне об'єктивна необхідність дослідження змістовних, ціннісних аспектів комунікаційних повідомлень.

Феноменальний бік комунікації характеризують інформаційні процеси, причому мають вони амбівалентний характер, тобто, визначають зміст як внутрішнього, так і зовнішнього світу. Внутрішня або інтрокомунікація обумовлює творчі зв'язки і породження «цінностей-образів» як результату зв'язку явищ і актів природи, людини, культури і суспільства. Прирощення і збагачення культури на основі інформаційного обміну – це пізнання, перетворення і оповіщення світу про нові культурні цінності, артефакти і тексти культури, що виробляє (напрацьовує, генерує) комунікації, в їх внутрішньому і зовнішньому прояві, абсолютно необхідними для формування і розвитку сучасної картини світу культури. Сьогодні, мабуть, важко назвати поняття, яке було б настільки невизначеним в сучасній науці як поняття «інформація». Незважаючи на численні спроби вчених різних країн і спеціальностей, до цього часу не вироблено єдиної загальноновизнаної дефініції цієї фундаментальної категорії. Причина криється, ймовірно, саме в фундаментальності, багатоаспектності, полімодальності, поліструктурності і поліфункціональності самого феномена інформації. Хоча інформація і набула статусу загальнонаукової категорії, кожна наука прагне дати їй своє профільне визначення і в цьому полягає, на мій погляд, основна методологічна складність і помилка подібних підходів.

Інформація завжди становила інформаційно-цільову основу будь-якої діяльності, а в інформаційному суспільстві інформаційні ресурси взагалі стають основним сировинним ресурсом розвитку, зокрема для розробки державної політики та здійснення державного управління в будь-якій сфері життєдіяльності громадян, суспільства і держави.

Інформація акумулює знання про світ і життя соціуму протягом усієї історії, є всепроникаючим ресурсом

розвитку й одночасно системоутворюючим фактором. Інформація забезпечує всі процеси життя соціуму, збагачує й гармонізує відносини у всіх напрямках життєдіяльності. Однак, внаслідок невизначеності багатьох її параметрів, й особливо в термінах комп'ютерних технологій, здатність передавати сенс звичних визначень термінами класичної юриспруденції не завжди вдається, як того потребує концептуалізація наших дій при подоланні проблем, які виникають зокрема у процесах інтеграції України в глобальне економічне й інформаційно-комунікаційне середовище.

Сьогодні інформаційно-комунікаційна парадигма розвитку, суспільства в умовах, коли світове співтовариство переживає інформаційно-комунікаційну революцію і опановує новий ресурс розвитку – інформаційний, виникає і гостра потреба в написанні нової законодавчої «партитури» для гармонійного розвитку всіх науково-освітніх, соціально-економічних і культурних структур і міжнародних взаємовідносин, які б відповідали технологічним реаліям новітньої електронної доби нового світу, який Г. М. Маклюєн назвав «ноюю галактикою».

Виключно важливо при цьому розуміти, що інформація в електронному вигляді надається користувачеві в незвичній для людини формі, яка не сприймається органами почуттів. Передана ІКТ інформація взагалі недоступна для сприйняття і використанні без адаптованих до носіїв інформації технічних засобів. Разом з тим, з комп'ютерною інформацією працювати легше, техніка надає можливість зробити з неї безліч копій, які не відрізняються від оригіналу, змінювати її або замінювати потрібною, знищувати, не залишаючи слідів. Перші основні правила захисту комп'ютерної інформації було запропоновано технічними спеціалістами, їх сенсом стало те, що:

– забезпечення захисту інформації в електронній формі (комп'ютерної) має являти собою безперервний і всеосяжний процес, який полягає в систематичному контролі захищеності комп'ютерної інформації, обґрунтуванні і реалізації найбільш раціональних шляхів вдосконалення та розвитку системи захисту;

– захист інформації в електронній формі (комп'ютерної) в інформаційних системах може бути забезпечено лише при комплексному використанні всього арсеналу наявних засобів захисту;

– ніяка система захисту не забезпечить безпеку інформації в електронній формі (комп'ютерної) без належної правової підготовки користувачів і менеджерів і дотримання ними всіх правил захисту.

Головним висновком, таким чином, стало те, що ніяку систему захисту комп'ютерної інформацію неможливо вважати абсолютно надійною, треба виходити з того, що завжди може знайтися фахівець, який знайде шпаринку для несанкціонованого доступу до неї. За таких умов, подальший розвиток системно-концептуального підходу до захисту комп'ютерної інформації можливий лише на беззаперечно правовій основі, якою регламентуються процеси як створення і функціонування систем захисту інформації, так і застосування права як засобу, що забезпечує належний захист. Таким чином, право набувало ознак стрижня, що пронизує і цементує всі інші види і способи обробки, збереження і захисту комп'ютерної інформації, ставало підґрунтям в діяльності посадових осіб та користувачів щодо захисту інформації в інформаційно-комунікаційних системах.

Час вже сформулював основні вимоги до інформації в електронному вигляді (комп'ютерної), як то:

– запобігання несанкціонованому доступу до інформації і (або) передачі її особам, які не мають права на доступ до інформації;

- своєчасне виявлення фактів і публічне оголошення щодо фактів несанкціонованого доступу до інформації;
- попередження можливостей щодо несприятливих наслідків порушення порядку при доступі до інформації;
- недопущення впливу на технічні засоби обробки інформації і засоби комунікації навіть при намірі порушити їх функціонування.

Порушення цілісності або спотворення сенсу будь-якого інформаційного повідомлення (або даних) завжди і всюди має негативні наслідки для результатів функціонування будь-якої системи, а тому, оскільки електронна форма сприяє її спотворенню, сьогодні всюди актуалізується проблематика вивчення процесів переведення нематеріального активу в інформаційний ресурс для роботи з ним з точки зору захисту в процесах комп'ютеризації і розвитку електронної комунікації. Інформаційно-комунікаційна безпека взагалі на сьогодні стає загальнонауковою проблемою розвитку сучасного інноваційного світу.

Існуюча система управління державою і законодавство не здатні охопити коло проблемних питань, які в дійсності унаслідок інноваційний розвиток держави на основі творчого і раціонального використання матеріальних і нематеріальних активів (НМА). Нова наука «Інформаційне право» лише починає формувати уявлення щодо їх ролі, значення та прав громадян на використання. Знання та інформація отримані людиною в процесі освіти і життя стають її НМА і саме він в практичній діяльності набуває ознак інноваційної складової, а, відповідно, і певної вартості. Не дарма одне з найкоротших визначень НМА, використання яких обумовлює інноваційний розвиток, дано професором Нью-Йоркського університету Л. Барухом: «Нематеріальний актив забезпечує майбутні вигоди, не маючи матеріального або фінансового втілення».

НМА нерозривно пов'язаний із інформаційно-комунікаційною діяльністю людини і нормами інформаційного права держава завжди його охороняє і захищає, насамперед, правовий статус і вплив на інформаційно-правову якість в інформаційно-комунікаційних відносинах. НМА (в широкому економічному, а не вузькому бухгалтерському значенні терміна) зручно класифікувати по втіленню в різних сферах діяльності людини, зокрема виділяють як мінімум десять типів НМА:

1. НМА, пов'язані з маркетингом. До цієї групи активів відносяться, наприклад, товарні знаки, фірмові назви, назви торгових марок (бренди), логотипи.

2. НМА, пов'язані з технологіями. Включають, наприклад, патенти на технологічні процеси, патентні заявки, технічну документацію, технічне ноу-хау тощо.

3. НМА, пов'язані з творчою діяльністю. Це літературні твори і авторські права на них, музичні твори, видавничі права, постановочні права. Ці права є одними з найбільш з таких, що мають довгий життєвий цикл.

4. НМА, пов'язані з обробкою даних. Сюди відносять запатентоване програмне забезпечення комп'ютерів, авторські права на програмне забезпечення, автоматизовані бази даних, маски і шаблони для інтегральних схем.

5. НМА, пов'язані з інженерною діяльністю. До них відносять промислові зразки, патенти на вироби, інженерні креслення і схеми, проекти, фірмову документацію. Цей тип НМА також досить складний в горизонтальній осі.

6. НМА, пов'язані з клієнтами. Це можуть бути, наприклад, списки клієнтів, контракти, відносини з ними, відкриті замовлення на поставку.

7. НМА, пов'язані з контрактами: вигідні контракти з постачальниками, ліцензійні угоди, договори франшизи, угоди про неучасть в конкуренції тощо.

8. НМА, пов'язані з людським капіталом. Наприклад, в цю категорію входять відібрана і навчена робоча сила, договори найму, угоди з профспілками.

9. НМА, пов'язані з земельною ділянкою. До них відносяться права на розробку корисних копалин, права на повітряний простір, права на водний простір тощо.

10. НМА, пов'язані з поняттями «гудвіл» (нематеріальний актив, вартість якого визначається як різниця між ринковою ціною та балансовою вартістю активів підприємства як цілісного майнового комплексу, що виникає в результаті використання найкращих управлінських якостей, домінуючої позиції на ринку товарів, послуг, нових технологій тощо), ділова репутація (нематеріальне благо, яке представляє собою оцінку діяльності особи (як фізичного, так і юридичної) з точки зору ділових якостей. Ділова репутація організації – це різниця між ціною покупки організації та її власним капіталом). До цієї категорії відноситься гудвіл організації, гудвіл професійної практики, особистий гудвіл фахівця, гудвіл знаменитості і, нарешті, загальна вартість бізнесу в якості діючого підприємства.

Технології реальної економіки ставлять тут виключно жорсткі умови щодо правил використання НМА, особливо тих, що набули ознак глобального інформаційно-комунікаційного ресурсу.

Світовий досвід свідчить, що в компетенцію держави входить формування комплексної концепції стратегії національної інформаційно-комунікаційної політики, в якій визначаються основні контури інформаційного розвитку держави і суспільства, розробляється нормативна база та організаційно-технічний інструментарій діяльності державних органів у сфері забезпечення інформаційної безпеки, управління інформаційними потоками і ресурсами, різнорівневі функціональні механізми державного управління передовими і високо-

технологічними інформаційними технологіями і високошвидкісними телекомунікаційними мережами зв'язку; завдання комплексного розвитку інформаційної інфраструктури від наукових досліджень до впровадження передових інформаційних технологій і їх належної комерціалізації; форми сприяння формуванню або прямої участі держави на національному ринку інформаційної продукції та послуг. Найважливішим напрямком державної інформаційної політики є постійне розширення і поглиблення всебічної комунікаційної взаємодії з національною громадською думкою в цілому, її окремими специфічними аудиторіями та інституційними інститутами громадянського суспільства у всій широті наявного спектра думок. Головним завданням держави при виконанні ІКФ в даному контексті є забезпечення відкритості держави для населення країни, створення на технологічному і організаційному рівні справді ефективної постійної двосторонньої комунікації влади і суспільства по всій владній вертикалі від вищих ешелонів влади до низових органів місцевого самоврядування у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави шляхом подання відповідного органами влади соціально значущої структурованої інформації для населення, що, в підсумку, реалізує функцію легітимізації політичної комунікації. До функцій державної інформаційно-комунікаційної політики відноситься також реалізація передбачених національним законодавством комплексу обмежувальних заходів інформаційної діяльності, а також системна діяльність з підготовки профільних професійних кадрів. Сучасна державна інформаційно-комунікаційна політика України повинна в повній мірі реалізовувати весь наведений вище спектр завдань із безумовним пріоритетом забезпечення національного суверенітету і національної безпеки в інформаційній сфері в найширшому значенні цих понять.

Довгостроковою стратегічною метою державної інформаційної політики України є створення умов для формування відкритого інформаційного суспільства на основі розвитку єдиного інформаційно-комунікаційного простору як цілісного простору держави. Безумовно, він має бути інтегрований у світовий із урахуванням національних особливостей і інтересів і гарантованим забезпеченням. У середньостроковій перспективі – створення єдиного інформаційно-телекомунікаційного простору країни як базового для вирішення завдань соціально-економічного, політичного і культурного розвитку України і забезпечення її національної безпеки, а тому, розпочинаючи реалізацію передвиборчих програм, треба пам'ятати, що існує два аспекти державної інформаційно-комунікаційної політики – технологічний (регулювання процесу розвитку компонентів інформаційного середовища) і змістовний (пріоритети комунікаційної діяльності учасників суспільно-політичного процесу). Держава, регулюючи дії двох головних складових державної інформаційної політики – і соціально-політичну, і техніко-технологічну, повинна звертати прискіпливу увагу на об'єктивну зміну завдань менеджменту в ХХІ столітті, оскільки в сучасних умовах відбувається перехід до якісно нового етапу інноваційної економіки – індустрії 4.0.

Найбільш важливим компонентом розвитку цивілізації стала інформаційна революція. Її неминучість з точки зору факторів лавинного наростання глобальних інформаційних масивів і стрімкого проривного вдосконалення ІКТ із середини ХХ століття була багато в чому передбачена вченими, оскільки, в силу своєї природи, інформація проникає всюди і є загальною властивістю матерії. Ще на початку ХХ століття це передбачав відомий філософ Н. А. Бердяєв³. Він обґрунтував виникнення змін в суспільстві, які буде пов'язано із розвитком

технологій, виділяючи три стадії історичного розвитку людства: 1) природно-органічну; 2) культурну у власному розумінні; 3) технічно-машинну. Про третю стадію він писав, що під впливом технологій змінюється сама природа людини. Вона стає більш організованою і конструктивною. Це пов'язано з тим, що техніка «руйнує старі тіла і створює нові тіла, зовсім не схожі на тіла органічні, створює тіла організовані» [1].

Сприйняття нової реальності і адаптація людини до нових умов реального життя і комунікації, взагалі до нових умов інформаційно-комунікаційної взаємодії, в світі відбувається всюди досить складно, і поки що важко сказати, чого тут більше – сподівань чи розчарувань. Тривога за віддалене і не зовсім віддалене майбутнє хвилює розум і почуття багатьох, напружуючи діяльність усталених інститутів, тому що у нашій свідомості постійно сходяться два феномени – інформаційно-комунікаційний й феномен невідворотних демократичних змін. Саме в таких складних умовах ми вирішуємо, без перебільшення, долю свого подальшого суспільно-політичного розвитку і існування взагалі, здійснюємо, часто не усвідомлений, рух до нового облаштування суспільства постіндустріальної доби, покладаючись на силу комп'ютерного інтелекту. Однак, зустріч індустріальної економіки із креативним потенціалом планети не відбувається безболісно і, як наслідок, вектор інноваційно спрямованого розвитку орієнтує нас на більш досконале правове забезпечення інформаційно-комунікаційної діяльності.

Розбудова досконалої інформаційно-комунікаційної системи в державі, безумовно, стимулює економічне

---

³ **Николай Александрович Бердяев** – русский религиозный и политический философ, представитель русского экзистенциализма и персонализма. Автор оригинальной концепции философии свободы.

зростання, вимагає покращувати якість економічного розвитку, сприяти зайнятості та підвищувати рівень сподівань і добробуту населення. Держава, яка не може або не бажає гарантувати своїм громадянам безперешкодний доступ до інформації і засобів комунікації, зачіпає їх права і свободи, не визнається правовою і демократичною. Право на інформацію і свобода інформаційного обміну, з одного боку, належать до числа основних прав і свобод громадян, а з іншого – виступають як один з головних механізмів реалізації права громадян на участь в управленні громадськими справами. Соціологи сьогодні пропонують навіть таку класифікацію системи цінностей людини: *вітальні* – життя, здоров'я, добробут, спокій тощо; *соціальні* – статус, робота, сім'я, рівень споживання, професіоналізм, соціальна активність, соціальна рівність, правопорядок тощо; *політичні* – свобода слова, «право знати», законність, національний суверенітет, гарантії соціальної справедливості тощо; *моральні* – добро, благо, любов, честь, дружба, борг тощо; *релігійні* – Бог, віра, порятунок, благодать тощо; *естетичні* – краса, гармонія, традиції/інновації, наслідування культурної самобутності тощо. Така типологія цінностей зокрема використана і у передвиборчій програмі Президента України В. Зеленського. Без належної і необхідної якості відкритості будь-яких процесів (політичних, економічних, культурних тощо) підсумок їх практично завжди і всюди, тим або іншим чином, найчастіше саме корупційним, «приватизується». При цьому конкретні суспільство і держава в ході цих процесів чогось неминуче недобирає, недоодержує, втрачає, як наслідок, відповідно, відстає у своєму розвитку від більш відкритих (і саме тому більш ефективних) конкурентів, а тому гострою проблемою нашого сьогодні стає деолігархізація засобів масової інформації (ЗМІ).

У сукупності названі цінності через вимоги забезпечення державою інформаційної відкритості націлено на реалізацію прав громадян на свободу у вимірі національних, світових політичних, правових і економічних процесів. У своїй сукупності вони, безумовно, поглинають загальне право знати – одне з найбільш значущих і фундаментальних прав, які формують глобальне інформаційне суспільство третього тисячоліття сучасної електронної цивілізації взагалі.

Право кожного народу знати і, з позиції кращого знання, контролювати свою власну державу стало, як уже зазначалося, правом вистражданим, своєрідним «уроком» і гірким досвідом нелюдських тоталітарних державних режимів ХХ століття, які принесли людству мільйони жертв. Право знати, як і право на інформацію, безумовно, права аж ніяк не абсолютні. Вони обов'язково повинні мати (і мають!) необхідні обмеження, як правові, так і етичні.

Сенсом змісту категорії «право знати» є право народу знати, наскільки ефективно різні гілки публічної влади, в тому числі, судова, і «слуги народу», виконують взяті на себе перед своїм народом зобов'язання і обов'язки. Така політико-правова конструкція виникла спочатку в світовій політико-правовій доктрині (словосполучення «право знати», вперше було використано одним з керівників «Associated Press» Кентом Купером в січні 1945 року), а потім була закріплена і в нормах міжнародно-правових норм. Причому виникла не випадково, а як реакція на трагічні наслідки своєрідної «недуги» світової спільноти того часу, яку можна визначити як певний суспільний імунодефіцит, в свою чергу, багато в чому викликаний саме громадською інформаційною недостатністю. Ця суспільна «недуга» зіграла свою фатальну роль, як в період розв'язання, так і в ході Другої світової війни. Уроки цієї світової бійни, вочевидь,

показали, що питання війни і миру в сучасних умовах набули настільки велике суспільне значення, що довіряти їх обговорення і рішення тільки політикам, тільки державним структурам відтепер вже неможливо.

Уже перший, після Другої світової війни, міжнародно-правовий акт, що заклав основи норм, які склали сучасну систему законодавства про права людини, а саме Загальна декларація прав людини, прийнята на третій сесії Генеральної Асамблеї ООН (Резолюція 217 А (III) від 10 грудня 1948 р.) містила найважливіший правовий принцип, згідно з яким здійснення свободи інформації, що представляє собою «право вільно збирати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї», забезпечує право народу знати і, через це знання, контролювати свою власну державу, має здійснюватися за «будь-яку ціну» і, що спеціально підкреслено, «незалежно від державних кордонів».

Саме ця декларативна при своєму народженні норма сформулировала правову основу для подальшого розвитку нині вже загальновизнаного принципу і повноправної норми міжнародного права (цей статус вона отримала в форматі ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (Нью-Йорк, 19 грудня 1966 р.) про право кожного індивіда шукати і отримувати інформацію незалежно від державних кордонів.

Цілком природно, що дія такого роду права не могла бути безмежною і абсолютною. Уже в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (Нью-Йорк, 19 грудня 1966 р.) світова спільнота визнала (ч. 2 ст. 19), що користування правом народу знати накладає особливі обв'язки і особливу відповідальність. Отже, воно може бути пов'язано з певного роду обмеженнями, які, в свою чергу, повинні відповідати наступним обов'язковим умовам:

а) повинні бути встановлені законом і бути необхідними для поваги прав і репутації інших осіб, а також для:

б) охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Реалізація означеної мети сприяє бурхливому розвитку цифрової економіки, торгівлі, створенню «розумних» (smart) міст, телемедицини... Сьогодні, в умовах активного впровадження ІКТ, оцифровують практично всі виробничі процеси, а поява нанороботів і науководослідні роботи по миттєвій телепортації інформації свідчать про те, що скоро цунамі і метеорити як проблеми для існування людства відійдуть на другий план або зникнуть. В оцифрованій формі інформація дедалі більше наближається до якостей поки що невідомої нам до кінця ресурсно-подібної субстанції, яка стає здатною в руках фахівця або автоматичних системи із штучним інтелектом безпосередньо впливати на ефективні перетворення матеріальних речовин у виробничих процесах реальної економіки. Для цього людський інтелект постійно створює більш досконалі програмно-апаратні засоби для опрацювання інформації, постійно перетворює її у більш досконалу форму, яка більш придатна для використання знань в якості технологічної складової виробничих процесів і здатна на практиці враховувати умови становлення інноваційного клімату в країні, наявний стан правосвідомості громадян – поглядів, почуттів, ідей і настроїв. Орієнтація на цифрову економіку вимагатиме оновлених розвитку всієї науково-технічної сфери, машинобудування, включення до них технологій хмарних обчислень, штучного інтелекту, стимулює розвиток міжнародного співробітництва в сфері зв'язку, енергетики і транспортної інфраструктури, сприяє глобалізації виробничих потужностей, модернізації та оптимізації структури промисловості. Виключно за рахунок такої інформаційно-комунікаційної діяльності в наш час Китай став в світі другою за величиною цифровою економікою, здійснив ряд інновацій в технологіях і

моделях нового технологічного облаштування і зайняв лідируюче місце у світі за кількістю користувачів Internet, який потрібно контролювати щодня, вносити серйозні в методи отримання, накопичення і зберігання різноманітної інформації, яка знаходиться в розпорядженні публічної влади, аналізуючи способи її використання громадянами, оскільки ІКТ виступають в якості основного засобу цивілізаційного прогресу, поєднуючи в собі воєдино і одночасно для людства і колосальне благо, і глобальні загрози, і зовсім нові виклики., неминуче породжує все більш нові і небезпечні форми і види, на які людству ще доведеться шукати адекватні засоби протидії. Від проблематики руйнування особистого простору і тих, хто переживає якісно нову фазу технологічного вдосконалення інформаційних воєн, до нового феномена XXI століття – вже стали реальністю нашого часу масовані кібератаки і кібервійни, абсолютно нових форм конфліктів, які не регулюються в належній мірі ні існуючим міжнародним законодавством, ні ефективними механізмами міжнародної протидії. Найбільш яскравим прикладом, що сфокусував на собі основні риси суперечливих соціально-технологічних і соціально-інформаційних процесів, стало розміщення на internet-порталі WikiLeaks не призначених до розголосу документів і матеріалів про воєнні дії держав коаліції під керівництвом США в Афганістані і Іраку: «Афганське досьє» (липень 2010) і «Іракське досьє» (23 жовтня 2010). З плином часу на базі саме цих подій сформувалося, знаходячи зримі риси і набираючи силу, новітнє світове явище – «вікілізація світового інформаційного простору». З технологічної і організаційно-правової точки зору вона стала соціально-інформаційно-комунікаційним явищем, що представляє собою застосування спеціального формату електронних соціальних мереж, призначених для максимально можли-

вого (в даних умовах місця і часу) розкриття інсайдерської інформації національних, транснаціональних, урядових, військових або корпоративних структур особами, які вирішили надати розголосу певні, досі обмежені в доступі відомості.

Передвиборча програма Президента України В. Зеленського лише поверхнево окреслює названі проблемні завдання щодо модернізації життя країни. Декларуючи розширення прав і свобод, він, однак, не надає можливостей обміркувати все це в єдності проблем інвестиційної значимості інформації, захисту інформації та ІКТ взагалі. Особливість розвитку цих напрямків, як відомо, активно впливає на всі процеси стратегічного планування державної інформаційної політики та національної безпеки. В сучасних умовах вона лише орієнтує нас на реальне забезпечення більш різноманітної і гнучкої трудової зайнятості населення, на розвиток підприємництва щоб дозволити людям насолоджуватися більш зручним, комфортним і вільним життям, наповненим щастям. Сьогодні воно (населення) у нас пригнічено погіршенням економічної ситуації в країні, ослабленням політичної системи держави, криміналізацією суспільства, недосконалістю чинного законодавства, переоцінкою колишніх поглядів, уявлень та ідей, занепадом морального і духовного стану суспільства, зниженням рівня життя переважної більшості населення, посиленням соціальної напруженості в суспільстві та в інформаційно-комунікаційному просторі. Завдання формування або відповідної перебудови державної інформаційної політики з метою кардинального підвищення її ефективності набула особливого значення в умовах наростання з кінця ХХ століття п'ятої інформаційної революції, пов'язаної зі створенням глобальних транскордонних інформаційних комп'ютерних мереж. Інформація перетворилася на товар, що

реалізується масовим порядком в реальному часі. Закономірно виникла система певної інформаційної взаємодії постійно розростається в масштабах вже усього суспільства між владою і населенням, включаючи міжособистісні відносини. Діяльність ЗМІ стає транскордонною. За таких умов одним із найактуальніших завдань суспільства, його науки і освіти стає мобілізація теоретичних і практичних знань в методологічних дослідженнях щодо виховання лідерів, здатних до осмислення природи виникнення і регулювання в управлінні будь-яких процесів, пов'язаних із інформаційно-комунікаційними феноменами. Лідерські якості фахівців, які обіймаються питаннями розвитку законодавства і технологій реальної економіки на основі нових знань, стають сьогодні виключно важливими в будь-якому вимірі.

Наша надія на сталий розвиток ґрунтується на тому, що за останнє десятиліття комплексна теорія комунікації та інформації більш глибоко прояснила природу і сутність інформації, її генезис і способи пізнання в структурі наукового знання, визначила місце нового наукового напрямку – філософії інформації... І хоча, при розгляді її онтологічного статусу і наявності багатьох гносеологічних аспектів проблеми, спостерігається певне захоплення позитивістською методологією, яка не враховує повною мірою питань аксіології, етики та естетики інформації, сама дійсність функціонування інформації вимагає від нас змін в інформаційному законодавстві і більш жорстку регламентацію її статусу не тільки на рівні прийняття законів і директивних документів різного рівня – від глобального до регіонального, крім особливого значення, яке набуває зокрема визначення «блага і зла Internet», його своєрідної естетики в практичному сенсі цінностей споживацького світу, в який ми занурюємося, з'являється проблема правового

регулювання сумісності інформаційно-комунікаційних систем.

Заглиблюючись в згадане, ми маємо пам'ятати, що на поступовий перехід багатьох видів діяльності людини у віртуальний простір, сам по собі генерує безліч політико-правових проблем, оскільки ніхто не відміняв законів психологічного сприйняття інформації. Відомо, що тільки сім відсотків змісту повідомлення передається змістом слова, решта розподіляється на інтонсування, тобто, виключно важливо – зміст визначається тим, як ці слова вимовляються і якими очима на тебе дивляться. Більше половини успіху дає/приносить вираз обличчя, і тому треба залишити в минулому кон'юнктурність, нещирість і шахрайство, які залишаються найбільш зростаючим видом політичної діяльності нашої майбутньої еліти.

Фахівці виділяють такі головні ознаки сучасної комунікації, як то: глобальність, анонімність, дистанційність, миттєве поширення, дискриптивність (ліберальність) контенту і його доступність всім користувачам без обмеження. Незважаючи на мережеві правила («нетикет»⁴), адміністрування і прийняття міжнародних кодексів, що регулюють процеси в кіберпросторі, інформаційно-етична регламентація всюди відбувається спонтанно і на сьогодні оголошення засобів, скажімо, соціально-мережевого спілкування зонами «свободи» багато в чому фактично означає свободу від моралі. Дійсно, при застосуванні сучасних технологій комунікації, виникає багато нових морально-правові парадоксів, а саме: стеження в системах зв'язку за повідомленнями

---

⁴ Мережевий етикет, сетикет, нетикет (від англ. net «мережа» + фр. etiquette «етикет») – неологізм правил поведінки, спілкування в Мережі, традиції і культури internet-спільноти, яких дотримується більшість.

користувачів, перехоплення і збирання особистих даних відбувається «з метою захисту права на ... недоторканність особистого життя». Всюди вступають в протиріччя факти приховування інформації із фактами незаконного оприлюднення інформації. Кібератаки, «тролінг», хакерство, «піратство» та інші форми девіантної⁵ поведінки в інформаційно-комунікаційному середовищі не піддаються поки що повною мірою ані моральній, ані законодавчій регуляції, а застосування існуючих правових норм в наслідок анонімності спілкування майже неможливо. Це означає, що формування, скажімо, правових засад інформаційної етики при реалізації оголошеної в передвиборчій програмі Президента України В. Зеленського мети – тривалий процес, співвідносний за часом із формуванням єдиних (глобальних) норм інформаційної безпеки.

Необхідність у правовій і моральній регуляції інформаційно-комунікаційного простору наростає. Особливо перед такими викликами нової доби, як то: кібертероризм, інформаційна війна, «цифрова нерівність», права і свободи особистості в Internet, захист дітей і підлітків в онлайн-овому середовищі тощо. Самоорганізація всередині різноманітних груп і співтовариств в рамках віртуальної комунікації підштовхує учасників до вироблення правил, використання культурних і моральних норм в мережевій і іншій взаємодії. Міжнародні кодекси (ООН, ЮНЕСКО та ін.), безумовно, задають нам певні орієнтири, однак, законодавець і вчені-гумантарії

---

⁵ Девіантна поведінка (також соціальна девіація, відхилення поведінки) (лат. *Deviatio* – відхилення) – це стійка поведінка особистості, що відхиляється від загальноприйнятих, найбільш поширених і усталених суспільних норм. Негативна девіантна поведінка призводить до застосування суспільством певних формальних і неформальних санкцій (ізоляція, лікування, вправлення або покарання порушника).

Україні зобов'язані взяти більш активну участь в процесах соціалізації, вихованні та освіті громадян щодо культури спілкування та умов функціонування інформаційно-комунікаційного середовища, бути ініціаторами проведення широкого кола гуманітарних експертиз та етичного аналізу впровадження високих технологій майбутнього, про які йдеться в передвиборчій програмі Президента України В. Зеленського.

Впроваджуючи вже протягом півстоліття взаємопов'язані локально і масштабно автоматизовані інформаційно-комунікаційні системи, ми наївно сподіваємось, що в найближчому майбутньому із такими темпами і фахівцями-аматорами, не залучаючи вчених, сформуємо хоча б ядро інформаційно-комунікаційної інфраструктури України, яка буде здатна забезпечити створення необхідних об'єктивних умов нашого переходу до інформаційного суспільства. Без абсолютно точних визначень в законодавстві понять «інформація», «інформаційні ресурси», «інформаційна діяльність», це неможливо. На сьогодні, само базове поняття «інформація» (від лат. *irtformatio* – інформування) є у нас неприпустимо багатозначним (від найбільш загального філософського – інформація це відображена різноманітність об'єктивного світу, до найбільш прикладного – інформація це відомості). Останнє, на жаль, покладено в основу Закону України «Про інформацію» [2]. Про закономірності її отримання, збереження, захисту і перетворення в ресурс розвитку України в ньому не йдеться, оскільки у нас поки що відсутній універсальний формально-математичний апарат для їх опису. Саме тому текст Закону постійно уточнюється і, на жаль, на основі уявлень і визначень позаминулих століть.

Навіть вичерпавши фантазію, ми не можемо всюди або завжди надавати преференцій безоглядному впровадженню новітніх ІКТ. Без кваліфікованого нагляду за

процесами інформатизації з боку фахівців це виключно небезпечна справа і можливо тому наша широко рекламована програма інформатизації пробуксовує, не працює на рівні сучасних вимог суспільства. Звідси виникає гостра проблема нашого суспільства в оновленні науково-освітньої сфери.

Відомо, що функціонування будь-якої системи забезпечується поданням інформації, яка визначає мету і починає керований процес потрібних перетворень матеріальних і нематеріальних субстанцій, генеруючи оптимальні управлінські рішення, рух транспортних засобів тощо. Інформаційна складова при цьому сама по собі є, безумовно, енергетично слабкою – лише один біт інформації перемикає червоне світло світлофора на зелене, однак, він дає команду величезним транспортним потокам або складним технологічним системам рухатися. Тобто, організаційно вона могутня і тому будь-які прорахунки в технологіях керованих автоматикою процесів, до реалізації яких залучаються значні (енергетичні, людські, матеріальні, фінансові тощо) ресурси, несуть за собою важкі, іноді незворотні, фатальні для людини наслідки. Яскравим прикладом є страшна катастрофа на Чорнобильській АЕС 1986 року.

Разом з тим, глобальні тенденції XXI століття дозволяють стверджувати, що саме за умов таких величезних ризиків буде відбуватися подальший розвиток держав, суспільств, їх політики, економіки, військової справи і, безумовно, науки і освіти. На цьому підґрунті вже сьогодні відбувається становлення принципово нової економіки (knowledge-based economy), а основою конкурентоспроможності країн стає здатність до накопичення і раціонального використання фундаментальних знань – інформації, на основі якої створюються нові проривні технології надвисокого рівня (high-tech).

За таких умов зростають вимоги зокрема до знань і здатності вихованців технічних університетів (нетократів). Їх освіта і фаховість набувають особливої цінності, коли вони активно залучаються до управління матеріальними і нематеріальними ресурсами суспільства, інформаційним зокрема. За допомогою новітніх ІКТ, всюди і на всіх рівнях, вони поступово починають знищувати владу безвідповідальних політиків (так би мовити, «кухарок»). Іноді навіть не зважаючи на недостатність знань і навичок, а іноді і без повного розуміння сенсу процесів накопичення, зберігання і розповсюдження інформації і знань, які дедалі більше стають знеособленими, неструктурованими і різномірними.

Наш інформаційно-комунікаційний простір, як і всюди, є сферою взаємодії громадян. Він являє собою сукупність інформаційної інфраструктури, інформаційних технологій і засобів, а також науково-освітніх та організаційних і юридичних структур, які унаслідок організації, матеріальні і правові умови їх існування і функціонування, тобто, базисом інформаційно-комунікаційного середовища і, як наслідок, вимагають постійного вдосконалення норм права. Інформаційна інфраструктура теж сама по собі теж є складною сукупністю взаємопов'язаних комунікацій, інформаційних систем та інформаційних ресурсів і кожна інформаційна система, інфосистема є системою, в якій утворюються інформаційно-комунікаційні елементи, їх зв'язки і відносини. Тут постійно опрацьовується інформація, створюючи виключно складну субстанцію – інформаційний ресурс – сукупність змістовної інформації (інформаційно-змістовний ресурс) і можливостей структуризації інформації за рахунок створення людино-машинних систем – ергасистем¹ (від грец. *ergatic* – оператор), оскільки лише за умов органічного поєднання знань

фахово підготовлених спеціалістів із базами даних наукових і державних установ і правильним впровадженням досконалих програмно-апаратних засобів утворюється інформаційний ресурс розвитку країни. Інформаційний ресурс, як будь-який інший ресурс, слугує основою для управлінської діяльності, взаємодіючи з усіма іншими ресурсами управління – фінансовими, матеріальними і людськими. Стаючи найголовнішою економічною категорією в градації цінностей постіндустріальної епохи, він концентрує і представляє інформацію як матеріальний ресурс, пов'язуючи його з кваліфікацією людей і рівнем технологій і технічних засобів державного апарату, відображаючи, по-перше, реальність стану справ в державі і суспільстві, а по-друге, дозволяє створювати нову аналітичну, прогностичну, нормативну та розпорядчу інформацію, яка, безумовно, є «публічною», відображаючи, по суті, владну і інформаційну функцію держави. Вага інформаційного ресурсу, яким володіє країна, постійно зростає, а сама інформація із категорії, яка століттями характеризувала лише систему накопичення знань, трансформується в базовий ресурс розвитку країн і на оцінці його світ вже розділено на центр і периферію. Сьогодні в провідних країнах світу технології роботи із інформаційним ресурсом інтенсивно вивчаються із наростаючими темпами із поширенням наголосу на інноваційну складову, розробкою технологій займаються інженери-технологи, конструктори, програмісти і інші спеціалісти різних галузей, а тому і нам потрібно зробити її елементом політехнічної освіти.

---

³ Складні системи управління об'єктами технічних, технологічних, організаційних, економічних, екологічних та ін. комплексів, в яких управляюча підсистема (зокрема, АСУ) містить людей-операторів в якості головного компонента.

Ми звикли, що тріада «наука – технології – продукт» завжди існувала в своєрідній формі – замовником і споживачем науково-технічної продукції була держава, до чого нам вже не повернутися. Те, що сьогодні пов'язується з комерціалізацією і просуванням продукції до споживача, в радянський період здійснювалося в рамках відносин науково-промислового комплексу з державними замовниками і плануючими органами. Вимоги до науково-промислового комплексу ставилися не агентами стихійного ринку, а визначеними замовниками, які виступали самостійними споживачами науково-технічної продукції. На кого ми маємо покласти такий обов'язок? Більш того, для сучасного етапу науково-технологічного і науково-технічного прогресу більш характерною стає форма «наука – технологія – техніка – продукт». Технологія втрутилась як особливо складна суперсистема, що включає в себе не тільки набір і послідовність операцій по використанню техніки, але і низку соціальних, економічних, екологічних, гуманітарних та управлінських підсистем взаємодії, радикально змінила характер взаємодії науки, техніки і людини в сучасних умовах. Технологія вже не існує ізольовано, як, наприклад, могли існувати технічні артефакти (лат. *arte* – штучно і *factus* – зроблений) в традиційних системах виробництва. Вона існує як складна сукупність систем технологій, в яких головну роль дедалі більше починає грати інформаційна. Сучасні хімічні технології, біотехнології, генна інженерія, космічні технології, технології зв'язку тощо вже неможливі без ІКТ і без загальної високої інтелектуалізації техніки і технологічних процесів.

Наші спроби, вжиті за роки незалежності, з метою перетворити інженерів в маркетологів або замінити їх «просунутими менеджерами широкого профілю зі знанням англійської» не привели до інноваційних проривів і

злетів, а вітчизняну інженерну школу підтягли під корінь, багато в чому загубивши/зниживши якість творчого науково-освітнього потенціалу країни. Слід визнати, що при створенні нових інститутів розвитку невдала спроба доповнити інженерну компетенцію економічною і юридичною компетенцією привела лише до беззастережного домінування фінансистів і юристів в процесах формування інститутів розвитку постіндустріальної доби і, на відміну від успішного досвіду провідних країн, в яких фінансисти і юристи виступають в ролі дбайливих помічників талановитих інженерів, вони стали лише аматорами адміністрування, які не змогли стати ініціаторами створення технологій формування інноваційних проривів і систем пріоритетів.

Загальновідома формула «місія науки – перетворення грошей в знання, а місія бізнесу – перетворення знань в гроші» теж лежить в площині завдань інформаційно-комунікаційної діяльності держави. На жаль, сьогодні у нас багато проблем щодо інноваційного розвитку нашої країни пов'язано, на мою думку, з надмірною концентрацією уваги до комерційного застосування нових знань і небажанням розуміти того, що виробництво знань, їх перетворення в технології і організацію комерційного застосування складають цілісний комплекс. Відсутність або применшення значущості будь-якого з названих елементів тягне за собою порушення працездатності інноваційного механізму і це має бути відображено в наших нормативно-правових актах.

Нині, як вже відзначалося, світова економіка складається так, що фінансовий і промисловий центр планети почав переміщатися до Азії. Цей процес поки що знаходиться на самому початку, ще можна його гальмувати і є непоганий шанс його зірвати, а от зупинити не вийде. Можна спробувати заморозити в існуючому вигляді ще років на 20-30, а тому не тільки професійна армія, про

що каже у своїй програмі Президент України Володимир Зеленський, а, головним чином, науково-освітні заклади мають стати для наших громадян школою професійного лідерства і свободи підприємництва. Перехід від індустріального типу цивілізації до інформаційної, безумовно, пов'язано не тільки зі збільшенням «набору» функцій освіти, але з актуалізацією цінностей гуманітарного призначення вищої освіти. Суть останньої – «створювати, утримувати і відновлювати все багатство культурно-історичних, духовних цінностей, охоплювати духовність людини в цілому, відкривати її сутність і гідність, зберігати істину і таємницю буття.

Адхократія⁴ ігнорує класичні принципи менеджменту, згідно з якими у кожного є певна, постійна роль, і являє собою гнучку організацію, де індивідууми можуть при необхідності вільно використовувати свої таланти, і тому втрата лідерських якостей у фахівців означає крах всього. Так, сьогодні лише історики і окремі допитливі люди пам'ятають, що у Середньовіччя світовими економічними, політичними і культурними лідерами були Іспанія і Португалія. Все змінилося з появою масових виробництв, настав час, коли будь-хто першим щось здобув, зробив або винайшов означало, що з'явився лідер і навколо нього зосереджувалися великі інвестиційні кошти. Саме так виникли, склались, зміц-

---

⁴ Адхократія (Adhocracy) – термін запропоновано в 1960-і рр. експертом з проблем лідерства Уорреном Беннісом (*Warren Gamaliel Bennis*), а потім популяризовано футурологом Елвіном Тоффлером (*Alvin Toffler*). За своєю суттю адхократія є протилежністю бюрократії. *Тоффлер Е. Шок будущего (Alvin Toffler Future Shock, 1970.)* Москва: АСТ, 2008. 560 с. (Philosophy).

⁵ Тут і далі див: Карл Ясперс. Вопрос виновности. О политической ответственности Германии. Перевод с немецкого С.Апта. Москва, Издательская группа «Прогресс», 1999. 146 с.

ніли, піднеслися країни Європи і США. Виключно завдяки створенню у себе високої культури виховання лідерів в науково-технічній діяльності. Звичайно, немає сумнівів у тому, що сьогодні Китай, Росія та інші країни йдуть у фарватері США, і не тільки за рахунок надвеликих інвестиційних коштів, а, насамперед, за рахунок виховання своїх еліт із лідерськими якостями в будь-якому аспекті життя.

Україні сьогодні, щоб не залишитись на узбіччі світового науково-технологічного оновлення, крім розмов і дискусій про значення ІКТ і потреби в ІТ-спеціалістах, безумовно, конче необхідно охопити нормативно-правовими нормами правила використання НМА і через це інтегруватися до світових інноваційно-технологічних трендів розвитку інженерних наук, насамперед, щодо використання накопичених людством знань. Спираючись виключно на це, ми будемо здатні перейти не тільки на інноваційний шлях розвитку економіки, а й обрати (визначити) свої пріоритети в науково-технологічному розвитку, і, як наслідок, створити національну інноваційну систему. Зрозуміло, що вона має працювати на принципах випереджаючого розвитку фундаментальних наук і науково-освітньої діяльності із правовою охороною напрацьованих знань. Це виключно складне для нашого суспільства завдання – виклик сьогодення, оскільки ми при житті одного покоління майже втратили навички лідерства у своїх громадян, темпи позитивного розвитку і традицію відтворення науково-технічного потенціалу країни [3].

Література:

1. Бердяев Н. А. Человек и машина (проблема социологии и метафизики техники). *Путь*. 1933. № 38. С. 16.
2. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. №2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48.

Ст. 650. Чинний, поточна редакція від 01.01.2017. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

3. Соснін О. Про вимір системи вищої технічної освіти в координатах проблем національної безпеки. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць*. Запоріжжя, 2016. Вип. 66. С. 123-134.

Oleksandr Sosnin

Doctor of Political Science, Professor

**Notes on Fields of the Election Program of the President of Ukraine
Volodymyr Zelenskyy**

The dynamism and globality of informatization in all spheres of life of a modern post-industrial society, which is stepping up to information, necessitate the holding of multidimensional and multidimensional scientific discussions on informatization, high technologies and innovative breakthroughs, which is discussed in the Presidential Election Program of Ukraine. It is about changing the vector of society development into a new information and communication age, about researching existing, implemented and perspective objects of information relations: information, information resources, systems, processes, technologies, etc. Today, China proposes this by organizing high-level forums on international cooperation. They attract the increased attention of world leaders as they promote the country's development through innovation, intensify collaboration in advanced areas such as digital economy, artificial intelligence, nanotechnology and quantum computing ... They promote the advancement and development of Big Data technologies, cloud computing and equipment Smart or smart cities. Under these conditions, Ukraine, in order to develop and substantiate adequate mechanisms in a timely manner, should pay special attention to the effective legal regulation of information and communication relations in society, that is, to start systematic work announced in the election program of the President of Ukraine.

We live in the global world. Everything, what to look at in new, to scrub skin for us, skin Ukrainian. We can't fully acknowledge that there's a whole world of problems because of the problems that arise when new problems are in place, as well as in the past, rhymes have been drawn into proxies (there's more than one way, there's no other chance for them to be handled). Donbas, for the OSCE (Organization for Security and Cooperation in Europe) business, becoming one of the most densely replaced regions in the country. We'll go straight ahead to the gatherings, we've got to go out of business, we've got more information and more information about our campaigns, we've always been able to carry out attacks in our informative and informative The problem of time-consuming destructiveness in organizing the order of great importance is to ensure effective functioning and freedom of protection of rights and freedoms, satisfying the needs of people and suspension as a whole. There's won't be on such postulates of the international legal system, as security, sovereignty, jurisdiction of the national legal system. Politics and the practice of sovereign governance react to wikis to formulations and development of information suspension based on the concept, program, plans and mobilization of suspension for realization. Those formulations of an electronic power, an electronic order, an electronic parliament are skinny, right up to the program the next generation of older ones is driven by computer technology, instilling a long-distance relevance and giving no songs. Come and go with us in the informational space, and the whole area of interaction is in the informational years, as well as in the middle of the medium, exceptionally. Nature, the essence and the message of information is all the more important to suspend. The information is a sphere, the all-pervasive power of healthy measures of the method of regeneration and the most important factor of recreation.

Keywords: *information, information and communication technologies, information and communication security, information and communication activities, information space, scientific and educational policy, information legislation, innovative climate.*

Розділ IV. ПОЛІТИЧНА КОФЛІКТОЛОГІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

УДК 94: 327

Толстов Сергій Валеріанович
кандидат історичних наук, доцент

Фесенко Микола Васильович
доктор політичних наук,
старший науковий співробітник

«НОВА ХОЛОДНА ВІЙНА» В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена аналізу чинників і особливостей феномена «холодної війни» як особливої форми конфронтаційних відносин між великими державами. Представлено критичний огляд основних версій і концептуальних підходів, які стосуються оцінки нинішнього стану і перспектив американо-російських відносин. Відзначається, що в своїй більшості дослідники і політичні коментатори схильні розглядати нинішню тенденцію до посилення суперництва великих держав як специфічний і видозмінений аналог «першої» «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр. Основна альтернативна версія обґрунтовує загострення конкуренції і суперництва великих держав формуванням багатопольярної системи міжнародних відносин, побудованої на децентралізації чинників сили і впливу.

У теоретичному плані видається важливим порівняльний аналіз різних форм суперництва, конкуренції і конфронтації провідних міжнародних акторів у різні історичні періоди на предмет виявлення їх схожості та відмінностей, в тому числі в порівнянні з типологічними ознаками «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр.

Проведений аналіз підтверджує трактування феномена «холодної війни» як специфічної форми тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які знаходяться в стані постійного конфлікту, утримуючись при цьому від прямого застосування військових методів протиборства.

Ключові слова: міжнародні відносини, «холодна війна», безпека, стримування, конкуренція, суперництво, невоєнні методи конфронтації.

Попри значний обсяг наукової та політичної літератури з проблематики «холодної війни», в науковому дискурсі й досі залишаються дискусійними критерії, які дозволяють визначити зміст цього феномену міжнародних відносин. Не дивно, що по мірі розгортання полеміки з приводу оцінки новітніх тенденцій у відносинах між США та Росією, колишня «холодна війна» все частіше стає предметом переосмислення у політичних та академічних колах.

Наукова дискусія виявила низку проблемних зон у тлумаченні подій далекого минулого. Адже з огляду на тривалість та інтенсивність суперництва двох наддержав у 1947/48 – 1990/91 рр. залишається відкритим принципове питання, чи була тогочасна «холодна війна» специфічною формою співіснування ворогуючих сторін, чи вона мала характер протиборства, яке передбачало неминучу розв'язку, мусило закінчитися поразкою слабшого суперника й встановленням домінування переможців.

З погляду сьогодення ці зауваження визначають основні контури політичного і наукового дискурсу. Поява непоодиноких гіпотез з приводу того, чи можна вважати теперішнє загострення суперництва великих держав аналогом колишньої «холодної війни» 1947-1991 рр., потребує з'ясування, чи були тодішні й теперішні протиріччя подібними або принаймні однотипними за їх формою, ступенем гостроти та інтенсивності. Від від-

повіді на це питання залежить, наскільки продуктивним може бути порівняння історичних умов і типологічних ознак глобального протиборства між СРСР і США з різноплановими відносинами конкуренції та суперництва між великими державами сучасності.

Автори цієї статті виходять з припущення, що феномен «холодної війни» є специфічною формою тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які перебувають у стані постійного конфлікту, хоча й утримуються від прямого застосування збройних методів протиборства.

На підставі цієї гіпотези як базового критерію порівняльного аналізу була поставлена мета проаналізувати основні концептуальні підходи науковців та політичних оглядачів до проблеми сучасних американо-російських відносин, які більшість авторів вважають специфічним аналогом «першої» «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр. Суттєвий інтерес також становить оцінка взаємовідносин між різними міжнародними акторами на предмет їх схожості, відповідності чи відмінності у порівнянні з типологічними ознаками «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр.

Теоретико-методологічні підходи

Типову ідеологічну оцінку «холодної війни» знаходимо у «Великій радянській енциклопедії», яка тлумачила поняття «холодна війна» переважно в політико-ідеологічному сенсі – як синонім політики Заходу «стосовно СРСР та інших соціалістичних країн, а також народів, що боролися за національну незалежність, мир, демократію і соціалізм». Особливо наголошувалося, що політика «холодної війни» була спрямована на загострення і збереження стану міжнародної напруженості (в якості принципово важливої залежної перемінної). Цей чинник спричиняв і впродовж тривалого часу підтримував небезпеку виникнення

«гарячої війни» (здебільшого в формі «балансування на межі війни»), що мало «виправдовувати гонку озброєнь, зростання військових витрат, посилення реакції та переслідування прогресивних сил у капіталістичних країнах» [1]

Новітні енциклопедичні видання та словники послуговуються ширшими й розлогішими засобами теоретичного узагальнення. Автор статті «Холодна війна» в «Українській дипломатичній енциклопедії» В.А. Манжола (професор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка) вказує, що цей термін використовується для позначення стану конфронтації між СРСР і західними країнами на чолі зі США в період після закінчення Другої світової війни. Зазначене явище описується як «стан міжнародних відносин», яким були властиві постійна взаємна ворожість й недовіра, які ґрунтувалися на політичних, ідеологічних, економічних та суспільних відмінностях між наддержавами» [2].

За визначенням В.А. Манжолі, після поразки Німеччини в 1945 р. загострення протиріч між союзниками по антигітлерівській коаліції мотивувалося прагненням заповнити вакуум сили в Європі. В 1947-1949 рр. суперництво між ними призвело до згортання партнерства та поступового переведення протистояння в режим перманентної конфронтації. Однією з найважливіших складових тогочасної конфронтації була ідеологічна, адже дві наддержави «намагалися перебудувати повоєнний світ згідно зі своїми ідеологічними настановами», а їхня зовнішньополітична діяльність набувала, певною мірою, «месіанського характеру». СРСР та США будували свою політику на основі глибоко антагоністичних принципів: їх розділяли розбіжності з питань прав людини, громадянських свобод, соціально-економічного устрою світу та бачення тенденцій розвитку людства. Визначальним

чинником «холодної війни» була гонка ядерних озброєнь. «Ядерний потенціал, який уможлиблював цілковите знищення супротивника, виступив фактором стримування можливої великомасштабної війни між наддержавами та змусив їх реалізовувати конфронтаційні відносини мирними засобами» [2].

Характеризуючи явище «холодної війни», енциклопедія «Британніка» акцентує увагу на тому, що це було відкрите, проте обмежене суперництво між США і СРСР та їхніми союзниками. Відзначається, що глобальна геополітична, економічна та ідеологічна конфронтація між СРСР і його союзниками, – з одного боку, та США, країнами Західної Європи та їхніми союзниками, – з іншого, що тривала з середини 1940-х до початку 1990-х рр., призвела до розпаду СРСР [3].

Загалом у політичній літературі виразно простежується концептуальний акцент на уявленні, що «холодна війна» 1947-1991 рр. мала характер глобальної конфронтації між двома військово-політичними блоками на чолі зі США та СРСР. Попри окремі періоди розрядки напруженості, ці відносини зберігали високий рівень конфліктності. Водночас специфічного ознакою цих відносин було обмежене застосування воєнної сили та уникнення основними суперниками прямого військового зіткнення, – як між самими наддержавами, так і між ними та офіційними союзниками провідної держави-суперника, що очолювала протилежний блок. При цьому, з початку 1970-х рр. конфігурація міжнародної системи набула складнішої природи, яка вже не вимірювалася суто протистоянням між двома конкуруючими блоками [3].

Т.В. Орлова (професор історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка) розцінює «холодну війну» як аналог «третього світового конфлікту» – третю й останню світову війну ХХ ст. На її

думку, з одного боку «холодна війна» мала ознаки «справжньої світової війни, яка закінчилася переділом світу на користь переможців і повним крахом (аж до розпаду) держав, що програли. З іншого – це була незвичайна, нетрадиційна війна, яка здійснювалася переважно в ідеологічній, політичній, економічній і технологічній сферах із використанням безпрецедентно жорстких невійськових і нетрадиційних засобів». Використання цих засобів врешті-решт і визначило характер, форми і масштаби «холодного» протиборства, яке аж ніяк не вписувалося у рамки звичайної збройної боротьби» [4, с. 261].

Шведський журналіст Н. Екдаль, розмірковуючи на тему одвічного й перманентного конфлікту в міжнародних відносинах, пропонує вважати «холодну війну» аналогом Третьої світової війни, яка велась «за довіреністю» (by proxy) й завершилася політичним об'єднанням більшої частини Європи, а розпочату 2001 р. глобальну війну проти тероризму – як сублімовану форму Четвертої світової війни, яка дивним чином зачепила всі болючі точки «перших трьох світових війн» з акцентом на конфліктні зони Близького Сходу [5].

Серед характерних ознак і специфічних рис «холодної війни» як політичного феномену Т.В. Орлова відзначає наступні:

- вперше мав місце приклад, коли країна, яка розпочала світову війну, виграла її;
- вирішення ідеологічних суперечностей здійснювалося з використанням невійськових і нетрадиційних (насамперед інформаційних) засобів протиборства;
- розв'язання ідеологічних суперечностей не призвело до усунення геополітичних суперечностей;
- наявність ядерної зброї й усвідомлення небезпеки світової ядерної війни та її наслідків не дозволили застосувати військові засоби у глобальному масштабі;

– активне суперництво було винесене на територію «третіх» держав;

– підсумки війни не були юридично закріплені рішеннями міжнародної конференції держав-переможниць [4, с. 261-262].

Серед різноманітних оцінок «холодної війни» доцільно виокремити дві протилежні точки зору. Ряд дослідників вважають, що «холодна війна» 1947/48 – 1990/91 рр. була унікальним породженням обставин ХХ ст., і що нічого подібного у минулому доти не спостерігалось. За цією логікою, глобальне протистояння другої половини ХХ ст. було зумовлено розподілом світу між конкуруючими, протилежними в політико-ідеологічному сенсі системними об'єднаннями, та появою ядерної зброї. Протилежна точка зору полягає у тому, що подібні феномени відносин конфронтаційного типу – її історичні аналоги – мали місце навіть у давнину, наприклад, під час майже 120-річного протистояння Риму і Карфагену в III-II ст. до н.е. Адже обидві сторони намагалися завдати одна одній найбільшої шкоди морськими блокадами, підривними діями, перетягуванням союзників, встановленням прямого контролю над стратегічно важливими опорними пунктами, тиском на нетривких союзників і нейтралів, провокуванням повстань, таємною дипломатією тощо. Зазначається, що схожі ситуації та притаманні ним ознаки поведінки зустрічаються і в сучасній практиці, наприклад у формі жорстких санкцій і системної блокади, яку США впродовж тривалого часу провадили щодо окремих країн на кшталт Куби, Ірану, Лівії, Іраку, Сирії, КНДР та ін.

В сучасній політичній літературі новітні тенденції у відносинах між США, – з одного боку, та Росією та Китаєм, – з іншого, все частіше розглядаються як своєрідна реінкарнація протистояння часів «холодної війни». На нашу думку, ці твердження справедливі насамперед

у тому, що сучасний стан суперництва між великими державами, як і конфронтаційний тип відносин другої половини ХХ ст., дуже близький до балансування на грані війни. При цьому, як і за часів «холодної війни», відносини між конкуруючими державами не передбачають заздалегідь запланованого прямого воєнного зіткнення сторін. Доцільно зауважити, що учасники конфронтації офіційно визнають один за одним статус опонентів, суперників чи супротивників. При цьому різниця між «ворогом» і «супротивником» по-суті залежить від наявності чи відсутності прямого силового конфлікту і воєнних дій. Інакше кажучи, якщо стан війни не впроваджується, та несанкціонованих військових зіткнень не спостерігається, сторони зазвичай визначають одна одну як супротивників. Якщо трапляються поодинокі інциденти на кшталт збиття цивільних лайнерів чи брутальних порушень міжнародного права, учасники протистояння можуть свідомо утримуватися від надмірного загострення напруженості й залишатися упродовж певного часу в стані «ні війни, ні миру». Однак у разі прямих воєнних зіткнень, коли спрацьовує логіка спіралі ескалації, супротивники починають безпосередньо й офіційно вважати один одного ворогами і вживати це поняття у повсякденному дискурсі.

В попередні епохи спіраль ескалації здебільшого звершувалася зіткненням ворогуючих армій на полі бою незалежно від того, чи були окремі суспільства морально готові до війни. Проте в умовах американо-радянського змагання 1947-1991 рр. обидві сторони усвідомлювали небезпеку прямої воєнної конфронтації, надаючи, за відносно нечисленними винятками, перевагу непрямим формам протиборства в «третьому світі».

Хитка грань між супротивником і ворогом зазвичай доволі умовна. Навіть якщо сторони потенційно усві-

домлюють небезпеку загострення відносин, що може призвести до прямого воєнного конфлікту, вони здебільшого воліють уникати тих дій, які здатні прискорити воєнну розв'язку. До того ж реалії постбіполярного світу виявили значний потенціал гнучкості міжнародної системи, що слугує підставою для висновку про можливість її еволюційних змін за уникнення прямих зіткнень між провідними державами, які визначають та уособлюють її полярну структуру.

Загалом термінологічний апарат доктринальних документів сучасних держав світу засвідчує й дозволяє виокремити певну понятійну різницю між ворогом і супротивником. Адже ворог – це або уособлення екзистенціальної загрози, яка може бути нейтралізована лише шляхом її знищення (типovим прикладом застосування таких понять є словосполучення вороги миру, свободи, цивілізації тощо), або це супротивники, які втілюють чи уособлюють пряму загрозу певному державному суб'єкту та його суспільному організму. При цьому згаданий термін найчастіше використовується для позначення іншої сторони протиборства у традиційному контексті війни.

Проте феномен «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр. виглядає набагато складнішим. Адже з одного боку, центросилові учасники «холодної війни» уникали воєнного зіткнення, хоча й вели запекле змагання в ідеологічній, політичній, економічній і технологічній сферах з використанням різноманітних невійськових і нетрадиційних засобів. З другого боку, за своїми довготерміновими результатами, «холодна війна» мала схожість з наслідками справжньої світової війни, яка закінчилася перерозподілом світу на користь переможців і повним крахом держав, що програли. Не менш важливим було й те, що політичні підсумки «холодної війни», за певними винятками, не були закріплені у формі

зобов'язуючих багатосторонніх міжнародних договорів чи рішень міжнародних конгресів. Спочатку про обопільне прагнення до міцного миру лідери США та СРСР оголосили під час зустрічі на Мальті (2-3 грудня 1989 р.). Згодом були укладені часткові угоди, що стосувалися розв'язання окремих невирішених питань, пов'язаних з наслідками Другої світової війни (Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини від 12 вересня 1990 р.), та підписані політичні документи («Паризька хартія для нової Європи» від 21 листопада 1990 р. та Спільна декларація США та РФ від 1 лютого 1992 р.), які декларували прихід нової ери «демократії, миру та єдності». В Спільній декларації президентів Дж. Буша-старшого та Б. Єльцина окремо йшлося, що США і Росія не розглядають один одного «в якості потенційних супротивників» [6].

Загалом можна стверджувати, що «холодну війну» як своєрідний феномен міжнародних відносин найбільш виразно характеризують методи, які застосовувалися її учасниками. Серед них важливе значення мали системне стримування, яке стосувалося різних сфер відносин, включаючи насамперед військову, створення постійних військових блоків та економічних об'єднань, застосування економічних санкцій і блокад, обмеження економічних і гуманітарних зв'язків, організація підривної діяльності та підтримка антиурядових сил. З цієї точки зору явище «холодної війни» слід розуміти як форму тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які перебувають у стані постійного конфлікту, широко використовують як силові, так і несилові форми тиску на супротивника, однак утримуються від прямого застосування збройних методів протиборства.

Показово, що саме питання про закінчення «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр. й досі залишається дискусійним. Адже про завершення «холодної війни»

сторони заявили раніше (1989 р.), ніж відбувся розпад СРСР (1991 р.). Й тому видається цілком імовірним, що відчуття усунення загроз, пов'язаних зі станом «холодної війни», сприяло переважно мирному саморозпуску СРСР. Описуючи перебіг радянсько-американських відносин кінця 1980-х рр., відомий американський історик С. Коен нагадує, що сторони констатували завершення «холодної війни» принаймні в два етапи. Спочатку – в січні 1989 р., залишаючи президентську посаду, про це заявив Р. Рейган, а згодом аналогічну тезу підтвердили Дж. Буш-старший і М. Горбачов, які визнали мальтійський саміт 2-3 грудня 1989 р. початком відліку «якісно нової епохи в радянсько-американських відносинах» [7, с. 105; 8, р. 404-408].

С. Коен доводить, що навіть припускаючи, що Рейган і Буш грали «ключові» ролі, «холодна війна» ніколи б не завершилася, якби не ініціативи Горбачова. При цьому, як визнавали безпосередні учасники подій включно з Дж. Бушем-старшим, припинення «холодної війни» було здійснено таким чином, аби в ній були лише переможці й не було переможених [7, с. 105].

Отож, фактично «холодна війна» закінчилася між 1988 і 1990 рр., тобто за півтора-три роки до грудня 1991 р. Однак одразу після саморозпуску СРСР американська сторона з подачі самого ж Дж. Буша-старшого переписала ці історичні реалії. Тоді Буш-старший виголосив нову оціночну сентенцію, що «холодна війна не закінчилася», адже вона була виграна Америкою. Цю тезу підхопили пропагандисти американського тріумфалізму на кшталт М.Макфола, Дж. Голдгейера, Дж. Геддіса та ін., які пов'язували кінець «холодної війни» з ліквідацією СРСР [7, с. 106, 181]. Результатом цих зусиль стала «нова історія» в дусі казки зі щасливим кінцем, написаної так, «як це бачиться з Америки» і влаштовує більшість американців. Однак, застерігає

С.Коен, якщо майбутні історики будуть шукати відповідь на питання, коли почалася нова «холодна війна», «вони, можливо, з'ясуєть, що вона почалась у той момент, коли американці переписали кінець попередньої, викресливши звідти спадок Горбачова» [7, с. 106].

Оцінюючи передумови нової «холодної війни», оз-наки якої почали виявлятися ще наприкінці 1990-х рр., оглядачі висловлюють доволі відмінні оцінки та твердження. На думку С.Коена, першим симптомом принципового розходження позицій американського і російського керівництва була операція НАТО проти Союзної республіки Югославія в 1999 р. На його думку, початкові імпульси нової «холодної війни» були закладені у Вашингтоні, а не в Москві. При цьому новітня «холодна війна» видається небезпечнішою, ніж попередня.

Концепція С.Коена ґрунтується на трьох основних постулатах:

– «По-перше, епіцентром першої холодної війни був Берлін, далеко від Росії місце. Різні війни, в яких США і Росія протистояли одне одному опосередковано, теж відбувалися далеко від їх кордонів, у так званому «третьому світі». Однак нова холодна війна розгортається на російському порозі: від Балтійського регіону до України і Грузії. З точки зору військового протистояння ми з Росією стикаємося безпосередньо, чого не було в недавньому минулому. Якщо ми додамо до цього Сирію, де обидві сторони воюють у безпосередній близькості, якщо ми додамо до цього чорноморський регіон, де російські та американські сили діють поруч один з одним на морі і в повітрі, все це спричиняє серйозну тривогу. Це ... свого роду, мінні розтяжки, за які легко зачепитися.

По-друге, під час Кубинської кризи президент Кеннеді і радянський лідер Микита Хрущов були вільні у виборі дій. Американський політичний істеблішмент не

перешкоджав їм у переговорах, які допомогли уникнути ядерної війни. Але я не можу уявити, враховуючи рівень демонізації і Путіна, і Трампа в американській пресі, що в разі виникнення подібної кризи сьогодні ці дві людини будуть мати свободу вести переговори для вирішення кризи.

По-третє, на відміну від колишньої епохи, сьогодні в Америці немає організованого життєздатного антивоєнного руху. Зараз у нас немає опозиції ядерній війні або холодній війні. Її немає ні в основних засобах інформації, ні в Держдепартаменті, ні в головних політичних партіях, за винятком однеї-двох осіб, ні в студентських містечках, які зберігають мовчання. Єдиним противником холодної війни у вищих сферах американської політики, можливо, є президент Трамп, але я в цьому не впевнений» [9; 10].

Оцінюючи розбіжності в політичних і академічних оцінках нової «холодної війни», доцільно перелічити їх базові концептуальні відмінності. Вони стосуються таких аспектів, як причини виникнення нового протистояння, визначення ступеня його жорсткості, з'ясування причин залучення, інтересів і мотивацій учасників конфлікту, та, не в останню чергу, – встановлення фактичних ініціаторів нового етапу протистояння, прогнозування його ймовірного перебігу та наслідків.

Принагідно постає питання про те, які форми конфронтації можуть розглядатися як ознаки саме цього феномену міжнародних відносин, і чи завжди довготривале протистояння з позиції сили чи на межі загрози застосування сили дозволяло утримуватися від сповзання до прямого конфлікту центросилових держав.

З цього приводу С. Коен схильний вважати «холодну війну» доволі поширеним феноменом такої форми взаємовідносин між державами, за якої «в більшості

сфер переважають конфлікти і конфронтація, що все більше поглиблюються», які, однак, хоча й не завжди, відбуваються без збройного зіткнення [7, с. 102]. В якості історичного прикладу таких відносин С. Коен посилається на п'ятнадцятилітнє невизнання США Радянської Росії (до 1933 р.), яке було різновидом «холодної війни», однак без гонки озброєнь та інших прямих загроз на адресу один одного. «З другого боку, радянсько-китайська «холодна війна», що тривала з 1960-х по 1980-і рр., супроводжувалася окремими збройними прикордонними конфліктами». Хоча, за свідченням С. Коена, «відносини «холодної війни» можуть відрізнятися за формою, причинами і змістом», найбільшу небезпеку мало саме американо-радянське протистояння через присутність у ньому гонки ядерних озброєнь [7, с. 102].

Загалом припущення про неможливість американо-російської «холодної війни» після розпаду СРСР виявилися хибними, адже вони базувалися «на переконанні, що пострадянські конфлікти між Вашингтоном і Москвою більше не уособлюють змагання різних економічних і політичних систем», не мають ідеологічного і глобального підтексту, «і взагалі, що пострадянська Росія надто слабка», аби витримати ще одну «холодну війну». Тому після застосування Росією сили проти Грузії в 2008 р. американські урядові функціонери включно з президентом Дж. Бушем-молодшим і держсекретарем К. Райс намагалися пом'якшувати свої оцінки нової ситуації, обмежившись висловленням жалю з приводу дій Москви і загострення ворожечі між США та Росією [7, с. 102-103]. Відтак на практиці визнання нового стану конфронтаційних відносин між США та Росією розтяглося до початку української кризи в лютому-березні 2014 г., анексії Криму та розпалення воєнного конфлікту в Донбасі.

Паралельно постало питання про те, на яке коло країн може поширюватися нова фаза протистояння між США та Росією, та до якої міри до неї долучаються статусні союзники США серед країн-членів НАТО й учасників двосторонніх зобов'язань союзницького типу в інших регіонах світу. При цьому виявився природний інтерес до порівняння стереотипів «холодної війни» у відносинах між США та Росією та в стосунках США з іншими «підсанкційними» державами (Іран, Північна Корея, Сирія, Куба).

Слід також враховувати низку інших прикладів сталої ворожнечі між країнами сучасного світу. Подекуди територіальні чи ідеологічні спори призводять до вимушеної консервації конфронтаційних відносин між країнами через неможливість досягнення перемоги традиційними засобами. Фактичний стан війни вже багато років характеризує відносини між Індією та Пакистаном і між Азербайджаном та Вірменією. Як свідчить досвід міжнародних відносин, довгостроковий стан напруженості чи прямої ворожнечі тривалий час може зберігатися у відносинах між Росією і Грузією, Кіпром і Туреччиною, Ізраїлем та Іраном. Попри відсутність стану війни, триває дипломатичне невизнання Ізраїлю з боку більшості арабських країн.

Хоча наведений перелік конфліктних ситуацій має низку спільних рис, через переплетіння різних аспектів та змістовних причин зазначених конфліктів вони важко піддаються загальній класифікації.

Концептуалізація феномену «холодної війни»

Попри визнання комплексної природи феномену «холодної війни», в макроісторичному контексті це поняття розглядається багатьма дослідниками як споріднене з проголошенням і публічною артикуляцією політики стримування. Таке концептуальне тлумачення дозволяє перенести наголос на політичні протиріччя та

геополітичні інтереси, відсунувши на другий план економіку та ідеологію.

Основна аргументація такого підходу полягає в тому, що на прикладі російських операцій у Сирії та Україні керівні кола США вже встигли переконатися, що, військовий потенціал Росії став набагато потужнішим і продовжує зростати. Оскільки дії Росії несуть пряму загрозу міжнародній стабільності й можуть заохочувати інших до ревізіонізму і неконтрольованої експансії, США мають реагувати на таку політику шляхом запровадження санкцій та вимагати їх дотримання від широкого кола своїх союзників. При цьому наголошується, що відмова від політики довгострокового стримування загрожуватиме домінуючому статусу США в міжнародних відносинах і посилюватиме загальний стан анархії, який суперечить американським інтересам у сфері національної безпеки та стабільності західного світу [11; 12; 13].

Другий поширений концептуальний підхід західних аналітиків полягає у визнанні нової «холодної війни» наслідком нової фази міжнародної конкуренції, спричиненої змінами в співвідношенні сил між провідними державами та помилковими рішеннями політичних лідерів. Порівнюючи стан стабільності міжнародної системи з періодом 1945-1990 рр., оглядачі французького журналу «Атлантико» Ж.-Б. Пінатель та Е. Юссон зауважують, що за біполярної системи дві провідні держави були водночас і супротивниками, і партнерами. Як супротивники вони виступали в сфері ідеології та в обмежених за масштабами війнах, де вели боротьбу, використовуючи регіональні держави, як приміром у В'єтнамі. Тим не менше, «вони були партнерами у відверненні ядерної ескалації, котра призвела б до взаємного знищення. Саме тому після Карибської кризи дві наддержави почали переговори про скорочення і обме-

ження ядерної зброї». Після розпаду СРСР США залишилися єдиною наддержавою, однак не скористалися з цього для встановлення стабільного світового порядку. Серед помилкових рішень французькі експерти називають авантюри США в ісламському світі, включно з підтримкою радикальних ісламістів в Афганістані, окупацію Іраку та порушенням обіцянок М. Горбачеву щодо нерозширення НАТО в Європі. Згодом дестабілізація України та російське вторгнення до Криму призвели до відновлення холодної війни між Європою і Росією, що «забезпечило США втілення їх головного стратегічного завдання: відвернення формування євразійського об'єднання, котре могло б кинути виклик їх світовому пануванню» [14].

В ході дискусії щодо особливостей та специфіки нової «холодної війни», яка з різною інтенсивністю простежується з весни 2014 р., дослідники й коментатори розподілилися на дві умовні групи – тих, хто називає винуватцем нового «холодного» протистояння називає керівництво РФ, і тих, хто вважає, що в початку нової холодної війни винні США.

Оцінюючи новітні зміни в міжнародній системі, професор Національного університету оборони Фінляндії Ю. Райтасало вважає період після закінчення «холодної війни» ХХ ст., коли міць США досягла свого піку, певним винятком у міжнародних відносинах, адже «суперництво є нормальним елементом міжнародної політики». Однак на жаль для сучасного Заходу, його експансивна модель політики безпеки ґрунтувалася на надмірно оптимістичних прогнозах щодо здатності західних держав залишатися на вершині міжнародної ієрархії. Згодом «вона увійшла в суперечність з традиціоналістським великодержавним світоглядом Росії та Китаю». Визнаючи Росію та КНР головними винуватцями нової «холодної війни», Ю. Райтасало

бачить її причину в тому, що Росія і КНР не приймають програму міжнародної безпеки, на якій наполягає Захід, хоча й «намагаються не вдаватися до інструментів війни». Це, на його думку, має позитивне значення, оскільки «знижує ймовірність початку війни між Росією або Китаєм і Заходом». Тією мірою, якою суперництво в сірій зоні пом'якшує міжнародну напруженість, його слід сприймати як «позитивне явище» [15].

Приклад відмінного підходу пропонує американський фахівець у сфері політики та безпеки, старший науковий співробітник Інституту Катона й постійний автор журналу «American Conservative» Т. Карпентер. Він переконує, що в політиці США та їх європейських союзників по НАТО щодо Росії простежувався певний провокативний підтекст. На думку Т. Карпентера, численні непродумані дії з боку урядів США і країн-членів НАТО зіпсували відносини з РФ, і в останні роки правління адміністрації Б. Обама призвели до початку нової «холодної війни». За адміністрації Д. Трамп ситуація лише погіршилася, адже навіть виникла загроза перетворення холодної війни на гарячу [16].

Т. Карпентер зауважує, що американські лідери почали неправильно вибудовувати відносини з Росією майже одразу після відставки Дж. Буша-старшого. В своїй аргументації дослідник посилається на мемуари Р. Гейтса, який був міністром оборони в останні роки адміністрації Дж. Буша-молодшого і перші роки адміністрації Б. Обама (2006-2011 рр.) [17].

Т. Карпентер цитує фрагмент зі спогадів Р. Гейтса, в якому йдеться про Мюнхенську конференцію з безпеки 2007 р., на якій російський президент В. Путін виступив з різкою критикою позиції Заходу включно з планами розміщення елементів системи протиракетної оборони в Центральній Європі. Р. Гейтс відверто жалкував, що в

своїй доповіді Дж. Бушу-молодшому він не попередив президента США про небезпеку продовження розширення НАТО й недоцільність розміщення об'єктів ПРО в країнах ЦСЄ. Обґрунтовуючи свою позицію, Р. Гейтс писав: «Отримання згоди Горбачова на входження об'єднаної Німеччини до НАТО було величезним досягненням. Однак поспішні дії по включенню багатьох з колишніх підлеглих СРСР держав до лав НАТО одразу після його розвалу були помилковими», а «угода з урядами Румунії та Болгарії про ротацію військ, розміщених на базах у цих країнах, була непотрібною провокацією». За таких обставин, стверджував Р. Гейтс, спроба адміністрації США «привести Грузію і Україну в НАТО свідчила про очевидну переоцінку своїх можливостей». Цей крок був «безрозсудним ігноруванням того, що в РФ вважали своїми власними життєво важливими інтересами» [16].

Т. Карпентер наполегливо доводить потребу в перегляді акцентів політики США щодо Росії, оскільки вона лише збільшує загальну небезпеку. Адже, на його думку, позиція трьох послідовних американських адміністрацій (включаючи Б. Клінтона, Дж. Буша-молодшого і Б. Обаму) до нової капіталістичної і демократичної Росії виявилася жажливо короткозорою. Навіть до приходу В. Путіна до влади і задовго до того, як РФ стала неліберальною демократією, а потім і відверто авторитарною державою, західні країни почали ставитися де-факто до неї як до ворога. Країни НАТО влаштували цілу серію провокацій, хоча сама РФ не проводила агресивну політику, яка могла б стати підставою для таких дій. Отож, «країни НАТО ставляться до Росії як до ворога, і сьогодні існує серйозна небезпека, що ця країна (Росія) стане саме такою. Подібний розвиток подій буде особливо трагічним випадком пророцтва, що самореалізується» [16].

Доцільно зауважити, що на політичному рівні ані керівництво РФ, ані лідери США не визнають, що прагнуть повторення «холодної війни». Однак при цьому спостерігається збільшення військових витрат у Росії, США, державах-членах НАТО та багатьох інших країнах. Країни-члени НАТО розміщують війська на своєму східному фланзі, а Швеція, що не входить до НАТО повернулася до служби за призовом. Своєю чергою Росія відновила дальнє патрулювання стратегічної бомбардувальної авіації і регулярно оголошує про створення нових зразків військової техніки.

В зв'язку з цим британський аналітик О. Фрідман (Кінгс колледж у Лондоні) відзначає, що хоча холодна війна була не тільки ядерним протистоянням. Як відомо, численні небезпечні ситуації, пов'язані з геополітичним змаганням, наприклад Карибська криза, ставили людство на грань взаємного знищення. Однак «це був період колосальних фінансових і політичних втрат, а також виняткової нестабільності в усьому світі. Аби уникнути повторення холодної війни, західному керівництву напевно доведеться приймати серйозні політичні рішення. Зокрема Заходу слід визнати той факт, що Росія є великою державою» [18], яка буде захищати свої національні інтереси.

В експертному середовищі подекуди висловлюються застереження, що попри безліч відмінностей між конфронтацією біполярного періоду і теперішньою холодною війною, нова холодна війна може стати прологом до нової світової війни. Так, С. Коен вважає ознаками прямої небезпеки такі інциденти, як захоплення російськими військовими 25 листопада 2018 р. «кількох невеликих військових кораблів України у спірних територіальних водах недалеко від новозбудованого Керченського мосту, який з'єднує територію Росії з Кримом» [10].

С. Коен наголошує на деяких суттєвих проблемних нюансах. Адже, на відміну від першої холодної війни, політичним епіцентром якої була Німеччина, цей епізод стався в безпосередній близькості до кордонів РФ і серйозно зачепив національні інтереси України. За певних обставин подібний «прикордонний інцидент», як його назвав В. Путін, міг би спровокувати масштабну війну Росії і Заходу. Друга вагома відмінність від першої холодної війни полягає у тому, що через звинувачення Д. Трампа в змові з Росією, хоча обґрунтованість цих звинувачень так і не була доведена, президент США не йде на перемовини з РФ. Після інциденту в Керченській протоці він скасував заплановану зустріч з В. Путіним. Тобто криза, що обумовлює важливість перемовин, стала причиною їх скасування через перебіг внутрішньополітичної ситуації у США. В широкому розумінні в результаті ми отримуємо подальшу мілітаризацію нової холодної війни та скорочення можливостей дипломатії [10].

В арабських країнах оглядачі здебільшого сприймають перебіг відносин між США та Росією в контексті назрівання перспективи реальної війни. Можливість зіткнення між провідними державами постало в порядку денному західних лідерів у контексті зміцнення східного флангу НАТО. Побоювання балто-чорноморських країн щодо можливого нападу з боку Росії лише в 2017 р. спричинило збільшення витрат на Європейську оборонну ініціативу на 3,4 млрд доларів. Велика частина цих додаткових коштів була призначена на розгортання американської бронетанкової бойовий бригади на півночі Європи, що слугує підтвердженням намірів США і НАТО готуватися до можливої війни проти РФ [19].

Український дослідник Є. Магда вважає, що початковою точкою відліку нової холодної війни був виступ В. Путіна на Мюнхенській конференції з безпеки

10 лютого 2007 р. Саме тоді В. Путін відверто заявив про претензії на участь в розподілі глобальних сфер впливу. Сенс його звернення полягав у заклику до США зважати на амбіції Кремля та його бачення міжнародної ситуації. В. Путін нарікав на гіпертрофоване застосування військової сили з боку Заходу й переконував, що «однополярний світ не відбудеться».

Як зауважує Є. Магда, лише збиття малайзійського авіалайнера МН-17 в липні 2014 р. виявилася для Заходу тим «чорним лебедем», який перевернув Росії як агресора. Адже виявилось, що «навіть якщо спробувати розрахуватися з агресором за рахунок України, це ніяк не вбереже європейців від ризику опинитися в ролі жертв нової агресії» [20, с. 23]. Однак і після цього США і ЄС надавали перевагу економічним санкціям проти Росії, а не якимось військово-політичним акціям. Лише в липні 2016 р. на саміті у Варшаві НАТО ухвалило рішення про розміщення додаткових сил у Центральній Європі і Балтії. Хоча їх чисельність не перевищувала розмірів бригади, що навряд чи могло б вплинути на хід потенційних бойових дій, «сам факт повернення заокеанських сил НАТО на Європейський континент виглядав показовим». Як мінімум з тієї причини, що військові НАТО розміщені в колишніх соціалістичних країнах та пострадянських республіках. Хоча особливості президентства Д. Трампа залишаються предметом експертних дискусій, його ексцентрична манера поведінки стала асиметричною відповіддю на агресивні плани В. Путіна. Саме Д. Трамп вимагає підвищення військових витрат НАТО до визначених договором про її створення – 2% від ВВП країни-учасниці. В кінці жовтня 2018 р. з боку адміністрації США була висловлена ініціатива про вихід США з Договору про ліквідацію ракет малої і середньої дальності. «США перестали робити вигляд, що не помічають, як РФ порушує договір, запус-

тивши розвиток цих видів озброєння. Так чи інакше, але цей крок з договору дав свіжий імпульс розмовам про нову холодну війну» [20, с. 24].

Втім, для розуміння суті протистояння слід мати на увазі, що військовий бюджет США перевищує російські військові витрати в дев'ять разів. На частку США припадає добра третина військових витрат у світі. По суті, будь-які конкретні заходи по реалізації планів Д. Трампа зробити «Америку знову великою» в частині модернізації ракетного озброєння, ВМФ і авіації можуть поставити перед Росією нерозв'язні проблеми, які вона, втім, здатна компенсувати асиметричними заходами. Серед них – успішне розігрування керованого хаосу в Західній Європі в 2017-2018 рр. шляхом роздування проблем, пов'язаних з міграцією та «посилення тиску на суміжні держави, серед яких Україна займає особливе місце» [20, с. 24-25]. Утім, за теперішніх обставин розв'язка в новій холодній війні навіть не проглядається. З одного боку, Захід «не може сприймати ситуацію спокійно й ігнорувати існуючу загрозу. З другого – ні США, ні ЄС не зацікавлені в гіпотетичному розпаді Росії так само, як у 1991 р. не були зацікавлені в розпаді СРСР». Якби не страшний 2014 рік та пряма військова присутність на Близькому і Середньому Сході, «РФ так і залишилась би в клубі наддержав (G8), і ніхто б не переймався її керованою дезінтеграцією» [20, с. 25].

Ухиляючись від поглиблених теоретичних узагальнень, численні американські оглядачі звертають увагу на небачену за масштабами активізацію оборонних зусиль США. Так, наприкінці серпня 2018 р. в США був офіційно поновлений Другий флот ВМС, що має діяти в Північній Атлантиці. Це рішення пов'язується зі стурбованістю з приводу посилення військової загрози з боку Росії. Як заявив на урочистій церемонії відновлення флоту керівник військово-морських операцій ВМС

США, адмірал Дж. Річардсон, «Другий флот підвищить нашу здатність маневрувати і вести бойові дії в Атлантиці, і, як наслідок, допоможе зберегти перевагу Америки на морі». Прикметно, що під час кубинської ракетної кризи 1962 р. кораблі Другого флоту США відіграли провідну роль, забезпечивши морську блокаду острова і перекривши радянські канали постачання. Рішення про розформування Другого флоту було прийнято з метою економії витрат у 2011 р. на тлі зниження напруженості у відносинах з Москвою після проголошеного адміністрацією Б. Обама курсу на «перезавантаження» відносин з Росією [21].

Військовий оглядач Сі-ен-ен Р. Браун свідчить про зростаючу стурбованість Пентагона з приводу військової активності РФ в формі присутності підводних човнів в Атлантичному океані, відновлення патрулювання розвідувальних кораблів вздовж східного узбережжя США й повідомлень про розробку російського підводного ядерного «безпілота». Як стверджує адмірал Дж. Річардсон, у Стратегії національної оборони США, «розробленій почасти через підвищення активності і піднесення Росії, ясно сказано, що ми повернулися в еру суперництва з боку країн, які відкидають рівність можливостей і переслідують свої обмежені цілі». Як передбачається, Другий флот США буде взаємодіяти з Військово-морськими силами в Європі, Четвертим і Шостим флотами США, надаватиме підтримку колективним силам НАТО і новому Штабу об'єднаних збройних сил НАТО в Норфолку (штат Вірджинія) [21].

Особливості традиціоналістського підходу

Попри популярність суджень, що сучасне загострення відносин між США та Росією в багатьох рисах нагадує «холодну війну» 1940-х – 1980-х рр., в експертному середовищі цей висновок не дістав суцільного визнання.

Відомий американський аналітик Т. Грем (керуючий директор міжнародної консалтингової фірми Kissinger Associates, старший директор по Росії в Раді національної безпеки США 2004-2007 рр.) заперечує ототожнення нинішнього «похолодання» в американсько-російських відносинах з «холодною війною» 1940-х – 1980-х рр. Т. Грем стверджує, попри те, що відносини між двома країнами досягли найнижчої точки з початку 1980-х рр., сучасний міжнародний контекст і характер їх відносин радикально відрізняються від попереднього. Суть заперечень полягає в тому, що розподіл влади в світі вже не можна назвати біполярним, як це було за часів «холодної війни». Скоріше можна констатувати зародження нової багатопольярної системи. США і Росія «більше не беруть участі в глобальній екзистенціальній боротьбі двох діаметрально протилежних систем» з відмінними поглядами на людину і державу. Вони скоріше уособлюють «різні варіанти капіталістичної економічної системи» [22].

Однак головний аргумент Т. Грема все ж полягає в тому, що російсько-американські відносини більше не визначають структуру міжнародної системи. Вони радше «займають своє місце серед багатьох інших двосторонніх і багатосторонніх відносин, які формують систему міжнародних відносин і міжнародний порядок денний». Фактично Росія вже не перебуває в центрі уваги американської зовнішньої політики, нехай навіть США залишаються для неї головним пріоритетом. Сьогодні США зосереджені на вирішенні інших питань, включаючи Китай і міжнародний тероризм. Нова Стратегія національної безпеки (2017 р.) не змінює цю картину, хоча й визначає Росію як ревізійністську державу і стратегічного конкурента. Схожим чином у ній ідентифікований і Китай. До того ж, СНБ-2017 «називає головними загрозами безпеці Іран, Північну Корею та міжнародний тероризм» [22]. Водночас Т. Грем визнає, що як і в ситуації колиш-

ної «холодної війни», відносини між США та Росією досить довго залишатимуться напруженими і визначатимуться в більшій мірі конкуренцією, що часом межує з прямою конфронтацією, ніж співпрацею. Тому «в найближчому майбутньому не варто сподіватися ні на партнерство, якого очікували одразу по закінченні холодної війни, ні на нове «перезавантаження», ні на швидке поліпшення відносин, навіть якщо відчуження буде не настільки інтенсивним». Розбіжності в поглядах на світовий порядок, підходах до регіональних конфліктів і фундаментальних цінностях, які повинні лежати в основі політики, «занадто серйозні для кардинальних змін. ... Невідомо, як довго триватиме цей період стратегічної конкуренції, і в якому напрямку будуть розвиватися російсько-американські відносини в найближчі п'ятдесят років. Багато що залежатиме від подій всередині країн і світових тенденцій». В майбутньому відносини між США і Росією характеризуватимуться або байдужістю, якщо одна з країн перестане відігравати вирішальну роль у світових справах, або, якщо обидві країни збережуть свою значимість, «постійним протистоянням, стратегічною конкуренцією, чи стратегічним співробітництвом з далекосяжними глобальними наслідками» [22].

Аргументи Т. Грема, який спростовує ототожнення змісту сучасних американо-російських протиріч з конфронтацією періоду «холодної війни», загалом поділяє професор військової стратегії і політики безпеки в Національному університеті оборони Фінляндії Ю. Райтасало. Він переконує, що переміщення в «сіру зону» загроз безпеки, з якими зараз стикається Захід, є позитивним моментом. Це означає, що більшість, або навіть і всі загрози, з якими стикаються західні держави, є невійськовими за своїм характером. За таких обставин ймовірність початку війни між західними державами та їхніми супротивниками зменшується [15].

По закінченні «холодної війни» західні країни часто зловживали використанням збройних сил на шкоду іншим інструментам глобального управління. «Конфлікти в сірій зоні», «гібридна війна», «політична війна» і «суперництво, що межує зі збройним конфліктом» – всі ці терміни постійно вживалися для опису загроз, з якими стикалися США та їх союзники і партнери в Європі. Водночас подібне тлумачення загроз підривало єдність західних інститутів, адже сьогодні до найпоширеніших інструментів, які використовуються в «сірій зоні», належить залучення фахівців у галузі інформаційної війни, фабрик інтернет-тролів та хакерів [15].

Сучасній міжнародній системі властиве суперництво, яке було присутнє протягом всієї історії людства і характерне для всіх соціальних груп. З точки зору міжнародної безпеки два десятиліття по закінченні «холодної війни», з 1991 по 2013 рр., були незвичайними. У цей період Захід не стикався ні з якими серйозними загрозами безпеці як у військовій, так і в невійськовій сфері. Саме в цей період розширюється НАТО і змінюється парадигма міжнародного порядку. США, на думку Дж. Райтасало, проігнорували статтю 5 Північноатлантичного договору про створення НАТО й вийшли за межі своєї відповідальності у пошуках нових місій. США розпочали військові операції в Сомалі, Гаїті, Боснії, Афганістані, Іраку та Лівії. В результаті цього у багатьох західних країн з'явилася маса по-справжньому серйозних загроз безпеці, які нависли або безпосередньо над їхніми суспільствами, або над їх військовими, закинутими в інші регіони.

У ці роки чимало західних держав безсистемно застосовували військову силу за межами Європи у спробі вирішити другорядні проблеми за допомогою авіаударів, високоточної зброї, першокласних технологій розвідки, спостереження і рекогносцировки, а також

розгортаючи свої сухопутні війська для виконання місії проти повстанців за відсутності чітко сформульованих політичних завдань і будь-яких шансів на успіх. У ці роки, коли західні держави відправляли все нові й нові батальйони військових на виконання операцій у віддалених країнах, фінансові витрати важили більше, ніж потенційна майбутня «перемога». Отож, Боснія, Косово, Афганістан та Ірак визначали стратегію Заходу та його підхід до міжнародної безпеки протягом понад двох десятиліть [15].

Дипломатичний оглядач Бі-бі-сі Дж. Маркус, спираючись на коментарі експертів, відкидає визначення сучасної епохи як нової «холодної війни». Його аргументи загалом нагадують «системні» доводи Т. Грема. Адже основи біполярного протистояння визначала двохполюсна міжнародна система, коли дві наддержави, кожна зі своїми економічними і військовими перевагами, змагалися за вплив на світову політику. А те протистояння, яке ми спостерігаємо сьогодні, не впливає з розкладу сил або будь-якої ідеології як такої. Воно є результатом свідомих рішень, які приймають лідери, стратегії, яким вони слідує, і логіки конфліктів у сфері зовнішньої політики. Жоден з цих факторів не робить протистояння неминучим, і до масштабу та ідеологічної природи «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр. нинішньому протистоянню ще надто далеко. До того ж Росія не в змозі фундаментально змінити розстановку сил або нинішню структуру міжнародних систем співробітництва [23].

Як бачимо, аргументи прибічників «традиціоналістського» підходу загалом ґрунтуються на постулатах школи політичного реалізму та оцінках реального співвідношення сил між Заходом і Росією. Адже збереження відносного паритету по ядерних озброєннях не дає Москві можливості врівноважувати домінування Заходу

в світовій економіці, а відсутність чинника системної ідеологічної конфронтації послаблює потенціал російського впливу на політичні системи й суспільства багатьох інших країн світу.

Водночас політико-академічна дискусія стосовно перебігу новітньої конкуренції між провідними державами сучасного світу виводить на попередній аналіз проблемних ситуацій, які можуть більшою чи меншою мірою впливати на майбутню конфігурацію міжнародної системи. Такими проблемними чинниками залишаються відносини в трикутниках США-Росія-КНР і США-Росія-ЄС.

Змістовні моделі аргументації, артикульовані в перебігу полеміки впродовж 2014-2019 рр., дозволяють визначити три основні підходи. Частина дослідників, які тлумачать реалії сьогодення як новітній аналог колишньої «холодної війни», покладають відповідальність за її виникнення на США. Найбільш послідовними прибічниками цього оціночного підходу можна вважати С. Коена і Т. Карпентера. Натомість їхні опоненти, аргументи яких набувають все більшої популярності по мірі посилення суперечностей між США та Росією, обстоюють думку, що саме політика Москви, яка порушила «червоні лінії», стала причиною нової хвилі конфронтації між наддержавами. Третя, доволі чисельна група дослідників та оглядачів, взагалі відмовляється визнавати наявність «холодної війни» як елементу нової реальності у сфері міжнародної безпеки. Представники цього підходу здебільшого уникають ускладнення теоретичного дискурсу, пов'язуючи спроби оцінювати загострення російсько-американських відносин як аналог колишньої «холодної війни» з «синдромом відсутності ворога». Адже, за їх спостереженням, багато кому з фахівців у сфері безпеки бракує спрощеного образу загрози, котру можна легко ідентифікувати й описати. Професор

Військово-морського коледжу США Л. Голдштейн констатує, що такий імпульс створює, зокрема, ситуація в Україні та Грузії, але ті, хто знайомий з цим регіоном, розуміють, що вони пов'язані з наслідками швидкого розпаду СРСР і пов'язаних з цим проблем з приводу кордонів та ідентичності [23].

Л. Голдштейн стверджує, що так звана «гібридна війна» на сході України у підсумку виявилася реальною війною, котру ведуть переважно конвенційними засобами. Від зокрема доводить, що США і НАТО не відреагували на анексію Росією Криму не з міркувань «гібридної війни», а внаслідок реального балансу сил у регіоні й через те, що відносили Крим і схід України до зони «основних інтересів» Росії. Інакше кажучи, «анексувавши Крим, Кремль банально розкрив блеф НАТО» [Цит. за: 23]. До того ж, Захід, можливо, намагається вплинути на поведінку Росії «не тими засобами», або й навіть недостатньо чітко артикулює, чого він хоче від Росії.

Моделювання сценаріїв і прогнозування розвитку ситуації

Загострення міжнародної напруженості та активізація конкуренції між провідними державами змушують експертів замислюватися над можливими сценаріями, пов'язаними перебігом протистояння між США та РФ. Маючи на меті розробку евентуальної моделі та оцінку імовірних шляхів вирішення проблеми, колишні співробітники адміністрацій Р. Рейгана і Дж. Буша-старшого Р. Берт і Л. Крейнер порівнюють нинішні відносини між Росією і США з періодами початку 1960-х і початку 1980-х рр. Ці автори закликають до розширеного і збалансованого діалогу з Росією, оскільки його відсутність підвищує ймовірність помилок, які траплялися у попередні періоди, позначені загостренням двосторонніх відносин.

Р. Берт і Л. Крейнер іронізують, вже стало звичкою писати і говорити про те, що відносини між США і Росією ще ніколи не були гіршими, ніж зараз. Військове вторгнення РФ в Україну, її спроби втрутитися в американські вибори і замах із застосуванням речовини нервово-паралітичної дії на території Великобританії привели до того, що США дозволили російсько-американським відносинам скотитися до рівня холодної війни. Зараз відносини між цими двома країнами дуже нагадують небезпечні періоди початку 1960-х і початку 1980-х рр. Посли в обох столицях опинилися в ізоляції, американські сенатори, які приїждять до РФ, зустрічають там різку відсіч, а зустрічі на високому рівні сприймаються з підозрою. Російсько-американські відносини погіршилися настільки, що економічні санкції замінили собою дипломатію як головний інструмент взаємодії США з РФ [24].

В основу запропонованої концепції покладено оцінку історичного досвіду двосторонніх відносин. Р. Берт і Л. Крейнер відзначають, що політики, вчені та аналітики часто розглядають відносини США з Росією крізь призму витоків Другої світової війни, тобто керуються переконанням, що політика умиротворення неминуче веде до катастрофи. Однак розглядаючи витoki Першої світової війни, а також Корейської війни, можна прийти до альтернативного висновку. А саме, що відсутність діалогу теж може вести до прорахунків і конфліктів. Нагадаємо, що два попередні періоди різкого охолодження в стосунках між США і РФ мало не закінчилися катастрофою. Кульмінацією першого такого періоду на початку 1960-х рр. стала Кубинська ракетна криза, коли міжнародна система опинилася на межі ядерної війни. Другий період високої напруженості спостерігався на початку 1980-х рр. Тоді в Москві, яка мала нераціональні підозри щодо планів адміністрації Р. Рейгана, наказали

збити південнокорейський цивільний літак. Криза розгорталася на тлі розміщення американських крилатих ракет у Європі. Невдовзі після цього радянське керівництво запідозрило, що військові навчання НАТО «Able Archer» (1983 р.) можуть стати початком превентивного ядерного удару з боку США. Москва привела свої стратегічні війська у стан бойової готовності, і в разі якогось прорахунку третя світова війна могла б стати реальністю [24].

Після двох зазначених епізодів президенти Дж. Кеннеді і Р. Рейган зрозуміли, що для уникнення подібних криз у майбутньому необхідні регулярні й тісніші контакти. Проведений влітку 2018 р. візит до Москви делегації Конгресу США на чолі з сенатором Р. Шелбі, а також поїздка сенатора Р. Пола були продиктовані саме такими міркуваннями. Обидві поїздки викликали чимало суперечок, однак обидві вони були здійснені заради того, щоб знайти теми для обговорення та сфери для співпраці між США і Росією. Саме такого більш «збалансованого» підходу дотримувалися американські адміністрації у відносинах з РФ починаючи з другої половини ХХ ст.

Р. Берт і Л. Крейнер впевнені, що США мають вести з РФ переговори заради розв'язання чотирьох основних питань – контролю над озброєннями, регіональних проблем, економічного співробітництва і захисту прав людини. Однак США не ведуть з Росією ніяких значимих переговорів з питань контролю над озброєннями вже майже десять років. Такі регіональні проблеми, як Сирія і Україна, є важливою темою для обговорення і пошуку рішень. Економічні питання вирішуються виключно шляхом посилення санкцій, а захист прав людини залишається в Росії гострою проблемою. До порядку денного доцільно додати й питання про втручання у вибори. Р. Берт і Л. Крейнер відзначають, що на прикладі Сирії і

України США вже встигли переконатися в тому, що, військовий потенціал Росії став набагато могутнішим і продовжує зростати. Також не слід забувати, що Росія з її стратегічним ядерним арсеналом є єдиною в світі країною, здатною знищити США протягом години [24].

Однак ці констатації не додають ясності. У короткостроковій перспективі очікується, що відносини між РФ і США, як і раніше, будуть непростими, однак вони не втратять своєї важливості для решти світу. Простих шляхів розв'язання протиріч, які розділяють дві країни, не існує. Тому сформулювати сценарій розвитку американо-російських відносин на довгострокову перспективу вкрай важко. Внутрішні події в кожній з країн і загальносвітові тенденції можуть спонукати їх до перегляду відносин з точки зору пріоритетів. Погляди на вимоги безпеки і добробуту теж можуть змінюватися, а поняття винятковості може бути по-новому витлумачено. Традиційні основи відносин змагання або зміцнюються, або виявляються підірваними. Так само й прийдешні труднощі можуть або розпалити конфлікт, загострити конкуренцію, або послужити стимулом для співпраці.

Серед прогнозних оцінок стану і перспектив американо-російських відносин вирізняється нарис Т. Грема «Відносини між США та Росією у новій ері», надрукований у журналі «The National Interest» у січні 2019 р. [22]. На думку Т. Грема, суттєвий вплив на американо-російські матимуть чотири основні тенденції.

Перша тенденція полягає в тому, «що глобальна динаміка переміщується з Європи в Східну Азію, з Північної Атлантики в Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Стрімко поширюється вплив Китаю, про що свідчить ініціатива «Один пояс, один шлях». Хоча темпи росту китайської економіки в найближчі роки, ймовірно, сповільняться, глобальна присутність Китаю вже

досягла таких масштабів, що серйозна затримка в розвитку, наприклад, затяжна рецесія, матиме далекосяжні наслідки для світової економіки і політичної рівноваги. Тим часом Європа залишиться головним джерелом економічної активності, але її політичний вплив буде залежати від того, чи буде вона послідовно просуватися до консолідації, особливо в галузі зовнішньої і оборонної політики, або ж національні держави віддадуть перевагу поверненню собі суверенної влади і вирішуватимуть питання безпеки на континенті кожна окремо. По мірі того як будуть розроблятися і вводитися в експлуатацію родовища сланцевого газу і нафти щільних шарів, а також технології використання поновлюваних джерел енергії, Близький Схід, ймовірно, почне грати набагато меншу роль у глобальному енергетичному балансі і, отже, поступово втратить своє стратегічне значення. Тим часом глобальне потепління і супутнє танення полярних льодовиків підвищать стратегічне значення Арктики: стануть доступними не тільки її потужні природні ресурси, а й прибуткові морські маршрути, що з'єднують Європу, Східну Азію і Північну Америку.

Другу тенденцію уособлює технічний прогрес у галузі штучного інтелекту, робототехніки, обчислювальних технологій, методів комунікації і біогенетики, який істотно вплине на всі аспекти людської діяльності. Технічний прогрес поставить у центр відносин світових держав технологічну конкуренцію. Нові технології матимуть далекосяжні наслідки для відносин влади, що зв'язують державу, суспільство і індивідуума, й спричинять глобальну полеміку з приводу основних цінностей, громадянських прав і прав людини.

Третя тенденція стосується міжнародної системи, яка, ймовірно, збереже свою взаємопов'язаність, попри ослаблення процесу глобалізації в умовах, коли

країни прагнуть відновити свій суверенітет шляхом зміцнення кордонів як у фізичному, так і в цифровому просторі. Ця взаємопов'язаність неминуче супроводжуватиметься певним ступенем взаємозалежності основних держав, і ті держави, які найбільш майстерно зможуть маніпулювати цими факторами, піднімуться на вершину глобальної ієрархії. Водночас ця взаємопов'язаність викличе транснаціональні проблеми, зокрема поширення екстремістських ідеологій, груп і злочинних організацій. Потрапивши до рук зловмисників новітні технології зможуть завдавати колосальні збитки. Зміни клімату теж відіграватимуть важливу роль у глобальному порядку денному. Для вирішення цих проблем будуть потрібні деякі колективні ініціативи великих держав та інших країн світу.

Четверта тенденція пов'язана з тим, що нерівномірний економічний і технологічний прогрес створять нову структуру розподілу влади в світі. «Навряд чи це буде однополярна або біполярна система. Швидше за все виникне ціла низка центрів влади, що володіють більшими чи меншими можливостями, які в кінцевому підсумку впишуться в більш-менш стійку глобальну ієрархію. З позицій сьогодення, у КНР та США є найбільше шансів опинитися на вершині, тоді як інші країни, включаючи Росію, Індію, Японію і, можливо, деякі європейські держави, можуть зайняти в цій ієрархії гідні місця. Регіональні держави з'являться на Близькому Сході, в Африці та Латинській Америці. У цю суміш увійдуть і численні транснаціональні суб'єкти, в тому числі терористичні й кримінальні угруповання. І деякі з яких можуть мати значний вплив на світові справи» [22].

Розмірковуючи з приводу перспектив американо-російських відносин М. Лінд (професор Школи Ліндона Джонсона при Техаському університеті) вважає, що наразі залишається усього два стратегічних варіанти:

стримування і розрядка. Ці два варіанти доповнюють один одного, оскільки мета стримування сьогодні – в тому, аби зробити завтра можливим введення переговорів про розрядку з позиції сили.

З цього погляду, в період першої «холодної війни» політика стримування була найбільш ефективною, коли вона поєднувала форми гонки озброєнь і ембарго, які підживляли економічну базу СРСР. Найбільшими невдачами американської політики стримування стали війни в Кореї та В'єтнамі. Величезні фінансові та людські втрати США в ході цих двох конфліктів призвели до різкого падіння рівня підтримки політики стримування, яку праві маккартисти різко критикували в 1950-х і на початку 1960-х рр., називаючи її занадто миролюбною. Натомість у 1960-х і 1970-х рр. ліві виступали проти війни й вважали політику стримування занадто агресивною. У другій холодній війні – навіть більшою мірою, ніж у першій, «США повинні користуватися своїми перевагами, в першу чергу технологіями та економікою». Уникаючи ризику опинитися втягнутими в тривалі й витратні опосередковані війни, США також мають уникати витрачання коштів військового бюджету на підготовку збройних сил до еventуальних війн з Китаєм на морі або до сухопутних війн з Росією, «яких ніколи не буде» [25]. М. Лінд доводить, що головний виклик для США становить змагання з Китаєм, що потребує злиття в єдиному комплексі геополітики і геоекономіки. На його думку, якщо сучасна епоха й може характеризуватися як «друга холодна війна», значення в ній економічних інструментів перевищує вагу військових факторів, хоча й не витісняє їх повністю.

Суттєвий елемент полеміки стосується питання про те, яка з сторін має кращі шанси на перемогу в умовах нової «холодної війни». Хоча більшість західних авторів переконані у перевагах США, деякі оглядачі висловлю-

ють відмінну точку зору. Приміром, оглядач авторитетного видання «The Washigton Post» Д. Мілбенк стверджував, що керівництво США саме прискорює демонтаж вигідного для Заходу ліберального міжнародного порядку. Цьому, на його думку, сприяло проголошене Д. Трампом рішення про виведення військ США з Сирії (грудень 2018 р.). Таким кроком Д. Трамп спантеличив союзників, які брали участь у кампанії проти «Ісламської держави», відкинув курдів, ізолював Ізраїль і «віддав Росії та Ірану весь Близький Схід». Невдовзі з'явилися повідомлення про те, що Д. Трамп наказав військам готуватися залишити Афганістан. З цього приводу Д. Мілбенк робить висновок, що жоден радянський лідер не вигадав би кращого сценарію, ніж той, який Д. Трамп створив для В. Путіна [26].

Хоча аргументи М. Мілбенка значною мірою обумовлені опозиційними настроями представників Демократичної партії у перебігу гострої американської внутрішньополітичної дискусії, його закиди на адресу Д. Трампа значною мірою спираються на реальні події та факти. Адже своїми заявами Д. Трамп «вбив клин між США і союзниками по НАТО в уявленнях щодо майбутнього альянсу. Він зажадав повернути Росію до «Великої вісімки», з якої її вигнали за вторгнення в Україну. США пригрозили вийти зі Світової організації торгівлі і ввели мита, які сильно послаблюють організацію. Президент США відмовився від захисту прав людини, змирився з вбивством американського журналіста в Саудівській Аравії і налагодив стосунки з диктаторами по всьому світу. Президент США створив конфлікт з Європою через угоду з Іраном і кліматичні зміни. Однак Д. Трамп зустрівся з диктатором Північної Кореї, який не зробив жодної суттєвої поступки в питанні ядерного роззброєння. Окрім цього, втрачено довіру американців до виборів, міністерства юстиції, ФБР, судів і вільної

преси. Зрештою було втрачено й двопартійний консенсус щодо загрози з боку Росії. 42% виборців-республіканців називають Росію союзником, про що свідчить опитування «Gallup». Для порівняння, в 2014 р. таких було лише 22% [26].

Відштовхуючись від цих тверджень, Д. Мілбенк задається питанням: «Чому Трамп розвалив так багато, отримавши натомість так мало?». Запропоновані пояснення перелічених нюансів у політиці республіканської адміністрації вписуються в контекст ініційованого демократами «Рашагейту» і ґрунтуються на підозрах про приватні переговори, які під час передвиборної кампанії 2016 р. Росія вела з представниками Д. Трампа про бізнес-операції і публікацію викрадених документів, які шкодили кандидату від демократів. «Тим часом Д. Трамп хвалив В. Путіна, а його команда послабила пункти платформи Республіканської партії, які стосувалися Росії». В 2018 р. у Гельсінкі «Трамп поставив порожнє слово Путіна вище тверджень американських розвідувальних служб. Американського президента постійно дратували наполегливі доводи його соратників про збереження санкцій проти Росії. І деякі з тих, хто ще міг чинити опір любові Трампа до Путіна, вже пішли, зокрема радник з національної безпеки Г. МакМастер, держсекретар Р. Тіллерсон, глава адміністрації президента Дж. Келлі та міністр оборони Дж. Меттіс. Цілі покоління американців платили велику ціну й несли важкий тягар повсюди – від Берліна до Сайгона і Гавани. Тепер, через 29 років після падіння Берлінської стіни, Трамп банально подарував Москві перемогу в холодній війні, яка була їй не по зубах» [26].

Утім, на практиці процес глобальної конкуренції великих держав виглядає складнішим, а політика Д. Трампа не навряд чи є настільки капітулянтською, як її зображають конкуренти з демократичної партії.

До певної міри змістовну складову міжнародних процесів висвітлюють позиції сторін на Мюнхенській конференції з проблем безпеки, яка щорічно проводиться з 1963 р. Цей форум виконує роль нейтральної платформи, де висловлюються підходи й позиції держав-конкурентів. Разом з тим Мюнхенська конференція вважається своєрідним барометром стану міжнародної стабільності, на якій представники провідних країн висловлюють свої оцінки та прогнози. В цьому контексті видається корисним аналіз матеріалів останньої, 55-ї Мюнхенської конференції, яка відбулася 15-17 лютого 2019 р.

Напередодні відкриття конференції, на початку лютого 2019 р. Д. Трамп оголосив про намір виходу США з Договору про знищення ядерних ракет середньої і меншої дальності (ДРСМД; англ. – Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty, INF). На першому етапі, з 2 лютого США в односторонньому порядку призупинили виконання всіх зобов'язань, які випливають з цього радянсько-американського договору, укладеного 1987 р. Цьому передувало подвійний ультиматум США і НАТО на адресу Москви з вимогою впродовж 60 днів припинити порушення його умов, пов'язаних з розробкою і розгортанням ракетної системи 9М729. Росії пропонувалося або ліквідувати ракети 9М729, або модернізувати їх, скоротивши дальність польоту. Російське керівництво зі свого боку виступило з погрозами і висунуло зустрічні звинувачення. Такий перебіг подій потенційно може спричинити ефект «ядерного доміно» – припинення решти американо-російських домовленостей з контролю над озброєннями.

Аргументуючи свою позицію, адміністрація Д. Трампа посилювалася на розвиток ракетних озброєнь КНР, яка не підлягала обмеженням ДРСМД. В якості можливого способу розв'язання колізії, у Вашингтоні припускали розширення кола учасників угоди, якщо

Росія припинить розробку ракет з дальністю від 500 до 5500 км, а Китай погодиться приєднатися до нової угоди, що передбачало б ліквідацію більшої кількості його ракетного потенціалу. Утім, за будь-яких обставин Китай навряд чи погодиться ліквідувати свої ракети середньої та меншої дальності, які становлять основу його оборонного комплексу.

Міжнародні оглядачі зауважували, що пропозиції США дістали підтримку всіх без винятку європейських союзників, хоча в разі скасування ДРСМД саме Європа невдовзі становитиме мішень для нових російських ракет, поставлених на бойове чергування [27]. При цьому спочатку А. Меркель все ж висловлювала критику рішення США про вихід з ДРСМД, так само, як і позицію Д. Трампа стосовно Ірану та Сирії.

Колізії, пов'язані з руйнуванням режиму контролю над озброєннями, привертають увагу до більш фундаментальної проблеми, пов'язаної з розхитуванням правил і норм міжнародної взаємодії. Оцінки глобальних тенденцій все частіше пов'язуються з руйнуванням ліберального світового порядку та марністю спроб повернення до колишнього стану. Експерти висновки зводяться до констатації, що міжнародна система вступила в нову епоху суперництва між великими державами. Стратегічні документи США визначають Китай і Росію як головних суперників, і багато хто з американських посадовців акцентує увагу на цій загрозі. Стратегічне мислення сучасного Китаю все частіше наголошує на поступовому занепаді США як наддержави, що згодом змусить американське керівництво відмовитися від світового панування. Як відзначається в доповіді Мюнхенської конференції з безпеки (2019 р.), документи китайської компартії втілюють віру, «що історія на боці Китаю», в це супроводжується все більш «напористою» поведінкою КНР за кордоном [28].

Погіршення відносин між Росією і Заходом уособлює небезпеку ескалації гонки новітніх озброєнь: «після майже трьох десятиліть стійкого скорочення озброєнь двома найбільшими ядерними державами, обидві країни в 2019 р. можуть змінити курс і відновити гонку озброєнь» [28]. В разі скасування ДРСМД США і Росія дістануть легальну можливість виробляти й приймати на озброєння ядерні ракети середньої дальності наземного базування, що відновлює спогади про ракетну кризу в Європі на початку 1980-х рр. В новій ситуації, звинувачуючи адміністрацію Д. Трампа у виході з договору, Кремль намагається отримати іміджеві здобутки. Адже в Москві розраховували на те, що НАТО не зможе прийти до консенсусу в питанні розгортання нових американських ракет в Європі, й тому Росія отримує перевагу. Однак під загрозою опинився ще один елемент режиму контролю над стратегічними озброєннями, який стримував небезпечне суперництво. Після скасування ДРСМД між США та Росією «дуже мало ймовірно, що вони продовжать дію договору СНО-3 про обмеження стратегічних ядерних озброєнь, термін якого закінчується в 2021 р.» [28].

З такою оцінкою погоджуються і російські експерти. На думку глави неурядової Російської ради з міжнародних справ О. Картунова, після виходу США з договору про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності майже напевно не буде продовжений і Договір про скорочення наступальних озброєнь (СНВ-3), підписаний Б. Обамою і Д. Медведєвим у 2010 р. Таким чином світ вступає в період, коли впродовж певного часу доведеться обходитися без договорів про ядерні озброєння: «Це сіра зона, в якій будуть і взаємні звинувачення, взаємна критика, трохи воєнної істерії, обов'язково гонка озброєнь, можливо не в таких масштабах, як у частині холодної війни, але в певній формі вона обов'язково буде» [Цит. за: 29].

Важливе спостереження стосується прояву системних чинників як фактору, який сприяє розбалансуванню режимів контролю над озброєннями. Договори, які встановлювали контроль на озброєннями, а також регулювали їх обмеження та скорочення, відображали логіку колишньої біполярної системи. Можна стверджувати, що вони надовго пережили свою епоху. Їх продовження чи перегляд змушують враховувати нову референтну базу, контури якої ще взагалі несформовані. Отож можна лише констатувати відсутність нової багатосторонньої системи контролю озброєнь, яка б підходила для міжнародного порядку, що формується. Хоча президент Д. Трамп натякав, що він разом з головою КНР Сі Цзіньпіном і президентом В. Путіним «почне переговори про припинення масштабної і безконтрольної гонки озброєнь», на даний час усі ці країни лише нарощують свої арсенали. Як зазначав В. Путін на своїй щорічній прес-конференції 2018 р., «по суті, ми зараз спостерігаємо розвал міжнародної системи стримування озброєнь, гонки озброєнь». За його словами, створення нових зразків військової техніки, таких як гіперзвукові ракети, стало необхідною відповіддю на рішення США вийти з Договору про ПРО і створення системи протиракетної оборони. На думку оглядачів, довгоочікуваний огляд американської ПРО, що вийшов в середині січня 2019 р., лише посилюватиме побоювання Москви з приводу того, що в якийсь момент Росія вже не зможе подолати протиракетну оборону США і, зазнавши нападу, втратить можливість нанести гарантований другий удар у відповідь [28].

Таким чином, якщо колишня «холодна війна» дала поштовх створенню механізму контролю над розповсюдженням зброї масового знищення і скороченню озброєнь двох головних ядерних держав, становлення багатополарності і прискорення технічного прогресу

спричиняють кризу режиму контролю над озброєннями. Термін дії СНО-3 закінчується в 2021 р., й оскільки сторони не докладають зусиль для його продовження, використовувати механізми контролю озброєнь в новому геополітичному кліматі буде проблематично.

Відтак роль ядерної зброї зростає. Крім США і Росії, всі дев'ять держав, що володіють ядерною зброєю розширюють або модернізують свої арсенали, маючи намір домагатися переваги в умовах нової невизначеності. Нездатність стримати північно-корейську ядерну програму і прикра ситуація довкола іранської ядерної угоди загрожують «ефектом доміно» в формі подальшого масового розповсюдження ядерної зброї [28].

Такий стан справ не дає підстав очкувати на створення ефективних механізмів контролю розгортання нових засобів воєнного нападу. Гіперзвукові ракети, що поєднують безпрецедентну швидкість і маневреність, можуть обходити будь-які наявні системи ПРО і радикально скорочують час реагування для того, проти кого спрямований ракетний удар. Проте гонка гіперзвукових систем вже почалася, і, ймовірно, її очолює Росія. Тим часом, важкі безпілотні літальні апарати з дальністю дії в тисячі кілометрів, такі як американський «Предейтор», вже поступили на озброєння 30 країн. Китай став провідним експортером ударних безпілотників. В умовах багатополлярної геополітичної конфігурації практично неможливо укладати двосторонні угоди, які встановлюють паритет між двома країнами й водночас усувають загрози з боку третіх сторін. Таким чином, «двостороння епоха» контролю над озброєннями закінчується. Але й багатосторонні інструменти контролю над озброєннями теж можуть припинити своє існування. Тому, вважають автори доповіді 55-ї Мюнхенської конференції з безпеки (2019 р.), державні органи, в чиїх руках знаходиться доля

контролю над озброєннями, «повинні відновити активний пошук вирішення цієї проблеми» [28].

Дебати на 55-й Мюнхенській конференції з питань безпеки засвідчили суттєві розбіжності в ставленні провідних держав світу до тенденцій і перспектив багатосторонніх відносин. Серед них доцільно відзначити наступні:

– Відставання політичної свідомості від міжнародних реалій знаходить прояв у сподіваннях більшості представників європейських країн і міжнародних організацій на відновлення міжнародної стабільності та звичних правил гри.

– Посилення розбіжностей між політикою США та позиціонуванням більшості європейських країн, що спричиняє прояви напруженості і відчуження у відносинах між американським керівництвом та ЄС та супроводжується евентуальними спробами зближення між Європою та Росією [30].

– Заклики представників ЄС, насамперед лідерів ФРН до активізації багатостороннього співробітництва залишаються без відповіді з боку інших провідних міжнародних акторів. Коли на 55-й Мюнхенській конференції А. Меркель запросила Китай приєднатися до переговорів про роззброєння між США та Росією, член Політбюро ЦК КПК Ян Цзечі відповів, що «Китай розвиває свої можливості суворо у відповідності зі своїми оборонними потребами, які не становлять загрози нікому іншому. Тому ми проти багатостороннього підходу» [31].

– Основними дискусійними проблемами, які є предметом принципів розходжень між США та провідними країнами ЄС, залишаються угода стосовно іранської ядерної програми від 14 липня 2015 р., відмова США від паризьких домовленостей щодо попередження кліматичних змін та посилення торговельних суперечностей.

– Російське керівництво продовжує спроби гри на суперечностях між США та ЄС, включаючи питання безпеки і контролю над озброєннями.

Підсумкові зауваження

Враховуючи складність міжнародної конфігурації на етапі формування багатополюсної міжнародної системи доцільно зосередити увагу на тих відмінностях, які найбільшою мірою відрізняють сучасну системну динаміку від часів «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр. Основна відмінність, на наш погляд, полягає у відсутності мобілізаційних чинників і ліній жорсткого розподілу, властивих біполярній добі. В минулому США та СРСР виступали як визнані лідери протилежних ворогуючих коаліцій, що дозволяло, подекуди не без певних труднощів, формулювати консолідований політичний курс, який мав підтримку учасників очолюваних ними блоків.

Доцільно відзначити, що силова мережа «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр. мала різні ступені щільності. Більшість країн, які брали участь у «Русі неприєднання», мали асиметричні відносини зі США та СРСР, що дозволяло їм грати на міжсистемних протиріччях й подекуди отримувати від цього суттєві вигоди. Переважна більшість цих країн не мала повноцінного нейтрального статусу, однак і втягування до в протистояння між блоками і соціальними системами вони також вважали недоцільним.

За сучасних реалій відновлення жорсткої схеми відносин і залежностей часів «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр. виглядає абсолютно не реалістичним. Це пов'язано з багатьма чинниками, включно зі слабкістю очолюваних Росією євразійських міжнародних організацій, аморфністю таких об'єднань, як ШОС і БРІКС, поточним небажанням Китаю укласти формальний безпековий союз з Росією, загостренням суперечностей і конкуренції всередині трансатлантичного співтовариства. Останнє зауваження має принциповий характер тому, що без цілковитої

згоди і підтримки союзників США навряд чи зможуть організувати суцільну економічну блокаду своїх опонентів та зробити політику стримування реальним знаряддям забезпечення перемоги над супротивниками за допомогою невоєнних засобів.

Відзначимо, що за адміністрації Д. Трампа трансатлантичні відносини зазнали суттєвих випробувань, зумовлених позицією самого американського президента. Як зазначає оглядач британського видання «The Guardian» Н. Нугайред, «адміністрація Д. Трампа не тільки не любить Європейський Союз, але і хоче його знищити». Першим епізодом у серії недружніх випадів проти ЄС стала промова Д. Трампа у Варшаві (2017 р.), яка була просякнута «нативістським націоналізмом». Другим епізодом стали рішення Д. Трампа про перегляд торговельних тарифів (2018 р.) і відмова від таких ключових механізмів, як іранська ядерна угода та Договір про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності. До цього слід додати відверту підтримку прихильників Брексита, а також рішення вивести з Сирії американські війська. Все це безпосередньо зачіпає європейські інтереси і символізує розкол між Європою і США. Європейське турне держсекретаря США М. Помпео в лютому 2019 р. стало третім епізодом у цій атаці, ініціатори якої мають намір використовувати існуючий всередині ЄС розкол між сходом і заходом [32].

Ще більш наочно антиєвропейський підтекст простежується в діях радника президента США з національної безпеки Дж. Болтона, який заперечує наміри «глобалістів» оплутати національні держави павутинням міжнародних норм і угод, які обмежують їх суверенітет. Звинувачуючи ЄС в антиамериканізмі, посадовці адміністрації США намагаються водночас поставити ЄС під свій контроль і сприяти його дестабілізації, поєднують тактику економічного тиску з розширення поставок

американських озброєнь. При цьому всі ці заходи «є лише проявом більш широкої ідеологічної битви за глобальну владу» [32].

Очевидно, що свідомо протидія європейському проєкту з боку США не сприяє політичній єдності трансатлантичного співтовариства. За таких обставин країни ЄС здебільшого не бажають втягуватися до системного протистояння з РФ у дусі нової «холодної війни». Хоча в 2014 р. дестабілізуючий вплив російського ревізіонізму викликав занепокоєння з боку європейських лідерів, відчуття небезпеки, пов'язане з імовірністю російської експансії, поступово вщухає – так само, як і після російсько-грузинської війни 2008 р. Це обумовлює специфічне ставлення європейських політиків до політики Росії. Європейці не хочуть миритися ані з вогнищем війни на сході Європи, ані втягуватися в довгостроковий політичний конфлікт з РФ через його економічну збитковість і непередбачуваність потенційних наслідків. Так само, європейські політики, які не відчувають прямої загрози з боку КНР, з відвертою недовірою сприймають ознаки назрівання стану «холодної війни» в американо-китайських відносинах.

Хоча головні політичні передумови і загальний перелік засобів «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр. не відповідають реаліям сьогодення, саме повернення конфронтаційних відносин між великими державами в міжнародну практику може розглядатися як часткове відновлення певних форм і стереотипів на новому етапі еволюційного розвитку.

В прогнозуванні еволюції міжнародних відносин вимальовується цілком реальна перспектива встановлення ієрархічної багатопольярної системи асиметрично-конфронтаційного типу. Проте конфронтаційні форми відносин навряд чи набудуть значення абсолютного стандарту. Їх інтенсивність відрізняти-

меться у різних регіонах і матиме скоріше вибіркоче поширення в двосторонніх форматах. З огляду на це поняття «холодної війни» нового типу виглядає цілком придатним для позначення відносин конкуренції та суперництва між окремими державами, які застосовують одна проти одної переважно невоєнні форми тиску і впливу з метою змусити іншу до бажаних форм зовнішньополітичної поведінки. Подібно до політики стримування, яка була одним із головних компонентів колишньої «холодної війни», сучасні невоєнні («гібридні») методи тиску відображають прагнення здобути політичні та економічні результати за умов, коли застосування воєнної сили видається або неможливим, або небажаним.

Актуалізація тематики «холодної війни» 1940-х – 1980-х рр. пов'язана з численними зверненнями науковців і політиків до її досвіду та історичних перипетій, у яких вони шукають схожість з теперішніми тенденціями. Дослідження наукового дискурсу особливостей та специфіки новітньої фази суперництва між провідними державами загалом засвідчує полемічний характер як самого поняття, так і складових елементів феномену нової «холодної війни». Основні розбіжності стосуються питань про джерела її виникнення, головних винуватців та системного виміру нових форм відносин конфронтаційного типу.

Використання поняття «нова холодна війна» загалом придатне для визначення та описання конфронтаційної моделі у відносинах між США та Росією, а також, потенційно, між США та КНР, якщо погіршення відносин між ними і надалі триватиме. При цьому позиція європейських країн, за небагатьма винятками, залишається переважно вичікувальною. Тобто в сучасних умовах протиріччя в дусі «холодної війни» виявляються здебільшого на рівні двосторонніх взаємин.

За своїми ознаками сучасні відносини між Україною та Росією теж загалом відповідають типологічним рисам «холодної війни» з похибкою на неспівмірність воєнних та економічних потенціалів сторін. В глобальній проекції роль України набагато більша, оскільки саме українська криза 2014 р. стала каталізатором загострення конфронтаційної поведінки провідних держав у процесі формування багатополюсної міжнародної системи.

Література:

1. Асанов Д. Холодная война. *Большая советская энциклопедия*. Москва: 1969-1978. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/147727/Холодная>
2. Манжола В.А. «Холодна війна». *Українська дипломатична енциклопедія*. [У 2-х т.]. Т. 2. Київ: Видавництво «Знання України», 2004. С. 677-678. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe>
3. Cold War (International Politics). *Encyclopaedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/event/Cold-War/Toward-a-new-world-order>
4. Орлова Т.В. Історія сучасного світу (XV-XXI століття): навчальний посібник. Київ: Вікар, 2008. 552 с.
5. Ekdal N. The war that never ended. *Axess magasin*. 2008. Nr. 8. URL: <http://axess.se/magasin/english.aspx?article=296>
6. Михеев В. Россия–США: в Кэмп-Дэвиде забит последний гвоздь в гроб «холодной войны». *Известия*. 3 февраля 1992. С. 4.
7. Коен С. «Вопрос вопросов»: почему не стало Советского Союза? Москва: АИРО-XXI, 2011. 216 с.
8. Garthoff R.L. *The Great Transition: American-Soviet Relations and the end of the Cold War*. Washington, D. C.: Brookings Institution, 1994. XV, 834 P.
9. Жигалкин Ю. Новая версия холодной войны. Прогнозы кремленолога Стивена Козна. *Радио Свобода*. 27 Апрель 2019. URL: <https://www.svoboda.org/a/usa-today-cold-war-russia-us/29906933.html>
10. Cohen St. New Cold War Dangers. *The Nation*. December 5, 2018. URL: <https://www.thenation.com/article/new-cold-war-dangers/>
11. Burns W.J. The Lost Art of American Diplomacy. *Foreign*

Affairs. May/June 2019. Vol. 98, № 3. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2019-03-27/lost-art-american-diplomacy>

12. Haass R.N. Liberal World Order, R.I.P. *Project Syndicate*. March 21, 2018. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/end-of-liberal-world-order-by-richard-n-haass-2018-03?barrier=accesspaylog>

13. Haass R. How a World Order Ends: And What It Comes in Its Wake? *Foreign Affairs*. January/February 2019. Vol. 98, No. 1. P. 22-30.

14. Pinatel J.-B., Husson E. La planète est-elle plus instable que jamais maintenant qu'il n'y a plus de gendarme du monde évident? *Atlantico*. 28/02/2019. URL: <https://www.atlantico.fr/decryptage/3567061/la-planete-est-elle-plus-instable-que-jamais-main-tenant-qu-il-n-y-a-plus-de-gendarme-du-monde-evident-jean-bernard-pinatel-edouard-husson>

15. Raitasalo J. The Hidden Benefits of Great-Power Conflict with China and Russia. *The National Interest*. February 3, 2019. URL: <https://nationalinterest.org/feature/hidden-benefits-great-power-conflict-china-and-russia-42932> <https://inosmi.ru/politic/20190204/244510632.html>

16. Carpenter T.G. NATO Partisans Started a New Cold War With Russia. *The American Conservative*. December 27, 2018. URL: <https://www.theamericanconservative.com/articles/how-nato-partisans-started-a-new-cold-war-with-russia/>

17. Gates R. *Duty: Memoirs of a Secretary at War*. New York: Al-fred A Knopf, 2014. 640 p.

18. Fridman O. Avoiding a New Cold War: The World Needs a Wind of Change. *The Diplomat*. December 05, 2018. URL: <https://thediplomat.com/2018/12/avoiding-a-new-cold-war-the-world-needs-a-wind-of-change/>

19. Кутб Абдулхамид. Вашингтон и Москва... Новая холодная война. *Ash-Sharq Al-Qatari*. 04.09.2017. URL: <https://www.al-sharq.com/news/details/510663>

20. Магда Е. Белые лебеди. *Корреспондент*. 2018. № 21 (9 нояб.). С. 20-25.

21. Browne R. US Navy re-launches Cold War era fleet with an eye on Russia. *CNN Politics*. August 24, 2018. URL: <https://edition.cnn.com/2018/08/24/politics/us-navy-fleet-russia/index.html>

22. Graham Th. U.S.-Russian Relations in a New Era. *The National Interest*. January 6, 2019. URL: <https://nationalinterest.org/feature/us-russian-relations-new-era-40637>

23. Маркус Дж. Россия против Запада: новая холодная война или еще нет? *BBCRussian.com*. 1 апреля 2018. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-43610405>

24. Burt R., Craner L. On Russia we need diplomacy, not just sanctions. *The Hill online*. 17.08.2018. URL: <https://thehill.com/blogs/congress-blog/foreign-policy/402319-on-russia-we-need-diplomacy-not-just-sanctions>

25. Lind M. Cold War II. *National Review*. May 28, 2018. Vol. LXX, No. 10. URL: <https://www.nationalreview.com/magazine/2018/05/28/us-china-relations-cold-war-ii/>

26. Milbank D. It's official. We lost the Cold War. *The Washington Post*. December 21, 2018. URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/its-official-we-lost-the-cold-war/2018/12/21/1c3b52b0-0565-11e9-b5df-5d3874f1ac36_story.html?noredirect=on&utm_term=.655a424e19a0

27. Сидоренко С. Китай, а не Росія: приховані причини виходу США із ядерної угоди з Москвою. *Європейська правда*. 15 лютого 2019. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/02/15/7092875/>

28. Munich Security Report 2019: "The Great Puzzle: Who Will Pick Up the Pieces?". URL: <https://www.securityconference.de/en/publications/munich-security-report/>

29. Аксенов П. Конец "золотого века": ждет ли нас новая гонка вооружений после отказа США от ДРСМД? *BBCRussian.com*. 1 февраля 2019. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-47043671>

30. Marjanovi D. Festoko polaganje karata u Munchenu: Transatlantski raskol, Rusija se nada Europi kao utjeljnoj nagradi, ali tu je ve i amerika vlast iz sjene. *Advance*. 18.02.2019. URL: <https://www.advance.hr/tekst/zestoko-polaganje-karata-u-munchenu-trans-atlantski-raskol-rusija-se-nada-europi-kao-utjesnoj-nagradi-ali-tu-je-vec-i-americka-vlast-iz-sjene/>

31. Kauffmann S., Wieder Th. A Munich, le foss se creuse entre Etats-Unis et Europe. *Le Monde*. 18.02.2019. URL: https://www.lemonde.fr/international/article/2019/02/18/a-munich-le-fosse-se-creuse-entre-etats-unis-et-europe_5424724_3210.html

32. Nougayride N. Why Trump and his team want to wipe out the EU. *The Guardian*. 18.02.2019. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/feb/18/trump-pompeo-bolton-eu-eastern-european-states>

Sergii Tolstov

PhD in History, Associate Professor

Mykola Fesenko

Doctor of Political Science,

Senior Research Fellow

The “New Cold War” in Contemporary Scientific and Political Discourse

The article is devoted to the analysis of factors and features which reveal the phenomenon of the Cold War as a special form of confrontational relations between the great powers. It presents a brief analysis of the basic conceptual approaches of historians, political researchers and international observers to the aggravation of contemporary US-Russian relations.

It is noted that contemporary scholars are mostly inclined to consider the current trend towards increasing rivalry between the great powers as a specific and modified analogue of the “first” Cold War which continued from the 1940s to the 1980s. The main alternative version explains the intensification of competition and rivalry between the great powers by the formation of a multipolar international system based on the decentralization of power and influence.

The authors consider the phenomenon of the Cold War as a specific form of long-term confrontational relations between countries that remain in a state of constant conflict but refrain from directly using military methods of confrontation.

In theoretical terms, it seems important to compare the various forms of rivalry, competition and confrontation of leading international actors in different historical periods in order to identify their similarities and differences, including comparison with the typological features of the Cold War of the 1940s – 1980s.

The scientific discussion revealed a number of problem areas in the interpretation of the events of the Cold War of the 1940s – 1980s. After all, given the duration and changing intensity of the rivalry of the two superpowers in 1947/48 – 1990/91 the fundamental question remains open: whether the Cold War that started after the end of World War II was a specific form of coexistence between the warring parties, or if it was a form of confrontation, which provided for an inevitable outcome causing the defeat of the weakest opponent and establishing the dominance of the winner. In the con-

text of current international dynamics these views reflect the essence of political and scientific discourse. The emergence of various hypotheses, whether the observed intensification of rivalry between the great powers can be considered an analog of the former Cold War of 1947-1991, requires an answer to the question whether the then and current contradictions were identical or at least similar in forms and degrees of severity and intensity. The answer to this question depends on how productive a comparison of historical conditions and typological features of global confrontation between the USSR and the US with the diverse relations of competition and rivalry between the great powers of our time can be.

Keywords: *international relations, Cold War, security, deterrence, competition, rivalry, non-military methods of confrontation.*

УДК: 323.173 + 327.88

Явір Віра Анатоліївна

доктор політичних наук

Розумюк Володимир Михайлович

кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник

Васильців Олександра Олександрівна

ПРОБЛЕМА СЕПАРАТИЗМУ ТА ІРЕДЕНТИЗМУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Автори статті аналізують проблему сепаратизму в Україні в контексті загроз євроатлантичному вектору її зовнішньої політики. Обґрунтовано актуальність дослідження даної тематики, визначено терміни «сепаратизм» та «іредентизм», висвітлено зміст та особливості так званого «сепаратистського» виклику національній безпеці України, причому особливу увагу акцентовано на російському та угорському іредентизмі. Наголошується, що вирішальну роль у підживленні сепаратизму в Україні відіграє зовнішній фактор, позаяк раніше прояви цього явища були латентними і не становили серйозної загрози для національної безпеки й територіальної цілісності держави. Доведено важливість і взаємопов'язаність таких фундаментальних національних інтересів як «державний суверенітет і територіальна цілісність, недопущення втручання у внутрішні справи України» та «інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору». Визначено, що важливою передумовою ефективного захисту основних національних інтересів України має стати системна протидія сепаратистським тенденціям в межах

комплексної державної етнонаціональної політики, спрямованої на посилення міжнародного тиску на державу-агресора, врегулювання конфлікту на Донбасі, відновлення контролю над державним кордоном, деокупації окупованих територій та реінтеграції Криму, консолідацію поліетнічного українського суспільства в межах української політичної нації.

Ключові слова: сепаратизм, іредентизм, Україна, євроатлантична інтеграція, національні інтереси.

Стрімке загострення міжнародного становища та наявність серйозних загроз територіальній цілісності, суверенітету та незалежності української держави актуалізують дослідження сепаратистського виклику національній безпеці – його потенціалу, чинників та механізмів формування, специфіки проявів і методів нейтралізації, – адже послідовна реалізація євроатлантичного курсу вітчизняної зовнішньої політики потребує консолідації усього українського суспільства задля захисту життєво важливих національних інтересів. Цілком природно, що важливість і взаємопов'язаність таких фундаментальних національних інтересів як «державний суверенітет і територіальна цілісність, недопущення втручання у внутрішні справи України» та «інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» було зафіксовано в українському законодавстві, зокрема, в Законі України Про національну безпеку України [1].

В Радянському Союзі термін «сепаратизм» (від лат. *separatio* – відокремлення) означав теоретичне виправдання та практику реалізації політики відокремлення певної спільноти з метою створення незалежної держави або набуття статусу широкої автономії [2; 3; 4] і містив негативний емоційний контекст, на відміну від

«національно-визвольного руху». В англійській мові це слово означає будь-яке прагнення до відокремлення від держави частини її території та населення на основі культурно-цивілізаційної, національної, расової, релігійної, плеємінної, гендерної особливості [5] і має більш нейтральний зміст.

Неупереджений аналіз феномену сепаратизму в Україні після здобуття незалежності дозволяє стверджувати, що внутрішній потенціал цього явища ніколи не дозволяв говорити про нього як про серйозну загрозу національній безпеці країни. Деякі демонстративні прояви сепаратизму інколи використовувались регіональними елітами для шантажу центральної влади з метою бюрократичного торгу за повноваження і фінансування, проте всерйоз ідеї відокремлення впливовими політичними силами не розглядались і не користувались масовою підтримкою населення.

По суті єдина велика етнонаціональна і релігійна спільнота «інших», яка потенційно могла б прагнути до створення власної держави – кримські татари – нині проживає переважно на території окупованого Росією Криму. До цього слід додати, що в результаті систематичних репресій і придушення національного життя як царською Росією, так і Радянським Союзом (депортація 1944 року є лише одним з найбільш яскравих і показових епізодів) кримські татари в цілому вороже налаштовані до російської влади і лояльно до України, під час захоплення Криму вони намагалися протидіяти окупантам і колаборантам (зіткнення під Верховною Радою Автономної Республіки Крим), з метою залякування російські спецслужби вже викрали та після жорстоких тортур вбили кілька десятків громадян України кримськотатарської національності і понад сотню осіб було ув'язнено за політичними обвинуваченнями, Меджліс кримськотатарського народу та низка релігійних об'єд-

нань заборонені як «екстремістські організації», а решта населення живе під постійним тиском державної каральної машини. За цих умов будь-які розмови про кримськотатарський сепаратизм видаються недолугою провокацією, адже репутація цього багатостраждального народу як «найбільш проукраїнського елемента в Криму» цілком відповідає дійсності.

Разом із тим анексія Криму, війна на Донбасі та підозріла політична активність в багатьох східних, південних і західних областях унаочнюють реальність і небезпечність загрози суверенітету та територіальній цілісності України, проте справжнє ім'я цієї загрози національній безпеці – іредентизм. Цей термін міжнародних відносин походить від італійського слова «irredentismo» – незвільнений, такий що перебуває під іноземним пануванням і означає політику, спрямовану на об'єднання нації в межах єдиної держави та повернення раніше втрачених етнічних територій. Автори Юридичної енциклопедії розглядають іредентизм як один з різновидів сепаратизму [6; 7], оскільки в обох випадках мова йде про дезінтеграцію території незалежної держави, і дане тлумачення слід визнати до певної міри вірним, проте слід чітко розуміти: якщо сепаратизм завжди має внутрішню природу, то іредентизм – зовнішню. І якщо «об'єднання нації в межах єдиної держави» уподібнює іредентизм із сепаратизмом, то «повернення споконвічних (раніше втрачених) територій» має значно більше спільного з банальним імперіалізмом, ніж з прагненням національної єдності, адже передусім мова йде не стільки про прикордонні території компактного проживання етнічної меншини, скільки про обмежені лише уявою претензії на «відновлення історичної справедливості».

На момент створення незалежної України переважна більшість її території і населення впродовж кількох сто-

ліль перебували у складі Російської імперії та Радянського Союзу, а деякі західні регіони свого часу були провінціями Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Румунії. За даними перепису 2001 року в Україні проживало 8334000 етнічних росіян, причому вони були більшістю в АР Крим з показником 58% (м. Севастополь 72%), а їх частка в структурі населення складала близько 39% в Луганській області, 38% в Донецькій області, 25% в Харківській і Запорізькій областях, 21% в Одеській області. В свою чергу 12% жителів Закарпатської області (151 тис. осіб) були угорцями за національністю, причому вони становили більшість (73%) населення Береговського району і половину (48%) Виноградівського району. Румуни в Україні проживали на Буковині (115 тис. осіб) та Північній Мармарощині (32 тис. осіб), становлячи абсолютну більшість (92%) в Герцаївському районі Чернівецької області, майже половину (45%) населення Глибоцького району та понад третину (37%) Сторожинецького району [8].

Попри те, що адміністративні межі Української РСР зразка 1991 року були формально визнані міжнародними кордонами України, деякі впливові політичні сили в сусідніх державах не прийняли їх і відверто проводять політику ревізійонізму. Передусім, йдеться про Російську Федерацію та Угорщину, де ідеї територіальної експансії стали мейнстрімом серед правлячих еліт, проте також існує потенційна загроза іредентизму з боку Польщі та Румунії.

Після етнічних чисток часів Другої світової війни та масштабної депортації польського населення з УРСР та українського з ПНР, на території України не залишилось місць компактного проживання польської меншини. Польський істеблшмент в цілому змирився зі своїми східними кордонами (за винятком правих радикалів і «кресових» організацій) та сприймає Україну як свій

оборонний редут перед російською загрозою. Сучасна Польща претендує «лише» на право визначати параметри історичної політики України та виступати захисником нечисленної польської діаспори, шантажуючи перспективами членства в ЄС. Зокрема міністр закордонних справ Польщі Вітольд Вашиковський в одному з інтерв'ю майже дослівно повторив слова свого безпосереднього шефа Ярослава Качинського (голова партії «Право і справедливість» та неофіційний правитель Польщі), що його країна накладе вето на потенційний вступ України до Європейського Союзу у випадку, якщо не будуть вирішені історичні питання і проблеми прав меншин: «Наше послання дуже чітке: з Бандерою до Європи не увійдете. Ми говоримо про це голосно і тихо. Ми не повторюватимемо помилок 90-х років, коли були певні проблеми у відносинах з Німеччиною і Литвою. Я маю на увазі статус польської меншини в цих країнах. Вже маючи такий досвід, ми будемо твердо вимагати від України, щоб всі справи були залагоджені до того, як Київ стоятиме біля воріт Європи з проханням про членство. Ми будемо так само твердо відстоювати свої позиції, як Греція у питаннях назви Македонії» [9].

Пам'ять про національну катастрофу при спробі реалізації геополітичного проекту «Великої Румунії» з кордонами по Дніпру часів Другої світової війни та страх перед Росією визначають політику Бухареста з «українського» питання. На даному етапі Румунія обмежується всебічним сприянням розвитку мови та культури румунської меншості, яка компактно проживає біля кордону, а також масштабною «роздачею паспортів». Відкриваються нові школи з обов'язковим вивченням румунської мови, переважна більшість храмів належать до Румунської православної церкви з румунською мовою богослужіння, функціонують численні громадські організації, що мають на меті підтримання румунської ідентичності

та запобігання українській асиміляції. Інколи українським спецслужбам доводиться протидіяти підпільній агітації за «відновлення історичної справедливості» (на зразок обшуків СБУ Румунського Культурологічного Центру «Еудоксіу Гурмузакі» у м. Чернівці та у книгарні «Міхай Емінеску» в червні 2018 року із вилученням літератури, в які містяться заклики до «повернення» територій Північної Буковини, Північної Бессарабії та Південної Бессарабії до складу румунської держави), проте попри деяку напругу в україно-румунських відносинах, Бухарест поки що в цілому уникає провокативних кроків і намагається вирішувати спірні питання (зокрема, дискусію про норми українського Закону про освіту) шляхом дипломатичних переговорів без погроз і публічних скандалів.

Значно гірше складаються взаємини Києва та Будапешта. Частина угорських політиків досі мріє про відновлення кордонів Угорського королівства, які існували до поразки Австро-Угорщини в Першій світовій війні та підписання Тріанонського мирного договору, тобто вони претендують на прикордонні території Австрії, половину Словаччини, українське Закарпаття, значну частину Румунії, а також землі Сербії, Хорватії та Словенії. В 2011 році на честь початку свого головування в ЄС угорці розгорнули в Брюсселі величезний килим з картою Великої Угорщини в кордонах 1848 року, що викликало серйозний дипломатичний скандал [10].

Захист закордонних угорців завжди розглядався в якості однієї з фундаментальних цілей зовнішньої політики офіційного Будапешта, ну а після приходу до влади партії Фідес на чолі з Віктором Орбаном створення угорських національних автономій за межами сучасної Угорщини стало основною метою його уряду. В резонансній промові, яку В. Орбан виголосив в травні 2014 року в угорському парламенті, він прямо заявив: «Угор-

ське питання не було вирішене з часів Другої світової війни... Угорці, які проживають в Карпатському регіоні, мають право на подвійне громадянство, права громади, а також право на автономію. Цю позицію ми будемо представляти на міжнародній арені» [11]. Цей порядок денний постійно підтверджують й інші угорські високопосадовці. Зокрема, на форумі угорських депутатів від країн Карпатського басейну 24 березня 2017 року в Будапешті спікер парламенту Угорщини Ласло Кьовер, міністр закордонних справ Петер Сіярто, держсекретар з питань національної політики Арпад Янош Поташ та інші провідні політики чітко й однозначно підтвердили свою всебічну підтримку створення угорських автономій [12].

Ідейним підґрунтям цієї стратегії «автономізації» стала концепція нерозривної єдності угорського народу, збереження його культурної самобутності та національної ідентичності, емоційно забарвлене прагнення відновити «Велику Угорщину» не лише в духовному, але й політично-територіальному сенсі. Усвідомлюючи неможливість ревізії існуючих державних кордонів без катастрофічного зламу існуючої системи міжнародних відносин, Будапешт почав активно обстоювати право угорської меншини на подвійне громадянство, навчання рідною мовою та офіційний статус угорської мови в місцях компактного проживання, урядове і парламентське представництво, маючи в якості кінцевої мети добитися територіальної автономії та повного самоврядування закордонних угорських спільнот. Де-факто йшлося про стратегію формування замкнених угорських анклавів, пов'язаних з Угорщиною значно тіснішими зв'язками, ніж із «власною» країною. Очікувалося, що створення низки взаємопов'язаних автономій під патронатом Будапешта мало б забезпечити Угорщині статус регіонального лідера і підвищити її вплив в ЄС.

Цілком природно, що ця політика наразилася на запеклий опір держав-сусідів. Наприклад, в 2009 році влада Словаччини не пропустила через кордон угорського президента Ласло Шойома, коли останній збирався відвідати м. Комарно щоб відкрити пам'ятник першому угорському королю святому Іштвану, а у відповідь на закон про спрощене отримання угорського громадянства в липні 2010 року заборонила подвійне громадянство та встановила штраф у 3000 євро за порушення [13; 14]. Значно емоційніше відреагував прем'єр-міністр Румунії Михайл Тудосе на угоду трьох партій, які представляють інтереси угорської меншини (Демократичний союз угорців Румунії, Угорська громадянська партія та Угорська народна партія Трансильванії) з метою досягти культурної та політико-територіальної автономії: «Якщо прапор секеїв (угорський субетнос Румунії) буде майорити на державних установах, то всі відповідальні за це висітимуть поруч. Про автономію секеїв не може бути й мови» [15].

Щоб змусити своїх сусідів по ЄС прийняти власні правила гри, за ініціативою угорської меншості в Румунії офіційний Будапешт ініціював кампанію з розробки й ухвалення Minority Safe Pack – пакету юридичних гарантій забезпечення прав національних меншин в країнах Європейського Союзу, що має бути затверджений Єврокомісією.

По відношенню до України угорський уряд діє за власною стандартною схемою. Передусім йдеться про реалізацію комплексної державної програми розвитку культури й освіти угорців Закарпаття: відкриття дитячих садочків для угорської меншини, створення шкіл (класів) та інститутів (факультетів), організацію різноманітних культурно-просвітницьких товариств і неурядових громадських спілок, а також щедre фінансування угорськомовних ЗМІ. Впроваджено різноманітні програми

матеріальної допомоги для різних категорій угорської меншини – від школярів (близько 1000 грн. щороку) до місцевих селян і підприємців, функціонують безкоштовні курси вивчення угорської мови та підвищення професійної кваліфікації. Створено контрольовану й координовану з Будапешту централізовану мережу суспільно-політичних організацій (найбільш відомі з них – Товариство угорської культури Закарпаття та Демократичний союз угорців України), які просувають своїх кандидатів на виборах від місцевих рад до національного парламенту.

Відбувається масштабна «роздача паспортів», яка інколи супроводжується дипломатичними скандалами. Зокрема, 19 вересня 2018 року в українських мас-медіа було опубліковане відео, на якому громадяни України (в тому числі місцеві депутати і державні чиновники) в консульстві Угорщини в м. Берегово Закарпатської області вголос зачитували присягу на вірність Угорщині: «Клянуся, що вважаю Угорщину своєю Батьківщиною. Буду вірним громадянином, буду захищати і служити Угорщині. Хай допоможе мені Бог». Причому процес отримання паспорта супроводжувався інструкціями співробітника консульства не повідомляти про отримання паспорта українській владі [16].

У відповідь міністр іноземних справ Угорщини Петер Сіярто звинуватив Україну у «спробі залякати закарпатських угорців», назвав подвійне громадянство «повсякденною практикою в ЄС», розцінив обнародування відео як «недружній крок» та пригрозив «ще більше уповільнити інтеграцію України в ЄС» [17]. Після цього були вислані угорський консул з України та український з Угорщини. За даними різних українських джерел, на 2018 рік понад 100 тис. громадян України на Закарпатті отримали другий угорський паспорт.

Втім, впродовж останнього десятиліття перманентний дипломатичний скандал став буденною реальністю для україно-угорських відносин. Відновлення пам'ятника на Верецькому перевалі і встановлення угорських імперських символів (птаха турул), призначення угорського міністра у справах Закарпаття (в сферу компетенції якого було віднесено частину суверенної території України) і «неофіційні» візити угорських чиновників в Береговський та Виноградівський райони (а la Лужков в Криму) всупереч протестам українського МЗС – подібний перелік можна продовжувати дуже довго.

Переважає більшість цих конфліктів супроводжувався погрозами угорських можновладців поставити під сумнів європейські та євроатлантичні перспективи України. Проте за гучним відлунням і політичними наслідками прийняття в 2017 році нового українського закону про освіту стало безпрецедентним явищем у двосторонніх відносинах, адже у відповідь Угорщина ініціювала перегляд Угоди про асоціацію та заявила про блокування подальшого зближення України й Європейського Союзу, а також заблокувала засідання комісії Україна – НАТО на рівні міністрів та президентів.

Упродовж 2019 року офіційний Будапешт через підконтрольних політиків та громадські організації намагався створити так званий Притисянський виборчий округ на території чотирьох районів українського Закарпаття вздовж річки Тиса, де компактно проживає угорська етнічна меншина. За розрахунками ініціаторів поява юридично затвердженого окремого виборчого округу мала створити прецедент офіційного визнання власної території етнічних угорців українського Закарпаття та стати початковим етапом організації територіально-адміністративної угорської національної автономії. В березні народний депутат України та го-

лова Товариства угорської культури Закарпаття Василь Брензович подав судовий позов проти Центральної виборчої комісії України за відмову в створенні Притисянського виборчого округу, причому очікуючи на відмову, офіційний Будапешт почав діяти вже на рівні місцевих рад Закарпаття.

Слід зазначити, що цей проект користується повною підтримкою не лише влади, але й опозиції, адже лідер другої за популярністю парламентської партії «Йоббік» Томаш Шнайдер під час «приватного» візиту в Берегівський район Закарпатської області прямо заявив, що угорська автономія дозволить «вирішувати найважливіші питання на місцях не очікуючи, коли надійде рішення з Києва» та допоможе «залишити кошти на місцях» [18].

Підсумовуючи український вектор угорської зовнішньої політики можна зазначити, що Будапешт (як і Варшава) намагається задорого продати Києву квитки до Європи, хоча їх ще навіть не надрукували в Парижі та Берліні, використовуючи при цьому дипломатичний скандал як своєрідну форму ведення переговорів. В цій політиці не варто очікувати серйозних змін, оскільки вона ґрунтується на широкому консенсусі переважної більшості угорського суспільства, тож комплексній стратегії автономізації слід протиставити чітку і послідовну програму захисту вітчизняних національних інтересів, розроблену із врахуванням словацького і румунського досвіду. На демонстративну зневагу слід відповідати так само демонстративно, і треба бути готовими до жорстких рішень і реальних дій. Разом із тим діалог по всім чутливим темам двосторонніх відносин має значні шанси на успіх, адже україно-угорський конфлікт насправді не зачіпає життєво важливих інтересів обох країн та значною мірою штучно гіперболізований медійно та підігрітий емоційно. Що ж до перспектив

членства України в ЄС, то вони значно більшою мірою залежать від рівня економічного розвитку та ефективності державних інститутів, ніж проблем сепаратизму. Коли держави-члени ЄС побачать в особі України перспективний ринок та гідного бізнес партнера, а не бідного реципієнта допомоги і розсадник корупції, характер взаємин суттєво зміниться.

Не можна оминати також і того факту, що Москва брала активну участь в україно-угорському протистоянні через інформаційні диверсії та спецоперації. Чого варта лише організація російськими спецслужбами встановлення великих агітаційних стел у Береговському і Виноградівському районах з надписами «Вас вітають угорці» та «Земля угорської мови», а також їх подальшого інсценізованого знищення [19], підпал угорського товариства в Ужгороді [20], кампанії плюндрування місцевих пам'ятників та поширення численних фейкових новин. Щоб уникнути російських провокацій, слід спробувати налагодити діалог з Будапештом на найвищому рівні та активніше залучати до арбітражу україно-угорського конфлікту офіційні європейські інституції.

Ще одним прикладом інспірованого зовні сепаратизму на Закарпатті може слугувати так зване «русинське питання». Сам термін «русин» – це самоназва населення Давньої Русі. Починаючи з кінця XI – і аж до початку XX століття в Повісті временних літ, літописах руських князівств, документах Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Угорського королівства, на картах Європи слова «русин», «русини», «рутени» широко застосовувались для позначення автохтонного слов'янського населення сучасної України. В історичному процесі формування сучасної української нації відбулось поступове злиття різних регіональних етнокультурних груп (у тому числі гуцулів, бойків, лемків і т.д.) в межах єдиної «уявної спільноти» (за Б. Андерсо-

ном), причому українське націєтворення супроводжувалося активною боротьбою з русифікацією, полонізацією і мадяризацією. Зокрема, на території Західної України в середині XIX – на початку XX століття розкол місцевого національного руху на «русофілів» та «українофілів» і млява підтримка останніх австрійським урядом призвів до появи пропагандистської тези російських імперців про українську націю як вигадку австрійського генштабу.

Нині русинами називають групу східнослов'янського населення, яке компактно проживає в українському Закарпатті (близько 10 тис. осіб за даними перепису 2001 року), сербській Воєводині (15,6 тис. осіб за даними перепису 2002 року), східній Словаччині (Пряшевська Русь – понад 24 тис. осіб за даними перепису 2001 року), північно-східній Угорщині (2 тис. осіб за даними перепису 2002 року), північно-західній Румунії (понад 50 тис. українців та русинів), існує також значна русинська діаспора у США та Канаді.

В академічному середовищі досі триває дискусія щодо того, чи вважати русинів окремим народом, чи етнокультурною групою українців. Так само деякі русини і русинські організації визнають себе українцями, інші – проголошують, що вони є самостійним етносом. Слід особливо наголосити, що переважна більшість українських русин ідентифікують себе як українців, в той час як закордонні русини стверджують свій автономний статус. В результаті зовнішніх впливів більш потужних сусідів існує чотири варіанти літературної русинської мови (лемківський в Польщі, пряшевський в Словаччині, ужгородський в Україні та воєводинський в Сербії) і десятки діалектів, які відрізняються один від одного. Кодифікований в 1995 році в Словаччині стандарт русинської мови має понад 80% спільних з українською слів.

В самому русинському середовищі відбувається активна асиміляція. Наприклад, якщо в 1930 році в Румунії проживало 512 тис. українців та русин, то в 2011 році – лише 51 тис. осіб. За переписом населення 2001 року в Словаччині з 55 тис. осіб, які зазначили русинську мову як рідну, лише 24 тис ідентифікували себе як русини.

Зазвичай виокремлюють чотири основні вектори русинського політичного руху:

Проукраїнський – представники якого визнають себе невід’ємною частиною української нації, і, відстоюючи необхідність збереження русинської культури і традицій, розглядають слово «русин» як давню самоназву українців.

Прословацький – прихильники якого заявляють про народ русинів як особливий східнослов’янський етнос з власною історією, мовою та культурою, орієнтуються на політичну традицію Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини (1920-1945 рр.) та активно співробітничать зі словацькими організаціями та державними структурами (найбільш відомий представник цього напрямку – Пол Роберт Магочі – американо-канадський історик, угорець по батьку і словак по матері).

Проросійський – апологети якого наголошують на приналежності до «єдиного руського народу від Карпат до Камчатки» і, продовжуючи традицію «русифілів», орієнтовані на Москву.

Проугорський – ідеологи якого пропагують концепцію появи русинів як результат слов’янізації угорців.

Уряди Словаччини, Чехії, Угорщини, Польщі, Молдавії, Румунії, Сербії, Хорватії визнають русинів як окрему етнічну меншину, останніми роками до цієї позиції приєдналася і Російська Федерація. Основними причинами подібного підходу стало бажання запобігти українській самоідентифікації русин щоб унеможливити політику

«збирання земель» Україною та, у випадку Росії та Угорщини, бажання отримати політичні дивіденди та території в разі фрагментації і розпаду української держави. Наприклад, діючий в Румунії «Культурний союз русинів» створено за активної підтримки офіційного Будапешта і місцевої угорської спільноти, тоді як «Союзом підкарпатських русинів» опікується посольство Російської Федерації, а деякі «русинські» організації (наприклад «Матица русинов») взагалі створено і зареєстровано в Москві. Саме ці дві країни щедро фінансують масштабну пропагандистську кампанію в ЗМІ про «політичні репресії» та «геноцид русинів на Україні», створюють «неурядові» організації які вимагають визнання місцевих етнокультурних груп (русинів, гуцулів та інш.) окремими націями, які ніякого відношення не мають до українців.

Питання, до якої міри сепаратистські тенденції загрожують євроатлантичній інтеграції України, залишається відкритим.

З одного боку, євроатлантична інтеграція є потужним стримуючим чинником деструктивних процесів – етнополітичних конфліктів, міжетнічної напруженості та сепаратизму. При цьому простежується чітка кореляція участі ЄС у протидії сепаратизму, залежно від географії конфлікту. Виникнення сепаратистських тенденцій у центрі європейських інтеграційних процесів чи на периферії континенту вирішальним чином впливає на ступінь зацікавленості ЄС у протидії їм. Безпосередня близькість Кіпру, балканських країн до політичних, економічних центрів ЄС зумовила активну участь Брюсселю у врегулюванні сепаратистських конфліктів на їх теренах [21], що не стосується периферійних конфліктів, зокрема в Абхазії, Південній Осетії та Придністров'ї, де ЄС бере досить мляву участь у мирному врегулюванні.

Крім того, в межах ЄС достатньо етнополітично нестабільних регіонів, вимоги яких можна означити як прояви сепаратизму. Референдуми щодо проголошення незалежності – негативний в Шотландії (2014) та позитивний в Каталонії (2017) вказують на те, що дезинтеграційні тенденції (прояви сепаратизму) є паралельними процесами поглиблення європейської інтеграції, а тому стали досить типовим феноменом для європейського простору.

Євроінтеграція накладає суттєві обмеження на вихід європейських регіонів зі складу держав-членів ЄС. У 2014 р. на референдумі щодо незалежності Шотландії населення регіону проголосувало проти виходу зі складу Великої Британії. Великою мірою цей вибір був продиктований небажанням втрати членства в ЄС, перевагами якого Шотландія користувалася у складі Великої Британії: Єврокомісія повідомила регіональний уряд Шотландії про необхідність подавати заявку та проходити процедуру здобуття членства в ЄС від самого початку у випадку відокремлення від Великої Британії. Однак після того, як Велика Британія прийняла на референдумі 2016 р. рішення про вихід з ЄС (Brexit), Шотландія зажадала від Лондона напрацювання формату збереження регіону у складі ЄС [22].

У випадку сецесії Каталонії збереження членства в ЄС також стало стримуючим, інтеграційним фактором. Зважаючи на те, що Іспанія визнала референдум щодо незалежності Каталонії незаконним, вступ Каталонії до ЄС був би заблокований назавжди, навіть у випадку успішного виходу зі складу Іспанії. Оскільки процедура вступу нового члена до Європейського Союзу передбачає надання згоди всіх країн-членів ЄС, то Іспанія наперед пообіцяла накласти вето на заявку Каталонії. Головні причини невдалої сецесії Каталонії вбачають в відсутності міжнародної підтримки Каталонії та політиці

ЄС, яка полягає в стримуванні сепаратистських тенденцій всередині країн-членів шляхом позбавлення преференцій членства регіонів, що мають намір вийти зі складу держав ЄС [23].

Однак перспектива членства в ЄС не завжди успішно стримує прояви сепаратизму та сецесії, прикладом чого є острів Кіпр, вже близько 45 років поділений між турецькою та грецькою етнічними спільнотами. У 2004 р. ООН розробила план об'єднання острова, який отримав назву «план Аннана» за ім'ям Генсека ООН. Документ передбачав створення Об'єднаної Кіпрської Республіки, яка отримувала запрошення для членства в ЄС. Але євроінтеграція не стала чинником об'єднання Кіпру, оскільки населення грецької частини острова не підтримало план через неврахування низки вимог щодо турецької військової присутності та процедури переселення біженців. Показово, що натомість 65% населення невизнаної ТРПК проголосували за план Аннана, тобто за перспективу євроінтеграції у складі об'єднаної держави, процедуру якої на той час проходила Республіка Кіпр. У 2004 р. Кіпр став членом Європейського Союзу, проте де-факто до ЄС приєдналася лише Республіка Кіпр, тобто південна грецька частина острова.

Наразі заморожений конфлікт гальмує економічний розвиток Кіпру, позаяк об'єднання острова призвело б до інтеграції північної частини Кіпру до ЄС, що позитивно позначилося б на соціально-економічних показниках і стандартах життя. В українському політичному дискурсі дедалі популярнішим стає проведення паралелей між Північним Кіпром та самопроголошеними утвореннями на Донбасі [24]. Зокрема стверджується, що Турецька Республіка Північного Кіпру, прагнучи до більш глибокої інтеграції з Туреччиною, перебуває тепер в ситуації, коли її добробут повністю залежить від

рішень Анкари. Цим же шляхом йдуть псевдореспубліки Донбасу, економіка яких фактично повністю залежить від Російської Федерації. Тим часом Республіка Кіпр, незважаючи на те, що 37 % території острова окупована Туреччиною, зуміла інтегруватися до європейського співтовариства та знайти свою нішу в регіональних та геополітичних відносинах.

Порівняння України з Кіпром на шляху до євроінтеграції актуальне з багатьох причин. По-перше, ЄС брав активну участь у врегулюванні кіпрського конфлікту, тиснучи на Туреччину, яка визнає і підтримує ТРПК. По-друге, незважаючи на провал врегулювання та возз'єднання острова, Кіпр став членом ЄС і сталося це порівняно недавно в 2004 р. Україна наразі, як і Кіпр, належить до дезінтегрованих держав – внаслідок агресії Російської Федерації та гібридної війни Україна втратила контроль над Автономною Республікою Крим, що була анексована РФ, та частиною Донецької та Луганської областей, які сепаратизувалися в самопроголошені утворення ДНР та ЛНР, визнані Україною як терористичні організації.

Ще раз слід наголосити, що вирішальну роль у підживленні сепаратизму в Україні відіграє зовнішній фактор, позаяк раніше прояви сепаратизму в Україні були латентними і не становили загрози для етнополітичної безпеки й територіальної цілісності держави, як на сучасному етапі державотворення. Прояви квазісепаратизму не передбачали реального відокремлення, дезінтеграції держави, а слугували скоріше механізмами тиску на центральну владу для досягнення певних цілей – політичних, економічних, етнополітичних [25]. Інспірований ззовні сепаратизм не має нічого спільного з самовизначенням етноспільноти і був застосований Російською Федерацією виключно як політична технологія дезінтеграції України.

Процес розпаду поліетнічної держави юридично завжди обґрунтовується правом народу (нації) на самовизначення, процедура реалізації якого не передбачена ні міжнародним правом, ні національним правом абсолютної більшості незалежних держав. У доктрині міжнародного права домінує ідея примату принципу територіальної цілісності над принципом самовизначення народів, хоча всі принципи міжнародного права мають однакову юридичну силу. Це залишає відкритим питання щодо можливості одночасної реалізації цих принципів у межах однієї держави, хоча юристи і політологи виокремлюють такі умови реалізації права народів (націй) на самовизначення та вихід зі складу держави: 1) порушення прав етнospільноти, дискримінація, асиміляція, відсутність можливостей для збереження етнічної самобутності, розвитку культури, мови; 2) етнічний склад з обов'язковим домінуванням етнospільноти, яка реалізовує право на самовизначення – понад 50% населення регіону, що намагається відокремитися, та компактне розселення в ньому [26].

Ці умови об'єктивно не виконувалися і не виконуються в Україні. Натомість російська пропаганда під час політичної кризи 2014 р. спробувала переконати російськомовне населення Сходу та Півдня держави у порушенні їх прав. Населення цих регіонів зазнавало постійного інформаційного тиску з боку Російської Федерації, спрямованого на дискредитацію України як держави, і було підготовлене для насадження сепаратистських настроїв. Слабкий контроль з боку держави над етнополітичними процесами у південно-східному регіоні, толерування етнокультурного розколу уможливили сепаратизацію Півдня (Автономної Республіки Крим) та Сходу. Приклад України демонструє, що сепаратизм як політична технологія може бути застосований у будь-якій державі, яка має поліетнічний склад насе-

лення, міжетнічні суперечності або суперечності щодо історичної належності територій, населених представниками національними меншинами. Ця технологія вже була апробована Російською Федерацією в інших пострадянських державах – Грузії та Молдові.

Зокрема там також застосовувалася паспортизація населення окупованих територій. З 2019 р. РФ запровадила спрощений порядок отримання російського громадянства для жителів ОРДЛО, який передбачає отримання російських паспортів без відмови від українського громадянства, посиляючись на порушення прав населення цих територій. На серпень 2019 р. російські паспорти отримали 25 тис. українців, що проживають в ОРДЛО. Україна засудила такі дії сусідньої держави, які свідчать про намір РФ ще більше дестабілізувати Україну, загострити конфлікт та ставлять під загрозу реалізацію Мінських угод, а також звернулася до міжнародних організацій – ООН та ЄС [27]. Однак, не контролюючи окуповану територію та не маючи інших важелів впливу на державу-агресора, окрім міжнародних, Україна не може ефективно протидіяти процесам інтеграції ОРДЛО та РФ.

Протидія сепаратизму також ускладнюється наявністю кількох об'єктів спрямування – терористичних організацій ДНР та ЛНР, з одного боку, та Російської Федерації і її військових, що підтримують сепаратистські тенденції в Україні, – з іншого. Оскільки зовнішній фактор відіграє важливішу роль у процесі сепаратизації, ніж внутрішній, це унеможливорює застосування традиційних механізмів нейтралізації сепаратизму (федералізацію, автономізацію).

Загалом російський іредентизм становить найбільшу загрозу суверенітету України, оскільки необхідність реінтеграції нашої країни до «рідної говені» складає домінуючу константу російської політичної ма-

сової свідомості. Московське керівництво розглядало кілька планів щодо України – повномасштабної військової агресії, повернення під контроль Росії південно-східних областей України (так званий план «Русская весна», «Новоросія»), так і план мінімум – захоплення Криму.

Сценарій інспірованої Російською Федерацією дезінтеграції був розпочатий не тільки в Донецьку і Луганську, а й в 7-ми південно-східних областях України, де агенти РФ захоплювали і підбурювали місцеве населення захоплювати будівлі адміністрацій та держустанов. Хоча всі так звані народні республіки Сходу і Півдня України заявили про невизнання центральної влади та звернулися по допомогу до Росії, більшості з них не вдалося довго проіснувати. Зокрема це стосується Одеської народної республіки та Харківської народної республіки. Всі ці дії були незаконними і містили ознаки сепаратизму та втручання у внутрішні справи суверенної держави. Україна звинуватила Російську Федерацію в експорті тероризму та сепаратизму, поклавши на сусідню державу відповідальність за дестабілізацію східних та південних областей України [28]. Однак ліквідувати сепаратистські утворення ДНР та ЛНР не вдавалося через спільний кордон Луганської та Донецької областей з РФ, через який неконтрольовано постачалася зброя та інші ресурси.

Намагаючись зупинити поширення сепаратизму, Україна значно посилила відповідальність за прояви сепаратизму, внівши відповідні зміни до Кримінального кодексу України. Від часу набуття ними чинності умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України, на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій караються позбавленням волі на строк від 3 до 5 років (ст.110); фінансування дій, вчинених з метою

зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України – позбавленням волі на строк від 3 до 5 років (ст.110²); державна зрада – діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України – від 12 до 15 років (ст. 111); диверсії та шпигунство – від 10 до 15 років ув'язнення (ст. 113, 114).

З метою більш ефективної протидії участі українських громадян в різноманітних сепаратистських проявах на платній основі Кримінальний кодекс України було доповнено ст. 114-1 «Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань», що караються позбавленням волі на строк від 5 до 15 років залежно від ступеню тяжкості наслідків, яких вони завдають.

Очевидно, що увага до проявів сепаратизму, впровадження політики запобігання цьому явищу, мала бути пильнішою на попередніх етапах державотворення України. Правові механізми демонструють свою дієвість: 1) на превентивній стадії – запобігання сепаратизму, а також 2) в умовах збереження за центральною владою та правоохоронними органами контролю над територіями, ураженими сепаратизмом. Навздогінне запровадження правових механізмів протидії сепаратизму не демонструє такої ефективності [29].

За аналогією з дезінтеграційним процесом в Криму самопроголошена влада ЛНР та ДНР 11 травня 2014 р. провели місцеві референдуми про статус регіонів, звернувшись з запитанням до населення: чи підтримуєте ви Акт про державну самостійність Донецької (Луганської) народної республіки? Обидва референдуми були проведені всупереч Конституції України, з системними порушеннями як міжнародних принципів,

так і українського законодавства про референдум, тому є нелегітимними. За результатами, оприлюдненими в квазіреспубліках, в обох регіонах близько 90% тих, хто проголосував, підтримали незалежність ЛНР та ДНР відповідно. Самопроголошена влада за підсумками референдуму звернулася до РФ з проханням розглянути питання про входження ДНР та ЛНР до її складу [30]. Росія підтримала волевиявлення громадян України і закликала українську владу розпочати широку дискусію щодо майбутнього державного устрою України за участю всіх політичних сил і регіонів країни.

У травні 2014 р. було оголошено про формування Республіки Новоросія і анонсовано в ній участь 8 областей України – Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Донецької, Луганської, Харківської та Дніпропетровської. Президент Росії Путін заявив, що «...це ж не Україна, це Новоросія. Ось цей Харків, Донецьк, Луганськ, Херсон, Миколаїв, Одеса – вони за царських часів не входили до складу України, а були передані їй пізніше» [31]. З цього випливає, що до складу Новоросії мав увійти увесь Південь та Схід України. Однак фантомна держава, створена на папері російськими спецслужбами, навіть не змогла поширити вплив на всю територію Донецької та Луганської областей.

Прикметно, що головним завданням дестабілізації України та сепаратизації російськомовних областей є ослаблення України, відмова від євроатлантичної інтеграції, демократичного шляху розвитку. Сепаратизація територій відбувалася паралельно з тиском запровадження федеративного устрою України з правом вето самопроголошених утворень.

Саме тому у всіх планах врегулювання етнополітичного конфлікту на Донбасі, починаючи від Женевських домовленостей, головною вимогою Москви була федералізація України. МЗС РФ наполягало на тому, що без

федералізації вирішення конфлікту неможливе: «без реальної конституційної реформи в Україні, в межах якої через федералізацію забезпечувалися б інтереси всіх регіонів країни, зберігався її позаблоковий статус, закріплювалася особлива роль російської мови, важко розраховувати на довгострокову стабілізацію української держави» [32]. А це пряма умова відмови України від вступу до НАТО. Росія висловлювала переконання в тому, що унітарна держава в Україні не працює, тому необхідно зробити так, щоб кожен регіон України мав можливість безпосередньо вибирати своє керівництво, законодавчу владу і губернаторів.

Так званий план В. Путіна під назвою «Комплекс заходів з реалізації Мінського протоколу від 5.09.2014 року щодо врегулювання конфлікту на Південному Сході України», який був переданий канцлеру Німеччини А. Меркель і Президенту Франції Ф. Олланду, передбачав надання ДНР і ЛНР статусу автономії в межах адміністративних кордонів Луганської та Донецької областей; гарантії конституційної реформи України, що передбачає децентралізацію, федералізацію та створення Донецької та Луганської автономних областей (або республік) [33]. Однак федералізм виявився недієвим в українському випадку, адже запровадження федерального устрою вимагала саме російська сторона, яка є ініціатором і учасником етнополітичного конфлікту на Сході України.

Створення автономій в постконфліктних, дезінтегрованих внаслідок російської агресії пострадянських державах – це відпрацьований Російською Федерацією сценарій, спрямований на встановлення контролю над цими державами, їх внутрішньою та зовнішньою політикою. Невизнана республіка, відокремлена внаслідок збройного конфлікту, інспірованого Російською Федерацією, «повертається» державі у вигляді автономного

регіону. Подається це під виглядом реінтеграції, відновлення миру та територіальної цілісності держави, але насправді несе колосальні ризики для національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності цієї держави [34], а також обов'язково унеможлиблює її євроатлантичну інтеграцію.

Так Росія намагалася прошовхнути сценарій реінтеграції Придністров'я до складу Молдови шляхом федералізації останньої. Зокрема, за «планом Козака» 2003 р. Молдові пропонували змінити Конституцію у напрямку формування «асиметричної федерації», в якій ПМР і Гагаузія отримали б особливий статус і можливість блокувати законопроекти, не вигідні для автономій та небажані для Росії. Надання Придністров'ю права вето в федерації дало б Росії можливість контролювати внутрішній та зовнішній курс держави, а отже, зберегти свою присутність в регіоні [35]. Згідно з «планом Козака» Молдова зобов'язувалася дотримуватися нейтралітету і демобілізувати армію, але при цьому надати Росії право на розміщення російських військ на території Придністров'я терміном на 20 років як гаранту врегулювання конфлікту. Таким чином Москва та російські сили Молдові планували зберегти вплив або принаймні отримати вето щодо політики країни стосовно всього спектру питань – від реформ до зовнішньої чи оборонної політики.

Врегулювання Придністровського конфлікту триває вже понад 25 років, оскільки відновленню територіальної цілісності Молдови перешкоджає Росія. У переговорному процесі РФ фігурує як нейтральний посередник, будучи стороною конфлікту, що й унеможлиблює його розв'язання, незважаючи на всі міжнародні зусилля. Молдова не може протистояти російським інтересам, які підживлюють та заморожують Придністровський конфлікт, перешкоджаючи реінтег-

рації. У Придністров'ї вже оформилася придністровська ідентичність на протигагу молдовській ідентичності, обумовлена конфліктом та тривалим досвідом окремого існування самопроголошеного утворення, що суттєво ускладнює реінтеграцію. У зв'язку з багаторічним замороженням конфлікту сторони перебувають на максимально віддалених позиціях і не готові до пошуку компромісів. Тим часом статус території самопроголошеної ПМР залишається однією з перешкод на шляху можливого членства країни в ЄС. Придністров'я не контролюється Молдовою, але розцінюється нею і ЄС як невід'ємна частина Молдови. Угоду про асоціацію з ЄС сусідня держава уклала в 2014 р.

Подібну ситуацію спостерігаємо в Україні, де проросійська парламентська партія «Опозиційної платформи – За Життя» пропонує повернути окремі райони Донецької і Луганської областей до складу України у вигляді автономії з власним урядом і парламентом, а також нав'язати «прямий діалог із Донецьком і Луганськом». Не дивно, що Молдова відмовилася від такого небезпечного варіанту повернення Придністров'я. Україні він також загрожує перетворенням на контрольовану, маріонеткову державу, поверненням в зону впливу Москви, призупиненням євроатлантичної інтеграції. Цей вплив здійснюватиметься через автономію, яка намагатиметься заблокувати всі невігідні РФ кроки та реформи України. Це перманентна загроза для національної безпеки України і залишатиметься такою аж до врегулювання конфлікту на Донбасі, позаяк Російська Федерація через проросійські сили постійно намагатиметься реалізувати сценарій повернення Україні Донбасу в тому чи іншому вигляді, але на своїх умовах, які обов'язково виключають євроатлантичну інтеграцію. На думку Росії, Україна в жодному разі не повинна вийти з євразійської цивілізаційної спільноти та інтегруватися

до євроатлантичної. Ось чому федералізм в Україні став синонімом сепаратизму, оскільки застосовувався як технологія тиску на Україну, технологія дезінтеграції та протидії євроатлантичній інтеграції держави.

Наразі головним політичним документом з врегулювання етнополітичного конфлікту на Сході України залишаються Мінські угоди, які дали змогу забезпечити тимчасове припинення вогню, однак не забезпечили його деескалацію. Мінські угоди є узагальненим терміном для Протоколу (який містить низку домовленостей) і Комплексу заходів щодо їх виконання. 5 вересня 2014 р. на переговорах у м. Мінську (Білорусь) контактної групи між представниками України, терористичних організацій ДНР і ЛНР за участю ОБСЄ було погоджено Протокол про припинення вогню. Документ передбачав «негайне двостороннє припинення застосування зброї; децентралізацію влади шляхом ухвалення Закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей»; постійний моніторинг на російсько-українському державному кордоні; виведення незаконних збройних формувань, військової техніки з території України» [36].

Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод був узгоджений на саміті в Мінську 11-12 лютого 2015 р. лідерами Німеччини, Франції, України та Росії у форматі «нормандської четвірки» з метою деескалації збройного конфлікту на Сході України. Цей політичний документ також передбачив: «негайне і всеосяжне припинення вогню; відведення всього важкого озброєння обома сторонами; проведення місцевих виборів відповідно до українського законодавства; відновлення повного контролю над державним кордоном з боку уряду України у всій зоні конфлікту; виведення всіх іноземних збройних формувань, військової техніки, а також найманців з те-

риторії України під спостереженням ОБСЄ» [37]. Однак ні Протокол про припинення вогню, ні Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод не був виконаний ні Російською Федерацією, ні контрольованими нею самопроголошеними ДНР і ЛНР. Росія наполягала спочатку на тому, що не повинна дотримуватися Мінських угод, бо не є стороною конфлікту на Донбасі, однак називає себе гарантом Мінських домовленостей; згодом звинувачувала Україну в зриві їх виконання. Тоді як Україна звинувачує Росію у викривленні суті, вихолощенні Мінських домовленостей. В 2017 р. Міжнародний суд ООН зобов'язав Україну і Росію повністю виконувати всі положення досягнутих в Мінську домовленостей. Росія не виконала навіть головної умови – припинення вогню.

Натомість Україна свою частину домовленостей виконала – було прийнято Закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», яким визначався тимчасовий порядок організації місцевого самоврядування в ОРДЛО. Він містив низку реінтеграційних заходів. Згодом ОРДЛО отримали законодавчий статус тимчасово окупованої території України. Було прийнято закони: «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який стосується анексованого Криму; «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій та Луганській областях», що стосується ОРДЛО. Обидва нормативно-правові акти мають дуже загальний, декларативний зміст, вони не містять конкретних політико-правових механізмів з протидії сепаратизму та забезпечення реінтеграції.

Україна вбачала можливість припинення війни на Донбасі в формуванні міжнародної миротворчої місії на усій захопленій території, в тому числі – на кордоні з Ро-

сією, але без участі останньої в ній. Однак РФ перехопила цю ініціативу України і запропонувала свій формат, який передбачає присутність миротворчої місії лише на лінії розведення сторін для охорони місії ОБСЄ.

Інституційне забезпечення протидії сепаратизму та врегулювання конфлікту на Донбасі суттєво поліпшилося після активної фази сепаратизму та дезінтеграції України (2014 р). В 2016 р. уряд створив Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України з метою оперативного реагування на проблеми та загрози, що постали в ході проведення антитерористичної операції на територіях Донецької та Луганської областей, а також внаслідок тимчасової окупації територій України. Однак міністерство було сформовано як захід таргетного реагування на поточний виклик – появу в складі України тимчасово окупованих територій, поза межами етнонаціональної політики, в полі відповідальності й дії якої і сформувався такі виклики, як сепаратизм та етнополітичний конфлікт. Аналіз діяльності МТОТ засвідчив, що цей орган влади більше концентрується на постконфліктній фазі відбудови та подолання наслідків, реінтеграції населення тимчасово окупованих територій – саме в цьому полягає політика протидії сепаратистським тенденціям на тимчасово окупованих територіях. В 2019 р. у Верховній Раді IX скликання було створено Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та АРК, м. Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин.

Наразі врегулювання конфлікту на Донбасі, відновлення територіальної цілісності – реінтеграції ОРДЛО та Криму залишається викликом на шляху до євроатлантичної інтеграції України. Міністр закордонних справ заявив, що поряд з інтеграцією до ЄС та НАТО, головними

зовнішньополітичними пріоритетами України є відновлення миру на Донбасі та повернення Криму [38]. Вступаючи на посаду, В. Пристайко поставив завдання дипломатичному корпусу протягом пів року значно просунутися у вирішенні конфлікту на Донбасі: «Зараз не так важливо, як ми це будемо робити: чи шляхом залучення миротворчих місій або шляхом виконання «Мінська» [39]. Втім, чинна влада скептично налаштована до ведення нескінченних переговорів в різних форматах, більше концентруючись на компромісних реінтеграційних кроках – відновлення зв'язків з населенням окупованих територій, забезпечення соціальних виплат, сполучення та інфраструктури, створення системи ефективного інформаційного опору за підтримки міжнародного співтовариства.

Однак, як свідчить приклад Кіпру, наявність неконтрольованих територій – самопроголошених утворень, повністю не закриває шлях європейської держави до євроатлантичної інтеграції. Що ж стосується вступу України до НАТО, у березні 2018 р. Північноатлантичний Альянс офіційно визнав євроатлантичні прагнення України як держави, яка у майбутньому може стати членом НАТО. Вимушена участь у збройному конфлікті України, яка завжди підкреслювала, що змушена захищати свій суверенітет і територіальну цілісність від агресії Російської Федерації, не є прямою перешкодою до вступу до НАТО та ЄС.

Єдиним документом, що визначає процедуру набуття членства країни в НАТО є Північноатлантичний договір, згідно з яким сторони зобов'язуються вирішувати всі міжнародні спори, учасниками яких вони можуть стати, мирними засобами і таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир, безпеку та справедливість, а також утримуватись у своїх міжнародних відносинах від погроз силою чи застосування сили у

будь-який спосіб, несумісний з цілями ООН (ст. 1). Україна робить ставку на мирне вирішення конфлікту на Донбасі і постійно це доводить, уникаючи застосування зброї для відновлення територіальної цілісності.

Головною пересторогою є ст. 5 Північноатлантичного договору, яка трактує збройний напад на одну або кількох держав-членів нападом на них усіх і зобов'язує їх надати допомогу в індивідуальному порядку або колективно, «в тому числі застосовуючи збройні сили». Експерти дискутують, чи вступ України до НАТО у випадку продовження конфлікту на Донбасі, означатиме необхідність автоматичного застосування ст. 5 Договору і схиляються до того, що це не призведе до автоматичного втягування у війну інших членів Альянсу. Позаяк ст. 5 не вступає в силу у випадку, коли країна-член здійснює заходи з підтримки миру згідно з рішеннями ООН.

Насправді перспектива членства як у НАТО, так і ЄС лежить виключно в політичній площині і залежить від того, наскільки швидко та ефективно Україна реформуватиметься, впроваджуватиме стандарти Європейського Союзу та Північноатлантичного Альянсу, посилюватиме демократичні інститути та зможе стати прогнозованою та стабільною країною євроатлантичного простору [40]. Україна має застосовувати євроатлантичну інтеграцію як рушій внутрішніх перетворень, вступ до НАТО та ЄС не може бути самоціллю.

Незважаючи на відсутність прямих юридичних пересторог, аж до вирішення збройного конфлікту між Україною та Росією приєднання України до ЄС та НАТО матиме небагато шансів на успіх, позаяк країни ЄС та НАТО уникатимуть перенесення конфлікту за участю РФ у внутрішньополітичну площину [41]. Північноатлантичний договір передбачає приєднання до НАТО нових членів лише за одностайною згодою усіх держав-союзників:

будь-яка з них може тривалий час блокувати вступ держави-кандидата, про що свідчить конфлікт Греції та Північної Македонії щодо назви. Вступ до ЄС згідно зі ст. 49 Договору про ЄС також передбачає ратифікацію договору про вступ країни-заявника всіма державами-членами ЄС відповідно до своїх конституційних процедур. Наразі Україні рекомендовано зосередитися на досягненні відповідності критеріям членства, реформах для розвитку і поглиблення чинних форматів співпраці з ЄС та НАТО (асоціації та партнерства).

Важливою передумовою в досягненні цих цілей є системна протидія сепаратистським тенденціям в межах етнонаціональної політики України, що виявилася неефективною у нейтралізації інспірованих ззовні проявів сепаратизму, врегулювання конфлікту на Донбасі, деокупація окупованих територій, однак на умовах сумісних з євроатлантичними цінностями, які передбачають інтеграцію України до НАТО та ЄС, а не на умовах держави-агресора, які її виключають.

Протидія сепаратистським проявам на Донбасі може також реалізовуватися в межах комплексної політики реінтеграції [42], спрямованої на мирне врегулювання етнополітичного конфлікту; посилення міжнародного та дипломатичного тиску на державу-агресора; відновлення контролю над державним кордоном, територіальної цілісності та возз'єднання окупованих територій України; налагодження загальносуспільного діалогу з населенням тимчасово окупованих територій, інтеграцію та консолідацію поліетнічного українського суспільства в межах української політичної нації.

Література:

1. Закон України Про національну безпеку України. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>

2. Сепаратизм. *Советский энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия. 1989. С. 1209.

3. Сепаратизм. *Словарь иностранных слов*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1949. С. 586.

4. Сепаратизм. *Словник іншомовних слів*. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1985. С. 754.

5. Separatism. *Oxford's free English and Spanish dictionaries*. URL: <https://www.lexico.com/en/definition/separatism>

6. Горбатенко В. П., Зяблюк М. П. Сепаратизм. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана. 1998-2004. URL: <http://leksika.com.ua/15460225/legal/separatizm>

7. Горбатенко В. П. Іредентизм. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана. 1998-2004. URL: <http://leksika.com.ua/15460225/legal/iredentizm>

8. Всеукраїнський перепис населення 2001 року. *Державний комітет статистики України*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/>

9. Waszczykowski dla "wSieci" o stosunkach polsko-ukraińskich: Nasz przekaz jest bardzo jasny: z Bander do Europy nie wejdziecie. *wPolityce*. URL: <https://wpolityce.pl/polityka/347083-waszczykowski-dla-wsieci-o-stosunkach-polsko-ukrainskich-nasz-przekaz-jest-bardzo-jasny-z-bandera-do-europy-nie-wejdziecie>

10. Ковер с картой Венгрии в штаб-квартире ЕС вызвал скандал. *РБК-Україна*. URL: <https://daily.rbc.ua/rus/show/kover-s-kar-toy-vengrii-v-shtab-kvartire-es-vyzval-skandal-16012011101000>

11. Тужанский Д. Эхо Трианона: как Будапешт воссоздает сегодня Великую Венгрию. *Eastbook.eu*. URL: <https://www.eastbook.eu/ru/2018/06/04/tuzhanskyi-trianon-wegry/>

12. Офіційний Будапешт підтвердив підтримку угорських автономій у країнах Карпатського басейну. *Mukachevo.net*. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/197350>

13. Власти Словакии не пустили в старну венгерского президента. *Радио свобода*. URL: <https://www.svoboda.org/a/1805060.html>

14. Словакия объявила войну президенту Венгрии. *Сегодня*. URL: <https://www.segodnya.ua/world/clovakija-objavila-vojnu-prezidentu-venhrii-169978.html>

15. Тужанский Д. Вешать рядом с флагом: конфликт Венгрии и Румынии и 5 его уроков для Украины. *Европейская правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2018/01/24/7076511/>

16. Гудкова С. Закарпатье под ударом? Как Украина ответит на “агрессию” Венгрии. *Обозреватель*. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/ukraine-bit-trevogu.htm>

17. Government condemns attempts to intimidate Transcarpathian Hungarians. *Website of the Hungarian Government*. URL: <https://www.kormany.hu/en/ministry-of-foreign-affairs-and-trade/news/government-condemns-attempts-to-intimidate-transcarpathian-hungarians>

18. Лідер угорської партії “Йоббік” відвідав Закарпаття – обіцяє підтримати автономію регіону від Києва. *Mukachevo.net*. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/503707>

19. На Закарпатті двох українців судитимуть за провокаційні стели угорською. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/07/22/7150263/>

20. Кто стоит за подпалами угорского товариства в Ужгороді? *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-43284659>

21. Стойко О. М. Вплив європейської інтеграції на сепаратистські рухи в країнах Європи. *Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм та війна як продовження політики: збірник наукових праць*. Херсон: ПП Вишемирський В.С. 2016. С. 99.

22. Явір В. А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт. Київ: Логос, 2018. С. 188.

23. Вітман К. М. Сецесія Каталонії як невдала спроба дезінтеграції Іспанії. *Актуальні проблеми політики*. 2017. Вип. 60. С. 104.

24. Явір В. А. Кіпр як приклад дезінтегрованої держави: стан та перспективи реінтеграції. *S.P.A.C.E (Society, Politics, Administration in Central Europe)*. 2018. Вип. 9. С. 88-91.

25. Політико-правові механізми запобігання сепаратизму в демократичному суспільстві: наукова записка / Кресіна І. О., Шемшученко Ю. С., Горбатенко В. П., Коваленко А. А., Кресін О. В., Стойко О. М., Явір В. А., Лойко Л. І., Стоєцький С. В., Матвійчук Л. О. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. С. 40.

26. Явір В. А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт. Київ: Логос, 2018. С. 6.

27. В Радбезі ООН паспортизацію ОРДЛО Росією назвали підривом суверенітету України та глобальною проблемою. *Голос*

Америци. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/pasporty-rosiya-donbas/4891782.html>.

28. Росія «експортує тероризм» на територію України – МЗС. *Радіо Свобода*. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25407275.html>.

29. Явір В. А. Протидія етнополітичній дезінтеграції України: сучасні правові механізми боротьби з сепаратизмом в Україні. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: збірн. тез наук. робіт*. Одеса: Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2015. С. 132-135.

30. Політико-правові механізми запобігання сепаратизму в демократичному суспільстві: наукова записка / Кресіна І. О та ін. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 69.

31. Путин назвал Восток Украины «Новороссией». *Информационное агентство 112.ua*. URL: <http://112.ua/politika/putin-nazval-yugo-vostok-ukrainy-novorossiey-50819.html/>.

32. У Лаврова твердять, що конфлікт на Сході України не вирішиться без федералізації. *Українська правда*. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/7/7021657/>.

33. Явір В. А. Федералізм як технологія сепаратизму в Україні. *Віче*. 2015. № 14. С. 21.

34. Чого чекати від проросійських сил у парламенті? Відповідають українські вчені (В. Явір, В. Деревінський, О. Малишев, Є. Ромінський): експертне опитування. *Форпост – громадський портал Львова*. 19.07.2019. URL: <http://forpost.lviv.ua/txt/polityka/21698-choho-chekaty-vid-prorosiiskykh-syl-u-parlamenti-vid-povidaiut-ukrainski-vcheni?fbclid=IwAR3M6vFcrUO387ZYL-SUMAdebZ7SJ0ub172g7fnRAg31pGy7MBd94-g4Hk2o>.

35. Tolstrup J. Studying a negative external actor: Russia's management of stability and instability in the «Near Abroad». *Democratization*. 2009. Vol. 16. № 5. P. 931.

36. Меморандум об исполнении положений Протокола по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П. Порошенко и инициатив Президента России В. Путина. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. URL: <https://www.osce.org/ru/home/123807>.

37. Комплекс заходів, спрямований на імплементацію Мінських домовленостей. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2015/02/12/7058327/>

38. Новий глава МЗС назвав пріоритети зовнішньої політики України. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/08/29/7100219/>.

39. Пристайко: за пів року необхідно кардинально просунути в вирішенні конфлікту на Донбасі. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/08/29/7100217/>.

40. Фріз І. Чи можна вступити в НАТО з військовим конфліктом? УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/politics/10023365-chi-mozhna-vs-tupiti-v-nato-z-viyskovim-konfliktom.html> <https://www.unian.ua/politics/10023365-chi-mozhna-vstupiti-v-nato-z-viyskovim-konfliktom.html>.

41. Литвиненко Я. Багатошвидкісна Європа: які зміни чекають на ЄС та як це вплине на Україну. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/15/7069412/>

42. Модель етнонаціональної політики для реінтеграції Донбасу і Криму: наук. записка / Кресіна І. О., Горбатенко В. П., Явір В. А., Стойко О. М. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. С. 90.

Vira Yavir

Doctor of Political Science

Volodymyr Rozumiuk

PhD in Political Science,

Senior Research Fellow

Oleksandra Vasylytsiv

Overcoming Separatist Tendencies as a Threat to Ukraine's Euro-Atlantic Vector

The authors of article analyze the problem of separatism in Ukraine in the context of threats to the Euro-Atlantic vector of its foreign policy.

The actuality of the research of this topic is substantiated, terms "separatism" and "irredentism" are defined, the content and features of the so-called "separatist" challenge to the national security of Ukraine are highlighted, with special emphasis on the Russian and Hungarian irredentism. It is accentuated that a decisive role in the replenishment of separatism in Ukraine is played by an external factor, since earlier manifestations of this phenomenon were latent and did not pose a serious threat to the national security and territorial integrity of the state.

There have been proved an importance and connection of such fundamental national interests as “state sovereignty and territorial integrity, exclusion of an interference in Ukraine’s internal affairs” and “integration of Ukraine into the European political, economic, security, legal space, coming of the membership in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization”.

There has been ascertained that disintegration tendencies (manifestations of separatism) are parallel processes of the deepening of European integration and represent a fairly typical phenomenon for the European space. There has been identified that membership in the EU and NATO is as a powerful deterrent to destructive processes (ethno-political conflicts, interethnic tensions and separatism), as these organizations impose severe restrictions on the withdrawal of regions from member states and significantly complicate policy of irredentism.

It is concluded that the prospect of membership both in NATO and in the EU lies solely in the political plane and depends on two key factors – an interest of leading member countries of these organizations to give full membership to Ukraine and an ability of our country to internal reforms and an implementation of European standards. It is particularly accentuated that despite an absence of direct legal reservations, Ukraine’s accession to NATO and the European Union until the end of the military conflict with Russia will has a little chance of success, since it will require unanimous agreement of all states-allies and any member of these blocks may block an accession of the candidate country. Accordingly, it is recommended at this stage to focus on the meeting of the membership criteria, reforms to develop and deepen existing formats of the cooperation with the EU and NATO (associations and partnerships).

It is determined that an important prerequisite for an effective protection of main national interests of Ukraine should be the systematic counteraction to separatist tendencies within the framework of a complex state ethno-national policy aimed at increasing of an international pressure on the aggressor state, resolving of the conflict in the Donbas, restoring control over the state border de-occupation of occupied territories and reintegration of Crimea, consolidation of a multi-ethnic Ukrainian society within the Ukrainian political nation.

Keywords: *separatism, irredentism, Ukraine, Euro-Atlantic integration, national interests.*

Розділ V.

РЕЦЕНЗІЇ

Ткаченко Василь Миколайович

доктор історичних наук, професор

**ГЕНІЙ ШЕВЧЕНКА: УРОКИ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ
(сторінками книги Володимира Мельниченка
«Мої духовні криниці.
Статті та інтерв'ю ХХІ століття».
Київ: Либідь, 2019. 748 с.)**

Чому «сторінками книги», а не, приміром, «рефлексія на книгу» чи «рецензія»? А тому, як мені видається, що написати узагальнюючу рецензію на воістину енциклопедичне видання, котре вміщує в собі, образно кажучи, тисячі й тисячі гасел – справа в межах однієї публікації непідйомна. Тим більше, що сюжети книги вміщують у собі такі постаті-велетні як Тарас Шевченко, Михайло Грушевський, Микола Гоголь, Богдан Ступка та ще тисячі супутніх їм особистостей. Наприклад, лише іменний покажчик до Шевченкового Щоденника вміщує в собі близько 2 тис. прізвищ, що відображає «інтелектуальний Космос поета в реальному та віртуальному спілкуванні-перетині з його сучасниками та нащадками» (с. 92).

Отож, принаймні на даний момент, довелося обмежити горизонт аналізу у зазначеному дослідженні до розгляду постаті Тараса Шевченка, хоча, маю щиро визнати, не являюсь ні шевченкознавцем, ані літературознавцем взагалі. Однак є один момент, ота принципово важлива точка дотику, де я як історіософ відчуваю свою спорідненість із науковим доробком Володимира Мельниченка. У сфері історіософії наші професійні інтереси

перетинаються. Достоту історіософський підхід до висвітлення постаті Тараса Шевченка в контексті історії України, як мені гадається, є тим визначальним трендом, що пронизує розглядуваний монументальний твір Володимира Мельниченка. І на цьому в книзі особливо наголошується: у творчості Шевченка, у його підході до історії переважала «історіософія, а не історіографія», але від того творчий вклад Кобзаря не потерпає, бо «Шевченкове осмислення історії України, переплавлене в поетичні твори, мало й має незмірно більший вплив на читачів, аніж будь-які наукові праці» (с. 13, 14).

Давайте вдумаємось у пророчі слова Тараса Шевченка:

*Один у другого питаєм:
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла...*

*Які ж мене, мій Боже милий,
Діла осудять на землі?
Коли б ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на тебе понесли.*

Чи не здається вам, що це про нас сьогоднішніх – народжених в неволі тоталітаризму неоросійської імперії під назвою Радянський Союз, про наших дітей і внуків, які несуть на собі родове прокляття неволі у новій мутантній формі несправедливо проведеної приватизації та відсутності верховенства права? А все решта – це вже похідне і, будемо сподіватися, перехідне. А поки що за ці діла маємо нести покуту – всезагальну політичну відповідальність кожного з нас.

Але чи всі ми усвідомлюємо той рівень болісної відповідальності, гуманізму, національного сорому і, водночас, громадянської послідовної безкомпромісності, який проніс через своє життя Тарас Шевченко й закарбував у безсмертних рядках своєї поезії? Залишається сподіватися, що рівняючись на Кобзаря, на його громадянську позицію і страдницький життєвий шлях, ми, врешті-решт, піднімемось до належного рівня національної ідентичності щоб дати відповідь на запитання: *«Нащо живем? Чого бажаєм?»*.

Ось така історіософія: *«Які ж мене, мій Боже милий, / Діла осудять на землі?»*.

Наш спільний біль

Один із найбільших наукових і моральних авторитетів ХХ століття німецький історіософ Карл Ясперс у своїй хрестоматійній книзі «Питання про винуватість»¹ сформулював своєрідний кодекс честі людини і громадянина: *«Це рок кожної людини – бути вплетаною в уклад влади, завдяки якому вона живе. Це неминуча провина всіх, провина людського буття. Їй протидіють, беручи сторону тієї влади, яка здійснює право, права людини. **Неучасть в формуванні укладу влади, в боротьбі за владу в розумінні служіння праву є головною політичною провиною, що є в той же час і провиною моральною. Політична провина стає моральною, коли владою знищується смисл влади – здійснення права, етична чистота власного народу»** (тут і далі жирний курсив мій. – В. Т.)*

Служіння «етичній чистоті власного народу» – це про Володимира Мельниченка. Його книгу пронизує прита-

---

¹ Тут і далі див: Карл Ясперс. Вопрос виновности. О политической ответственности Германии. Перевод с немецкого С.Апта. Москва, Издательская группа «Прогресс», 1999. 146 с.

манний патріотам України спільний біль за Вітчизну, перейнятість її історією, яку «неможливо читати без брому», убоління за сьогодення (найбідніша країна Європи, яка не вийшла навіть на рівень ВВП 1990 року), а ще – найгостріший щем – за втрату людей, територій і промислового потенціалу внаслідок російської агресії 2014 року. Що найактуальніше – пекуча туга впродовж ось уже майже три десятки років за пришестьям адекватної національної еліти, яка б дала врешті-решт свою, відповідно нашому часу, вичерпну відповідь на ще одне запитання, поставлене колись Тарасом Шевченком:

За що ж боролись ми з ляхами?

За що ми різались з ордами?

За що скородили списами

Московські ребра??.. засівали,

І рудою поливали...

І шаблями скородили.

Що ж на ниві уродилось??!!

Уродила рута... рута...

Волі нашої отрута.

Тож наразі «маємо те, що маємо», а наш правлячий клас пострадянського періоду, як і низку минулих провідирів визвольних змагань 1917-1920 років, доводиться, на превеликий жаль, характеризувати словами Михайла Грушевського: «Се правда, вони не шевченки!». Біда в тому, що, висловлюючись словами Блаженнішого Любомира (Гузара), пострадянські лідери України виявилися «не здатними на самопожертву». А виклик часу тим не менше нагально вимагає появи історичної постаті, навколо якої мало б згуртуватися громадянське суспільство, об'єднане спільністю історичної долі й націлене на досягнення загальнонаціональної мети. І тут недоречно кивати на глобальну тенденцію нашої доби, коли, мовляв, усюди на політичній арені все рідше можна зустріти діячів, а все більше – ділків.

Ситий і улаштований Захід із його відпрацьованою правовою системою й досвідченим бюрократичним апаратом може дозволити собі за розкіш час від часу вручати керівництво держави популістам. Україна ж має бути націленою на постать, яка за своїми моральними принципами і громадянською позицією мала б бути максимально наближеною до рівня Тараса Шевченка.

І саме в цій позиції закладена пекуча актуальність наукового доробку Володимира Мельниченка, бо «власне ідеться не лише про наше минуле, а й про сучасне та майбутнє, нерозривні з живою присутністю Тараса Шевченка» (с.10). А в процесі неперервного самоусвідомлення українців і їхнього ідейного позиціювання в сучасному та майбутньому світі «особливо важливо, щоб наші душі світилися Шевченковим огнем, а наші серця билися в одному ритмі з поетовими» (с. 92).

Що вже говорити про ситуацію хронічного перенапруження українського народу внаслідок нинішньої російської агресії проти України? Здавалось би, як тут нам може допомогти славетний Кобзар, від дня народження якого виповнилося ось уже 205 років? У Володимира Мельниченка щодо цього є вивірена тривалою роботою керівником Культурного центру України в Москві (2001-2015 рр.) позиція: у своїх «осередніх творах поет огненними словами звинуватив Москву в історичному злі, заподіяному Україні, залишив українському народові духовну зброю супроти одвічного ворога». То ж маємо робити належні висновки: **«Принаймні мусимо визнати, що поетові застороги, інвективи й пророцтва щодо Москви нас майже нічого не навчили. Бо ж інакше в українських відносинах із нею у післярадянський період було б набагато більше Шевченкової духовної сили та історичної прозорливості, здорового глузду та безкомпромісної віри, державницької мудрості й політичної рішучості».**

От тоді уже б не довелося вкотре «запити з московської чаші московську отруту»!... (с. 23).

Тут зовсім не йдеться про якесь розпалювання русофобії, у чому нас полюбляють звинувачувати російські шовіністичні телеканали. Це в російському інформаційному полі час від часу декларується відома максима із наказу Йосипа Сталіна № 130 від 1 травня 1942 року: «нельзя победить врага, не научившись ненавидеть его всеми силами души». У Шевченка, як на цьому наголошував Михайло Грушевський, принципово інша позиція: насамперед це «віра в силу моральної ідеї, віра в свій народ! Історія людська в своїх кінцевих результатах є для нього перемогою правди. В добрі самім залягає сила побідна, а в злі – розклад і упадок. Моральна ідея має в собі таку силу опору, що її не можуть знищити ніякий гніт, ніякі кари...» (с. 10).

Володимир Мельниченко солідаризується з позицією Михайла Грушевського, вважаючи, що одним із першорядних завдань є усвідомлення українським народом засадничої істини: визволення від «песього обов'язку» перед Московщиною. Так, реагуючи на більшовицьку агресію проти України в 1918 році, голова Центральної Ради наголошував: «Реальні факти на кождім кроці говорили про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і, мабуть, аж нинішнє «велике потрясіння», сей кривавий напад большевиків на «хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах». На превеликий жаль, не так сталося, як гадалося. І ось уже після чергової російської агресії 2014 року наш сучасник Володимир Мельниченко з гіркотою змушений констатувати: «Читаємо ці рядки майже столітньої давності, як сьогодні написані» (с. 15).

То ж маємо врешті-решт з'ясувати, що, не зробивши належних висновків із минулої історії, ми раз по раз будемо змушені вертатися до необхідності розв'язання кардинального історичного завдання: не лише «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм» (Іван Франко), а й нарешті зрозуміти, наголошує Володимир Мельниченко, що саме ми робили не так у цій царині наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в умовах незалежної України (с. 9-10). І серед завдань першорядної ваги маємо усвідомити той велетенський громадсько-політичний потенціал, який несе в собі життя і творчість Тараса Шевченка, сполучуючи глибоко національні настрої з такими ж настроями гуманності й загальнолюдської солідарності. Цей висновок набув особливої виразності і на тлі палаючої межі 1918 року, і на тлі невщухаючої агресії 2014 року, та, власне, тієї грані, яка, говорячи словами Михайла Грушевського «від віків розділила Україну від Московщини». І саме в такі урочні часи зростає загальнонаціональне значення гуманістичного наповнення Шевченкової творчості «свобідної від усякої агресивності, від усяких елементів егоїстичного, зоологічного націоналізму» (с. 16).

Найголовніше і найважче завдання кожної людини – віднайти саму себе. За умов сучасної України це значить насамперед – подолати ту глибоку прірву національного знеособлення, яку віддавна культивувала проти України російська імперська система. І тут в яскравій іпостасі національного прапора гордо височить постать Тараса Шевченка. І хочеться вірити в успішну реалізацію українського цивілізаційного вибору, коли, пророкує Володимир Мельниченко, «вимріяне Шевченком і Грушевським українське відродження випаде на третє Кобзареве століття, що розпочалося. Бо інакше – ніколи!» (с. 24).

І в цьому немає жодного перебільшення.

Діалог поколінь

Цивілізованість людини визначається шанобливим ставленням до вчителів – це стосується хоч європейців, хоч китайців, хоч американців. Віддавна вважалось аксіомою положення, що вийти на новий рівень наукового аналізу можна лише спираючись на плечі вчителів-попередників. Володимир Мельниченко дає підростаючому поколінню гідний поваги приклад у своєму ставленні до «будителів» української національної ідентичності, зокрема до Михайла Грушевського: «Грушевський вклав у прокрустове ложе історичної дійсності, в якій жив, стільки безцінної інформації про Шевченка, пропустив крізь себе та передав людям стільки Шевченкової духовної енергетики, що його в цьому не перевершив ніхто» (с. 9).

Хочу звернути увагу на принциповий момент – йдеться про «прокрустове ложе історичної дійсності, в якій жив» М.Грушевський. Тобто, йдеться, власне, про добу початку минулого століття. Але відтоді сплило багато часу, і кожне нове покоління проклало свій шлях до Тараса Шевченка, шукало в його житті й творчості відповіді на достоту свої власні запитання, прикладаючи до характеристики своєї доби Шевченкове духовне мірило, шукаючи знову і знову моральні підстави для утвердження свого національного «Я».

І як би ми критично не ставилися до пройденого у ХХ столітті шляху, як би нам не було гірко за нереалізовані поривання в ХХІ столітті, однак мусимо визнати, що життя не стояло на місці. Судячи з матеріалів, на які покликається Володимир Мельниченко, на сьогоднішній день маємо велетенську Шевченкіану. Насамперед йдеться про фундаментальні академічні дослідження І.М. Дзюби, М.Г. Жулинського, С.А. Гальченка, Ю.Я. Барабаша та цілий ряд інших дослідників, яких в короткому нарисі не беруся перелічити, але значення яких в

дослідженні духовної спадщини Тараса Шевченка не можна переоцінити. А скількох українських поетів надихала муза Кобзаря – взяти хоча б те духовне потрясіння, яке випало на долю мою та інших студентів шістдесятих років після знайомства з громадянським закликком Ліни Костенко рівнятися на Шевченка:

*«А цікаво, багато б із них потрафили
Пройти шляхами його долі?
Давайте чесно.
Не кнопки ж ми і не педалі.
Що писав би Шевченко
В тридцять третьому,
В тридцять сьомому роках?
Певно, побувавши в Косаралі,
Побував би ще й на Соловках,
Загартований, заґратований,
Прикиданий землею, снігами, кременем,
Досі був би реабілітований.
Хоч помертно, зате – своєчасно.
Звісило з трибуни блазенський ковпак
забрехуще слово.
Було так, було так, було так...
А може, було інакше?*

.....
*Мовчимо.
Пнемося у багет.
Як мовчанням душу уяремлю,
То який же в біса я поет?!*

І покоління шістдесятників не мовчало, хоч було піддано гонінням і репресіям. Та все ж зерно, посіяне ними, попри періодичні більшовицькі «підморожування», проросло, а зажинком став референдум про незалежність України 1 грудня 1991 року. І цей вибух національної самосвідомості неможливо переоцінити –

лише Україна на всьому пострадянському просторі спромоглася на такий акт широкої народної підтримки. Повноголосся того народу, для якого, апелюючи до думки Михайла Грушевського, життя Шевченкове стало книгою науки так само, як і книга його пісень: «Образ пророка, замученого за Україну, встає перед нами не в віках віддаленім від нас окруженні, а в обставинах майже сучасних, не пережитих і досі, серед котрих іде і далі та ж боротьба за права горожанські і національні, що розбила життя нашого найбільшого поета і многих, многих інших. Книга науки...» (с. 30).

А що історія по Гегелю й розвивається не лінійно, а «по спіралі» (теза-антитеза-синтез), то мусимо визнати, що ми й досі ще не подолали обставини імперського минулого, що й нині триває боротьба за права національні й громадянські, що й нині розбивається життя многих і многих. А відтак має безнастанно тривати діалог – словом і ділом – усіх поколінь борців за волю і процвітання України. Маємо успадкувати у Шевченка його болісно-відповідальне сприйняття славної, але гіркої історії свого народу, яку треба досліджувати й знати заради кращого прийдешнього. І тому актуальними залишаються для нас заповіді Грушевського щодо пізнання нами Шевченкової книги науки: маємо «заразом показати, що діло, зроблене ним, дало свій плід. Що Україна, збуджена дзвоном його струн, – живе. Що розділені часті української землі вже зібралися в собор велик. Що вони стають вже одноцільним національним тілом, оживленим одним серцем, одною мислю, одною кров'ю і одним мозком» (с. 11).

В цьому історичному діалозі поколінь голос Володимира Мельниченка зазвучав в унісон із славетними попередниками, акцентуючи увагу на тому, що в нинішній боротьбі слід пильно берегти чистоту національного прапора, перейнятого з рук народного пророка, і відме-

жовуватися від націоналістичного зоологізму й неперебірливого егоїзму, так, як заповідав Михайло Грушевський: «Шевченко – се той національний прапор, який повинен бути дорогий всім прихильникам націоналізму гуманного і етичного, що не ділить і сварить, а єднає на ґрунті визнання загальнолюдських і національних прав кожної людини й кожного народу» (с. 22).

Дотримання цих принципів вимагають не лише великі заповіді кращих представників українського народу, але й завдання сьогодення, його суспільно-політичного й громадського життя. Бо інакше, заповідав Грушевський, «були б брехнею наші запевнення в любові і поважанні до його творчості, котрі повторяємо перед світом в сі Шевченкові дні». Реакція Володимира Мельниченка на описану і вже хронічну для певного штибу представників українського правлячого класу ситуацію чітка й однозначна: «Як разюче точно передбачав Грушевський брехливі клятви багатьох сучасних політиків!» (с. 22). А якщо конкретизувати ситуацію, то, скажімо, в час російської агресії 2014 року, яка відбулася «в історичний момент відзначення 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка не завадило б окремо й особливо вагомо сказати на весь світ, хто насправді злочинно зневажив ідеалізоване Шевченком «братолюбіє» (с. 23).

В житті і творчості Володимира Мельниченка слово не розходиться з ділом, і його голос в загальнонаціональному діалозі стосовно ідентичності України звучить потужно й інтелектуально насичено. Його творчий доробок далекий від загальних розумувань – він провокативно документально просякнутий, наповнений ґрунтовним знанням історичного матеріалу і разючої конкретики повсякденного життя і побуту. І в цьому документалізмі професійного музеєзнавця, помноженого на глибоке історіософське сприйняття і відтворення

суспільного життя – оригінальність і неповторність його творчого почерку. А відтак у знаковому ряду провідних шевченкознавців Володимир Мельниченко, як на мою думку, має повне право задекларувати: «Я такий же, як усі – я не схожий ні на кого».

І в цій іпостасі доктор історичних наук, професор і академік Володимир Мельниченко уже посів своє законне місце у світовій Шевченкіані. Пошлюсь на авторитетне судження сучасного дослідника С.А.Гальченка: «... Маємо на сьогодні рідкісну московську шевченкіану, найвагомішим внеском до якої є монументальні дослідження відомого історика... Володимира Мельниченка. Назвемо найголовніші з видань: «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті» (М., 2006. 654 с.); «На славу нашої преславної України»: Тарас Шевченко і Осип Бодяньський» (М., 2008. 556 с.); «Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін» (М., 2009. 478 с.); «Шевченківська Москва: авторська енциклопедія-хроноскоп» (М., 2009. 767 с.); Тарас Шевченко в Москві» (К., 2009. 738 с.); Оскільки цей перелік складено 2013 року, слід додати до нього узагальнюючу монографію «Москва у творчій долі Тараса Шевченка» (М., 2015. 496 с.). Крім того, 2018 року було опубліковано академічний документальний збірник, в якому вперше побачила світ видобута Володимиром Мельниченко у Центральному історичному архіві Москви дорогоцінна архівна справа – «Дело канцелярии Московского Военного Генерал-Губернатора по секретной части о Рядовом Оренбургского батальона Шевченко», що вміщує 12 важливих документів з 16 вересня 1857 року до 18 квітня 1858-го. До редколегії цього видання входили: О.В.Бронь, Г.В.Боряк, Г.М.Бурлака, С.А.Гальченко, І.І.Глизь, М.Г.Жулинський, О.В.Музичук, О.П.Реєнт, В.А.Смолій (відповідальний редактор), Д.В.Стус, В.С.Шандра. (с. 192).

Тут, так би мовити, можна було б багато ще чого додати, але відняти від цього велетенського творчого доробку, мабуть, не під силу навіть зятятому недоброзичливцю. Сам Володимир Мельниченко усвідомлює, що Шевченкіана ще далеко не повна, та й не може бути ніколи остаточно завершеною, бо кожне нове покоління буде шукати в ній відповіді на нові посталі запитання, однак кожен із авторів має прагнути до всебічного й полівимірного, якомога більш повного вивчення й тлумачення. Отож і в основу розглядуваної нами книги «Мої духовні криниці» було покладено ідею *авторського коментарю* життя і творчості Тараса Шевченка. Узагальнюючи напрацювання попередніх поколінь, зазначає автор, «я побудував цю книгу за власним баченням і наповнив її своєю любов'ю до Шевченка, власною присутністю, у тому числі емоційною, власною манерою викладу пояснень і тлумачень поетового тексту, власним, а не позиченим, життєвим, почуттєвим і науковим досвідом» (с. 93).

Тож щастя йому й далі на цій дорозі!

Вічний виклик

У своєму «Очерке истории украинского народа» Михайло Грушевський відзначив унікальність постаті Тараса Шевченка, коли виходець із кріпаків, «не получивший никакого правильного образования, но гениальной интуицией восполнявший пробелы своих знаний, составляет единственное в своем роде явление во всемирной литературе» (с. 28).

Спростувати цю істину, здавалось би, не годен ніхто. Однак, наголошував у свій час Лев Толстой, для лакея не може бути великої людини, тому що у лакея своє розуміння величі. І от царські лакузи – працівники III відділу власної його імператорської величності канцелярії – після арешту Тараса Шевченка у 1847 році професійно

зафіксували, що поет «з неймовірною зухвалістю виливав обмови та жовч на осіб імператорського дому...». Ніби на цих особах життя клином зішлося?! Насправді ж, за оцінкою нашого видатного сучасника Івана Дзюби, коли вже йдеться про Шевченкову поему «Сон» (*Комедія*), то тут маємо вимір зовсім іншого масштабу: поема «стала викликом поета могутній, але нездатній вистояти перед судом розуму імперії». І це було найголовніше. А вже що стосується царської персони, як я гадаю, це вже просто так – фрагмент із сцени «генерального мордобиття».

У представників творчої російської інтелігенції, на противагу придворним лакузам, масштабність мислення була принципово іншою. Так, коли 1859 року російський художник і скульптор Михайло Микешин виграв конкурс проектів пам'ятника «Тисячоліття Росії», він запропонував увічнити в цьому монументі серед інших видатних діячів культури й українського Кобзаря, а також Миколу Гоголя. І тут імператор Олександр II, оцей великий «визволитель», рішуче викреслив із списку кандидатуру Шевченка, залишивши, щоправда, в останній момент у списку прізвище Гоголя. Не допоміг жодним чином аргумент Микешина: «Ми маємо задовольнити національну гордість народу й убезпечити себе від докорів потомства». Тим більше, наголошував скульптор, що Шевченко зробив для Малоросії більше, ніж будь-хто з поетів, а співчуття усіх верств суспільства при перенесенні праху Шевченка з Петербурга до Канева, «надто ясно виявило, як цінує народ заслуги цього поета». Дехто з дослідників вважає, що ці слова про «національну гордість народу» й викликали гнівну реакцію Олександра II.

Отже, підводить висновок Володимир Мельниченко, «найперше Олександр II викреслив зі списку Поета, який уособлював не тільки уярмлений і непокірний

український народ, а й усю визвольну боротьбу понево-
лених царизмом народів. Не забудьмо, що саме за
Олександра II завершилося насильницьке приєднання
Кавказу до Російської імперії (1864). За два десятиліття
до того Шевченко волав про тамтешні зlodіяння ца-
ризму в поемі «Кавказ»:

*... Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки – море розлилось,
Огненне море! Слава! слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!*

Незмивною ганебною славою навіки затаврував
Шевченко і «батюшку-царя» Миколу I, і його сина Олек-
сандра II» (с. 184).

Здавалось би, з того часу вже минуло півтора сто-
ліття. Як казав філософ – «все тече, все змінюється». Однак це не про імперську Москву: антиукраїнські на-
станови серед її чиновництва лише посилювалися. І тому є зримий наочний приклад. Так, в ролі керівника Куль-
турного центру України в Москві Володимир Мельни-
ченко виступив з ініціативою встановити пам'ятник
двом уславленим українцям і щасливим друзям – Та-
расу Шевченку й Михайлу Щепкіну: «Не вдалося. Хто ж
у Москві посміє дати дозвіл на спорудження пам'ятника
двом геніальним українцям...» (с. 143).

Україна для Москви – питання не так географічне й політичне, як екзистенційне. Імперська Москва почуває себе затишно лише тоді, коли має змогу розглядати Україну в ролі господарського «задвірку», а українців – у ролі демографічного донора «триєдиного русского народа». Та ще й донора у стадії амнезії, який втратив історичну пам'ять, без літературно виробленої мови й національної церкви з притаманними їй архітектурою та живописом козацького бароко. Чи не звідси й заборона синові українського народу Тарасу Шевченку «писати й малювати»? Ще раз наголошую, що справа полягала не так в особистій образі Кобзарем царя й цариці (нібито малюванні на них карикатур), як в уродженій ідіосинкразії імперської Москви на все українське. Це наочно видно із доповідної записки графа Орлова цареві: «Шевченко, любя пламенно свою родину, Малороссию, он, в напечатанных им книгах, с восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства, представлял историю этого народа, едва ли знаменитее всех историй, славу его называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекал, что этот дух не простыл и до селе также в малороссиянах; описывал распоряжения императора Петра I и приемников его в виде угнетения и подавления прав народных....» (с. 37).

Імперська бюрократична система, і тут їй слід віддати належне, глибоко усвідомлювала органічний зв'язок поета із своїм народом, а тому «крім розпорядження про заборону й вилучення творів Шевченка була вказівка про нагляд за тим, «не питаються ли уроженцами Малороссии... мысли о прежней вольнице, гетманщине и правах на отдельное существование....» (с. 37).

Так само й цар Микола I, зазначає Володимир Мельниченко, якого здавна часто-густо сприймають

однобічно солдафоном, мав достатньо інформації й розуму та ще – досвіду боротьби з інакомислячими, щоб сприйняти «важного злочинця» Тараса Шевченка як абсолютно цілісну масштабну постать, в якій воєдино злиті два небезпечних для російського царизму таланти – поета і художника. Поетичний талант Шевченка виявився для Миколи I настільки грізним і зухвалим, що цар і не сумнівався у невідворотній караючій ворожості також і його таланту малярського. На прохання Репніної дозволити Шевченку малювати, цар такого дозволу не дав і порекомендував їй менше втручатися «в дела Малороссии». Тобто він усвідомлював, що порушена проти Шевченка справа – «це справа Малоросії» (с. 42).

Було б безглуздо розумувати навколо того, який талант – художника чи поета – переважав у Тараса Шевченка, настільки цільну особистість він собою являв. Вирішальну роль у кристалізації таланту відіграв, судячи з усього, його величність соціальний запит. Український народ гостро потребував свого речника, а великий Кобзар усе глибше відчував внутрішню потребу висловити своє відчуття України. Лапідарно з цього приводу висловився Іван Дзюба: «Так народжується відчуття своєї покликаності, своєї місії, яку згодом Україна сприйме як місію апостола і пророка» (с. 45).

І тут недоречно було б гадати, чи то Шевченко обрав свою долю, чи доля обрала його: сталося так, що в лоні українського народу з'явилася історична постать – потрібна людина в потрібному місці й у потрібний час. А велетенська імперська система виявилася безпорадною стати цьому на заваді. Якби ще Шевченко просто удосконалював свій талант живописця, то імперська культура «золотої доби» могла б інкорпорувати його – поглинути як ще одного із ряду академіків Академії художеств. І лише словесна творчість рідною мовою залишила його

єдиним і неповторним у живому діалогічному спілкуванні із своїм народом. Як пише Володимир Мельниченко, «то було Богопризначення!» (с. 45).

Краще не скажеш. Однак у кожному процесі є свій момент істини – момент кристалізації, коли духовність, як і будь-який інший природний феномен, переходить від одного агрегатного стану в інший. У природничій науці до останнього часу вважалося, що таких агрегатних станів є три: твердий, рідкий і газоподібний. Нині науковці дійшли думки про четвертий агрегатний стан – плазми, кульової блискавки.

Читаючи книгу Володимира Мельниченка, все більше схиляєшся до висновку, що перехід Шевченкової поезії в агрегатний стан всепропікаючої плазми відбувся в час написання «Чигрине, Чигрине...» у Москві 19 лютого 1844 року. Автор розглядуваної нами книги віддає належне Іванові Дзюбі, який влучно називає цю поезію Шевченка «своєрідною поетичною квінтесенцією пережитого й передуманого за дев'ять місяців перебування – не перебування, життя – в Україні», коли в 1843 році було ним відвідано й місто колишньої козацької слави – Чигирин. Але при цьому Мельниченко зауважує: «І все-таки, все таки... **Не можна нехтувати тим, що «Чигрине, Чигрине...» написано в Москві! Поетичний катарсис відбувся саме в ній!**» (с. 66). І дає цьому феномену ґрунтовне пояснення: «В атмосфері бундючно-ситого, самодостатньо-байдужого й заворожливо-красивого міста поет особливо гостро й болісно, ніби вперше, пережив той очевидний факт, що саме Москва (в тандемі з Варшавою) є провинницею бездержавності України, насаджування в українцях історичного безпам'ятства, яке паралізує волю до боротьби за незалежність» (с. 66).

Не можна не погодитися з висловленою Володимиром Мельниченко думкою про те, що Москва викли-

кала в Шевченка тяжкі емоції та рефлексії, але вона вис-талила його поетичний голос і почуття національної гідності та людської незалежності. Знаменно й те, що саме віршем «Чигрине, Чигрине...» Шевченко відкрив рукописну збірку «Три літа», до якої включив 23 поезії, написані в 1843-1845 роках, а завершив «Заповітом». Якщо «Заповіт» таки й був написаний останнім 1845 року (25 грудня), то «Чигрине, Чигрине...» став першим у геніальному ряді за повною, вичерпною суголосністю з поетовою душею. У цій поезії саме слово Москва не згадується (хіба що йдеться про «московські ребра»), та «головне полягає в тому, що саме цей вірш відкрив, так би мовити, антимосковський період Шевченкової творчості» (с. 70).

І ще одна важлива думка. Хоча це й може видатися містичним, але «Заповіт» Шевченко написав одразу після того, як сказав своєму народові про ворожу Москву все найголовніше на віки наперед, аж до ненарождених українців. Надалі Шевченко ніколи не зачіпав її так нещадно-болюче та обвинувачувально вбивчо (с. 46). Своїм творчим доробком великий Кобзар сформував єдину національну волю, духовно консолідував українців і показав їм, що історична правота належить не Москві з підвладною їй Малоросією, а вільній – саме вільній, новій! – Україні. Висока громадянська самосвідомість Шевченка й нині залишається для нас дороговказом у нашій боротьбі, бо ж було сказано ним пророче, що *«полине до самого Бога»* лише після того, як *«Як понесе з України / У синєє море / Кров ворожу...»*.

Чи усвідомили ми у повній мірі сутність Шевченкового заповіту? Судячи із характеру поточних подій, таке запитання залишається поки що риторичним. А тому знову і знову маємо звертатися до молитовних рядків Шевченкового Слова:

*Молюсь, Господи, внуши їм
Уст моїх глаголи.
Бо на душу мою встали
Сильнії чужії,
Не зрять Бога над собою.
Не знають, що діють.*

І знову наш спільний біль – Україна – ятрить сумління Володимира Мельниченка: «Доки так буде, Шевченкова душа залишається на землі, серед українців і несе важку покуту за можновладців, які досі не дають змоги народові вибороти достойне життя» (с. 47).

Дещо з історіософії: час духовного вибору

Нині, за умов російської агресії, Україна переживає час свого духовного вибору. Щораз то голосніше з телевізійних каналів тільки й чути про те, що з нашим північним сусідом слід шукати компромісу. Постає питання, що може бути предметом компромісу й де та межа, за якою компроміс стає прихованою формою капітуляції? Двадцяте «червоне століття» (М.Попович), із якого український народ вийшов у стані постґеноцидного, посттоталітарного й постчорнобильського синдрому, наочно довело, що політична максима «ніколи більше» («never more»!) мала б стати загальнонаціональним дороговказом нашого громадянського самоствердження і державного будівництва. Або ми відбудемось як повноцінна європейська держава, або ні.

І за наочним прикладом не треба далеко ходити: у свій час духовного вибору наша землячка і яскрава політична постать ХХ століття Голда Меїр задекларувала: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути». Й держава Ізраїль, попри невщухаючі військові сутички, утверджує себе нині як високотехнологічне інноваційне суспільство з високим

ступенем соціального захисту своїх громадян. Що можна сказати проти такого безкомпромісного вибору?

Час духовного вибору відбувся і в повоєнній Німеччині, про що яскраво подано в оприлюдненому в 1945-1946 роках під час Нюрнберзького процесу і вже згадуваного нами трактаті Карла Ясперса «Питання про винуватість». У ньому йшлося, зокрема, про посталий цивілізаційний вибір країни «між політичною свободою і політичною диктатурою». За умов політичної свободи, наголошує К. Ясперс, **«етика політики стає принципом державного життя, в якому усі беруть участь своєю свідомістю, своїми знаннями, своїми переконаннями й бажаннями»**. В такому суспільстві є свої спади і підйоми, та все ж «це життя здійснюється завдяки тому, що перед кожним стоїть завдання і кожному надається можливість поділяти відповідальність». **Запам'ятаймо це положення про загальну відповідальність кожного.**

Або ж, зазначає Ясперс, все відбувається навпаки: **у разі вибору режиму диктатури домінує така ситуація, коли більшість цурається політики**. За таких умов «державна влада не сприймається як власна справа. Відтак не відчуваєш за собою відповідальності, спостерігаєш за політикою склавши руки, працюєш і дієш у сліпій покорі. У тебе чиста совість і від покори, і від непричетності до рішень і дій можновладців. Людина сприймає політичну реальність як щось чуже, вона намагається перехитрити її ради своїх особистих вигід і живе у сліпому захваті самопожертви». А між тим визріває розплата – всезагальна *політична відповідальність*, бо ж кожна людина разом з іншими несе покуту за те, як усіма ними правлять, а тому політична винуватість лягає не лише на державних діячів, але й на кожного громадянина певної держави.

Минуло ХХ століття, але вибір і в ХХІ столітті залишається для України той самий – між політичною свободою і політичною диктатурою. Тож який шлях вибере український народ на нинішньому часовому відрізку? Тут все буде залежати від політичної настанови кожного з нас. **А що нинішня ситуація біфуркації несе в собі різні альтернативи, то тут вирішальну роль може відіграти історичний пласт набутих нами моральних принципів.** Відтак мусимо з'ясувати, що за свої дії кожна людина несе також і моральну відповідальність перед власним сумлінням та осудом близьких людей. У разі ж бездіяльності особи, коли поряд коїться злочин, вступає в силу *метафізична відповідальність*. І тут вища інстанція – лише один Бог. І кожен гріх має бути покаяним, а відповідальність залишається всезагальною.

Слід особливо зауважити, що коли наша увага зосереджується на тому, які ж гріхи здійснили наші можновладці, ми схильні забувати, що й наші моральні здавалось би дрібні помилки – є тим ґрунтом, на якому пишним цвітом виростають і політичні провини, й кримінальні злочини. Навіть коли йдеться про наші численні дрібні недбалості й пристосуванство, дешеві виправдання несправедливості й приховане потурання корупції, участь у створенні суспільної атмосфери вседозволеності й цинізму – усе це створює передумови для брехливої абсолютизації влади, що підносить її до рівня єдиного і визначального фактору подій. Ми ж тим часом подумки «умиваємо руки».

Тож чи ж є вихід із цієї безнадійної здавалось би ситуації? І тут ще раз нагадаємо засадничу позицію Карла Ясперса: «Їй протидіють, приймаючи сторону тої влади, яка здійснює право, право людини. Неучасть у формуванні укладу влади, в боротьбі за владу в розумінні служіння праву є головною політичною провинною, котра в той же час є й провинною моральною». І як тут не згадати нам підступну

позицію «проти всіх», котра є ні чим іншим як модернізованим варіантом «моя хата скраю, я нічого не знаю».

Немає необхідності ще раз обґрунтовувати самоочевидне: по який бік морально-політичного протистояння у царській Росії був Тарас Шевченко, засланий царатом на десять років у Орську кріпость. Однак дозволю собі проілюструвати на матеріалах розглядуваної книги Володимира Мельниченка ту радикальну позицію поета, котру можна порівняти хіба що з вузьким колом декабристів, які врешті-решт розбудили Герцена. Взяти хоча б зустріч українського Кобзаря, вчорашнього кріпака з російським декабристом, генерал-майором князем Сергієм Волконським. Ця зустріч була останньою перед від'їздом Шевченка із Москви до Петербурга, коли він «зворушено слухав старого генерала, який гідно вийшов зі страшенних колотнеч, що випали на його долю, й не втратив смаку до життя. Поет черпав у нього сили для своєї завтрашньої дороги, для нових подолань власних життєвих незгод» (с. 314).

Ця зустріч не була випадковою. Ще по дорозі до Москви 3 листопада 1857 року у Нижньому Новгороді Тарас Шевченко, вперше познайомившись із другим томом «Полярної зvezди» за редакцією Олександра Герцена, зробив у своєму Щоденнику такий запис: *«Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны – портреты этих великомучеников с надписью «Первые русские благовестители свободы», а на другой стороне медали – портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью «Не первый русский коронованный палач»* (с. 135). В тому ж таки Нижньому Новгороді, ознайомившись із брошурою Герцена «Хрещена власність», Шевченко писав: *«Сердечне задушевне людське слово! Хай осяє тебе світло істини й сила істинного Бога, апостол наш, наш одинокий вигнанець»* (с. 138).

Не лише Шевченко прагнув зустрічей із революційно-демократичними колами Росії, їх представники теж шукали контактів із ним. І для того бути всі об'єктивні передумови. Так, зазначає Володимир Мельниченко, згаданий вище твір Герцена за своїм антикріпосницьким спрямуванням був суголосний Шевченковим настроям. Скажімо, О.І.Герцен писав: «Пока помещик не уморил с голоду или не убил физически своего крепостного человека, он прав перед законом и ограничен только топором мужика. Им, вероятно, и разрубится запутанный узел помещичьей власти». Звісно, тут важко не згадати Шевченкове: *«Та добре вигострить сокиру, / Тай заходиться вже будить»*... (с. 138). Тож цілком закономірно, що у квітні 1860 року Шевченко передав Герцену щойно виданого «Кобзаря», як він писав, «с моим благовейным поклоном» (с. 139).

Чи міг Тарас Шевченко обмежитися контактами з лише радикальними силами Росії? Очевидно, що ні – він був для цього занадто величною і широкоформатною постаттю. І та думка, яку сформулював Карл Ясперс у 1945-1946 роках (це рок кожної людини – бути вплетаною в той уклад влади, завдяки якому вона живе), усвідомлювався українським Кобзарем як само собою зрозуміла житейська справа. Християнська ж позиція зводиться до того, що Господь покладає на кожну людину тягар, відповідно до сили її. Тож Шевченко глибоко усвідомлював й переймався національною глухотою й суспільною пасивністю українського загалу. Так само він сприймав як доконаний факт, що геніальні Микола Гоголь і Михайло Щепкін також були далекі від болісних Шевченкових турбот про рідне Слово як осердя самозбереження й відродження нації. Ситуація й для нашого ХХІ століття для України знайома.

Який же урок, рівняючись на Шевченка, ми мали б винести для себе? Володимир Мельниченко вважає, що повна Шевченкова перейнятість Україною була в духовній історії того часу справді самотнім і унікальним феноменом, який існував осібно від Гоголя й Щепкіна, проте поет називав своїми братами і геніального письменника, і геніального артиста. Толерантне ставлення Шевченка до своїх великих сучасників ілюструється вельми показовим прикладом. Так, поезія «Чигрине, Чигрине...» зі своєю радикально антимосковською позицією була спочатку присвячена Щепкіну. Однак її антицаристське, антиколонізаторське спрямування виходило далеко за межі соціально-політичного світосприйняття Михайла Щепкіна. Шевченко це добре знав, а тому згодом зняв посвяту й написав інший вірш «Заворожи мені волхве». А звідси й узагальнення Мельниченка: «Тарас Шевченко з часом зрозумів, що посвята «Чигрине, Чигрине...» М.С. Щепкіну та й будь-кому взагалі звужує широчінь поетичного розкрилу програмного твору, і зняв її. «Чигрине, Чигрине...» – це Шевченкова самопосвята – самопожертва Україні, що була під силу лише йому одному» (с. 162).

Тож ще раз нагадаю пророче судження Блаженнішого Любомира (Гузара) про нинішніх можновладців: «вони не здатні на самопожертву». І в цьому корінь зла.

Імператив толерантності

Ще одна історіософська проблема – ототожнення системи влади і народу в контексті толерантності. Маємо усвідомити, що може бути злочинна влада, але не може бути злочинного народу. Як пише Карл Ясперс, «народ не можна перетворити в індивідуум. Народ не може ні героїчно загинути, ні бути злочинцем, ні поступати морально чи аморально, це можуть лише окремі його представники. Народ в цілому не може бути вину-

ватим чи невинуватим ні в кримінальному, ні в політичному (тут відповідають лише громадяни держави), ні в моральному сенсі».

Ставлення до Російської імперії і до російського народу – один із уроків Тараса Шевченка для нашого покоління, а надто для деяких наших не в міру запобігливих перед Росією політичних достойників. Отож, насамперед йдеться про ставлення до термінів «московщина» та «москалі». Здавалось би, на перший погляд, відповідь на питання самоочевидна – однозначно негативне ставлення поета. Уже в 1838-1839 роках в поемі «Катерина» було чітко сформульовано моральне кредо:

*Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люде,
Роблять лихо з вами.*

А ще рік по тому в поезії «До Основ'яненка» (1839) подається тлумачення цього терміну:

*А до того – Московщина,
Кругом чужі люде...*

.....
*Насміються на псалом той,
Що виллю сльозами;
Насміються... Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!*

До того ж двадцять років по тому, як зазначає Володимир Мельниченко, у новій редакції «Відьми» (1858) з'являється й термін «Московщина» – чужий край, протиставлений Україні – «своїй країні». Тут, як мовиться, широке поле для трактувань – від спекуляцій до серйозного наукового аналізу. Російський аналітик Юрій Барабаш, з яким солідаризується й Володимир Мельниченко, вважає, що для Шевченка «Московщина»

– не просто такий собі «чужий край», сказати б, «не-батьківщина», це край ворожий, символічна назва імперії, втілення зловісної тоталітарної бездушної сили, яка гнобить і особистість, і цілі народи. У тому числі, до речі, й народ російський... (с. 52).

А до того ж, додаю від себе, дуальна опозиція «МИ – ВОНИ» є цілком закономірним і природним моментом в процесі самоідентифікації будь-якого народу. Не випадково ж Шевченко писав про себе: «Історія мого життя складає частину історії моєї батьківщини». І вишукувати тут якісь етнічні фобії – питання безперспективне. А тому підтримую думку Ю. Барабаша про те, що головна особливість Шевченкової опозиції «батьківщина – чужина» полягає в тому, що вона є величиною константною, структурно-семантичною парадигмою усїєї творчості, якісною характеристикою світобачення і художньої свідомості. І це розумів дехто із сучасників Кобзаря. Наприклад, Михайло Максимович зазначав, що «повернення Шевченка після 10-річної розлуки, вітала вся Україна і не-Україна істинним захопленням на всьому шляху від Астрахані до Петербурга». Ось вона дуальна опозиція: «Україна і не-Україна»!

До того ж, трактуючи поняття «москалі» Шевченко не надавав цьому терміну виключно етнічного великоруського забарвлення. Так, коли Астольф де Кюстін в своїй книзі «Росія в 1839 році» ототожнював оточення царя – відірвану жменьку людей – з поняттям «народ», то український Кобзар, у трактуванні Володимира Мельниченка, знав ціну не тільки високопоставленим «пикатим, пузатим», а й дрібній «братії», у тому числі з українців у тій же самій Московщині:

*Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі,*

Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач, Украйно!
Бездітна вдовице!

Після знайомства з Шевченком у березні 1858 року, представник російського слов'янофільства Іван Аксаков чверть століття по тому засвідчував: «Мы можем свидетельствовать, что ни малейшего озлобления на нас, «москалей», Тарас Шевченко в то время не питал, восхищался, как и все мы, и притом как своими родными, мастерскими созданиями русского литературного языка...». На думку Володимира Мельниченка, можна не сумніватися в щирості цього свідчення, бо навіть пізніше неприйняття Шевченком російського слов'янофільства не позначилося на поетовому ставленні до російської літератури і в цьому сенсі в нього ніколи не було ворожості до «москалів». На підтвердження цієї думки можна навести слова із Шевченківського Щоденника щодо численних знайомств з московськими інтелектуалами: «Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными людьми» (с. 309).

Отже, одне діло ставлення до системи російської влади, до царської сім'ї, а зовсім інше – ставлення до людей, а тим паче до народу в цілому. Очевидно, Шевченко інтуїтивно відчував те, про що Карл Ясперс писав лише сто літ по тому: «Із морального образу більшості окремих людей, широких кіл народу у повсякденній поведінці складається завжди певна політична поведінка, а відтак і політична обстановка. Але окрема людина живе знову-таки у обстановці що історично уже склалася, котра була створена етикою і політикою предків і стала можливою завдяки даному становищі у світі». А значить, зазначає Ясперс, до життя слід ставитися не доктринально, а у всьому його розмаїтті конкретної ре-

альності: «Ніхто окремо і жодна група не може одним махом змінити ці передумови, завдяки яким ми дійсно-таки всі живі».

Шевченко розумів, що не може нав'язувати іншим людям ті критерії життя, які він сам обрав для себе. Тим більше, коли мова йшла не про принципові питання, а про конкретну побутову поведінку. Напевне траплялися випадки, зауважує Володимир Мельниченко, коли за зовнішньою гостинністю і світською чемністю поет інтуїтивно вгадував людську нещирість і аристократичну зарозумілість. Далеко не всі поділяли його погляди, а з більшістю йому було взагалі не по дорозі. Поет розумів і те, що часто симпатії та інтерес до малоросійської теми висловлювали люди, які вважали Україну невід'ємною частиною Росії, а українців – органічною складовою «триєдиного русского народа». Таке ставлення до «малоросів» було характерне для всього XIX століття, а нині у XXI століття активно реанімується пропагандистами Кремля, то ж не дивно, що ця офіційна позиція влади як була, так залишається й донині переконанням більшості росіян. Тарас Шевченко добре усвідомлював з ким йому доводиться спілкуватися в Москві після заслання. Розумів і те, що йому відкрита та таїна українського «великого підсвідомого», яку вони не здатні були досягнути. **Життя показує, що поет єдиний обігнав час однозначно заявивши, що в росіян «народ і слово, і у нас народ і слово».**

Діалог з російською інтелігенцією – хоч з лібералами, хоч із слов'янофілами – був тоді для Шевченка життєво важливим. Не в останню чергу й внаслідок бажання переконатися, що солдатчина й десятиліття відірваності від цивілізації не завадили йому й надалі стояти на рівні освіченості московських інтелектуалів. З одного боку, як поет писав у своєму Щоденнику, «в продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими

людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться». З другого боку, широчінь культурних інтересів, духовних запитів і, головне, творчий доробок та потужний потенціал українського поета вразили москвичів (с. 320).

Показовий приклад наводить Володимир Мельниченко щодо широкоформатності Шевченкового імперативу толерантності у випадку зустрічі з російським поетом Я.П. Полонським. Останній, згадуючи жорстку суперечку з Шевченком з приводу «Полтави» О.С. Пушкіна писав: «Удивляюсь, как после такого спора Шевченко и до конца дней своих сохранил ко мне искреннюю приязнь и всегда при встрече на улице готов был в обе щеки целовать меня; удивляюсь потому, что Шевченко не был из числа людей, способных легко мириться с теми, кто думал иначе, чем он – особенно, если предмет этих дум или спора была его родина». Насправді ж, дивуватися ні з чого – сповідуючи толерантність, поет умів поважати іншу, навіть протилежну, точку зору, він приятелював із людьми, які були її носіями, проте – і на цьому слід особливо наголосити! – ніколи не заміщав свою любов до Батьківщини конформістською ввічливістю (с. 304).

Знову таки – маємо до діла показовий приклад із взаємин сім'ї Аксакових і Шевченка. З одного боку, у поета не було жодного сумніву щодо «непритворно сердечного ставлення» сім'ї Аксакових до Малоросії, але з поправкою на те, що малороси є невід'ємною частиною російського народу. Тож у певних межах поет почувався у сім'ї розкуто, сам співав українських і російських пісень, зокрема волзьку бурлацьку пісню. Однак щирі симпатії до Івана Аксакова – на той час редактора журналу «Русская беседа» – не завадили Шевченкові рішуче відмовити йому в наданні своїх поезій для друку у новоствореній слов'янофільській газеті «Парус».

Причина – великий українець не простив Івану Аксакову принципового забуття того, що існує самостійний український народ, який слов'янофіли намагалися розчинити в «общерусскости», хоч і подавалося це в дещо іншій словесній формі. Шевченкова відмова теж була викладена в негативно-іронічному тоні: «Парус» у своєму універсалі перелічив всю слов'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому. Ми вже, бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів. Не доводиться мені давати під парус свої вірші...» (с. 310).

Тож висновок Володимира Мельниченка з цього приводу не викликає жодного сумніву: «очевидно, треба чітко розмежовувати й чесно зважувати «pro» і «contra», добрі Шевченкові стосунки з конкретними людьми й у конкретний час і неминуче розставання з ними, коли йшлося про життєві святині, принципи й цінності» (с. 304-305) Було б наївно думати про духовну й інтелектуальну ідентичність Шевченка з московськими знайомими, який добре розумів, що ніхто з них не здатен піднятися до його рівня соборності й самодостатності України. Однак, завершуючи цей розділ, хочеться акцентувати увагу на висновку Володимира Мельниченка: «У Росії, на жаль, цього не збагнули й досі, а ми не досягли Шевченкової мудрості в спілкуванні з російськими доброзичливцями, подібними до І.С. Аксакова, який щиро полюбив Україну, хоч не виходив за межі великоруського розуміння її місця в імперії» (с. 309).

Тож пора хоч чомусь вчитись у Шевченка!

А на війні, як на війні

Зазначене вище стосується сфери мирного життя. Однак над усім нашим життям нині нависла чорна тінь російської агресії проти України. А на війні, як на війні: тут справи значно серйозніші і драматичніші. Насампе-

ред слід виходити з того, що у кожній війні є агресор, а є й жертва агресії. Так само для одних війна завершується перемогою, а для інших – поразкою, за якою неминуче прослідуює втрата чи обмеження політичної влади і політичних прав. І цій проблемі слід буде давати раду, як би кому не хотілося дистанціюватися від проблеми, або, як кажуть в народі, – сховатися за плотом і перечекати, а там дивись і домовитися із агресором. Нічого й сподіватися!

І тут Карл Ясперс не залишає нам жодних підстав для ілюзій щодо якогось «договорняка»: «Якщо політична винуватість пов'язана з подіями, які вирішуються війною, то наслідками для переможених можуть бути знищення, депортація, винищення. Переможець також може надати цим наслідкам форми права, а значить, і міри, якщо захоче». І в цьому «якщо захоче» й закладена гірка іронія історії, коли дехто аж надто покладається на милість переможця, бо, зауважує Ясперс, «коли з війною наступає панування сили, право закінчується... Де застосовується сила, там і породжується сила. Переможець вирішує, що буде з переможеним. Діє принцип *vae victis* (горе переможеним). У переможеного один вибір: або померти, або ж робити й терпіти те, чого зажадає переможець. Переможений віддає перевагу залишитись живим». А отже – неминуче стає колабораціоністом...

Чи не надто сумною є описана Карлом Ясперсом картина? Такою вона була насправді в післявоєнній Німеччині, і до останнього часу ніхто із аналітиків ці положення не спростував. Навпаки – вони стали основоположними при розгляді багатьох інших проблем повоєнного мирного урегулювання. Тут варто звернути увагу й на високу ідею права, до якої полюбляють апелювати, намагаючись за умов війни хоч якось підтримати основи світового порядку. Однак, хто б що

не говорив, а право може гарантуватися лише силою, і коли до права апелюють обидва – і переможець, і переможений – то врешті-решт проблеми вирішуються політичними вольовими актами переможця. І на цей рахунок не повинно бути жодних ілюзій. Хіба що переможений може розраховувати на милість, але й тут ситуацію слід сприймати реально: «Незважаючи на можливість застосування сили, переможець проявляє милість або ж внаслідок доцільності, тому що переможені можуть служити йому, або ж тому, що зберігаючи життя переможеним, він тим сильніше відчуває свою власну владу й важливість, або ще й тому, що у власній свідомості він підпорядковується вимогам загальнолюдського, природного права, яке у переможеного, як і у злочинця, не віднімає усіх прав».

Наскільки цю ситуацію можна спроектувати на перебіг нинішньої агресії Росії проти України? Відповідь може бути лише одна – іншого історичного досвіду поки що не проглядається. Хіба що у нашому випадку й на даний час Росія веде війну «низької інтенсивності», яка одних мобілізує, інших насторожує, а ще когось і заколисує, зваблює перспективою, що якось воно все «само собою розсмокчеться». Однак, коли скинути з очей пропагандистську полуду і прийняти загальновизнану у світі концепцію Карла Ясперса, то переможені неминуче стають винуватими, а суддівською інстанцією над ними так само неминуче стають переможці. Питання лише в тому, в якому розумінні вони будуть прагнути судити колектив, а в якому – лише окрему особу. І тут не може бути жодних ілюзій, що політична відповідальність буде покладена на усіх громадян переможеної держави. І ще не слід забувати, що аналогічним чином існує відповідальність за належність до певних організацій, партій і груп, чия діяльність буде визначена переможцем як злочинна в

цілому. І можна лише втішати себе тим, що дотримуватиметься норма, коли за кожен злочин завжди можна наказати лише окрему людину, бо злочинець – завжди лише одна особа. Одне із найбільш принципових положень Ясперса: абсурдно звинувачувати у злочині будь-який народ в цілому, так само як і звинувачувати його морально. Але і ця втіха, враховуючи засадничі настанови Кремля, досить примарна.

Адже в російському інформаційному полі тим часом тільки й чутно про українських фашистів, жидобандерівців, віровідступників та патологічних зрадників. Богу дякувати, що в Раді Безпеки ООН ці фейкові випадки час від часу викриваються й засуджуються. Що не говори, а все-таки спрацьовує цивілізаційно набутий на Заході пласт політичної культури. Не без винятків, звичайно, бо час від часу і в західних ЗМІ з'являються безвідповідальні судження з боку так званих «корисних ідіотів».

На цю проблему у свій час теж звертав увагу Карл Ясперс. Його позиція чітка і однозначна: не існує такого характеру, який би був притаманний народу в цілому. І тим не менше, зауважує історіософ, мислення, яке характеризує народ огулом, досить розповсюджене. Так, наприклад, «ці німці, ці англійці, ці норвежці, ці євреї – і далі скільки завгодно: фрісландці, баварці – або ще: чоловіки, жінки, молодь, старики. Якщо при типологічному підході щось і вловлюється, то звідси не випливає, що через призму такої загальної характеристики можна розглянути будь-якого індивіда. Це мислення тягнеться крізь віки як засіб взаємної ненависті народів і груп людей. Це мислення, далєбі, природне і саме по собі зрозуміле для більшості, щонайгірше використовували націонал-соціалісти, втовкмачивши його в голови своєю пропагандою. Здавалося, що буцімто вже немає людей, а є лише колективи».

Щонайгірше, було б помилкою ототожнювати народ з державою. Народ не може ні героїчно загинути, ні бути злочинцем, ні поступати високоморально чи аморально – це можуть бути лише окремі його представники. Народ в цілому не може бути ні винуватим, ані безневинним – як в політичному (тут відповідають лише громадяни держави), ні в моральному розумінні. І про це слід постійно нагадувати, зазначає Ясперс, адже поширене твердження, що покладає на народ колективну вину, – «це факт такого ж роду, як те, що тисячі літ думали і говорили: євреї винуваті в тому, що Ісус був розп'ятий. Хто ці євреї? Певна група політичних і релігійних дбайливців, що мали над євреями якусь владу, котра у співробітництві з римськими окупантами призвела до страти Ісуса».

Необхідність спростування такого підходу стає тим актуальнішою, що часто-густо всі ці балачки сприймаються як щось само собою зрозуміле – адже ця омана така проста й ніби цілком самоочевидна. Виникає ситуація, коли стоїш як перед стіною, від якої відскакують усі докази, ніхто ніяких фактів і слухати не хоче, а якщо і слухає, то відразу ж забуває, залишаючи усі контраргументи поза увагою. Тим більше, коли марнослів'я щодо інших народів подається в релігійній оболонці, а свій народ виставляється в ролі богообраного, а своя церква підноситься до рівня втілення ідеї «Третього риму», або ж «Другого Єрусалиму».

І тут Тарас Шевченко дає нам приклад громадянськості високого стибу. Наш великий Кобзар виплеснув як у своєму Щоденнику, так і в поезії те, що давно нуртувало у його душі – глибинне відчуття поверховості й надуманості, фальші багатьох релігійних обрядів і людських вчинків у православному декорі. Його обурювали періодичні сплески антисемітизму, що штучно інспірувалися імперським режимом Росії як в «черте осед-

лости», так і поза нею. І як тут не згадати, що Тарас Шевченко (разом із ідеологом слов'янофільства Костянтином Аксаковим – попри всі ідейні суперечки з ним) виступив із осудом антисемітської статті, опублікованої в журналі «Иллюстрация».

І ще один важливий показник у позиції Тараса Шевченка, який перегукується з сучасним розумінням проблеми. Як наполягає Карл Ясперс, право судити і засуджувати залежить від того, як налаштований і як тримає себе той, хто засуджує: чи то він говорить про провину, котру несе чи не несе він сам; чи то говорить він зсередини чи ззовні; чи то виступає він як самовикривач, що дає орієнтир для самовикриття інших; чи як звинувачувач, тобто чужий, котрий лишень нападає; чи говорить він як друг, чи як ворог. І робить висновок: «лише у першому випадку право його не викликає жодного сумніву, а в другому – воно сумнівне...». Для Шевченка ці історіософські застороги були самозрозумілими ще за сто років до того, як їх сформулював Карл Ясперс. Відстоюючи Божі заповіді, переймаючись моральною співвідповідальністю, Кобзар не відділяв себе від своїх співбесідників:

*Не знаю,
Для чого, справді, ми читаєм
Святую заповідь Його!
Честную кров Його п'ємо,
Мов у шинкарки меду чарку...
О суєслови! .. На жидах?..
Не на жидах, на нас лукавих,
На дітях наших препоганих
Святая кров Його!.. Кати!*

Як зазначає Володимир Мельниченко, Шевченко у своїй щирості не визнавав посередників між Богом і собою. Поетові звернення до Бога завжди виростили

із жертвовної любові до України (с. 126). І вельми показовим є те, що Карл Ясперс із свого боку сто років по тому так само наголошував, що «є така солідарність між людьми як такими, яка робить кожного теж відповідальним за всяке зло, за всяку несправедливість у світі, особливо за злочини, що здійснюються у його присутності чи з його відому». Ось у цьому, на його думку, й полягає наша всезагальна винуватість, де судова інстанція над кожним із нас – один лиш Бог.

У цьому заочному діалозі дистанцією у сто років моральний пріоритет знову таки слід віддати Шевченкові, його інтелектуальній проникливості й моральній послідовності.

Перші підсумки

Перші тому, що книзі Володимира Мельниченка «Мої духовні криниці. Статті та інтерв'ю ХХІ століття» судилося, поза всяким сумнівом, довге інтелектуальне життя. До неї доведеться звертатися знову і знову, а надто у пошуку невідкладних відповідей на нагальні виклики часу. Як гласить Святе письмо, «Пізнайте Істину і Вона зробить вас вільними». Свобода й істина в творчості геніального українського Кобзаря невіддільні. Саме на цьому й наголошує автор розглядуваної нами книги: «Враховуючи Кобзареві провіщення, саме історична правда, хоч би якою гіркою, болючою для національної гордості й честі вона не була, має нарешті згуртувати українство в єдиний національний організм і зміцнити ослаблену ідентичність українського народу. Інакше не досягти нам духовної незалежності, яка є визначальним чинником формування державницького самопочуття, а отже, фактором морально-психологічної стабільності України» (с. 85).

Поява в інтелектуальному полі України книги Володимира Мельниченка неспростовно довела, що сфера

дослідження Шевченкіани – невичерпна. Як засвідчує підготовлена ним книга, на вічному шляху нації до розуміння й осмислення генія Шевченка для нас однаково важать і його поезія, і його Щоденник. Зокрема Щоденник, на переконання Володимира Мельниченка, становить осердя Шевченкових дум про страдницьку долю свого народу та *«прекрасну національність»* українців, про неприпустимість приниження *«своєї національної і людської гідності»* та неминучість перемоги над осоружними царями й царятами, іншими народними *«мучителями безкарними»*.

Особливої уваги, як на мою думку, заслуговує судження великого Кобзаря, що Щоденник *«став для мене необхідним, як сражденному лікар»*. Що б з цього приводу сказав психоаналітик Зигмунд Фрейд? Та, власне, йому на той час (народився в 1856 р.) ще не було чого сказати – до цієї думки ще треба було дійти. А нам усвідомити, що подолати посттоталітарний, постґеноцидний і постчорнобильський синдром, та ще й за умов російської агресії без Шевченківського громадянського гуманізму – наразі неможливо.

Відомості про авторів

Васильців Олександра Олександрівна – молодший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Гай-Нижник Павло Павлович – доктор історичних наук, завідувач відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, академік Української академії наук, академік Академії політичних наук.

Дрьомов Сергій Володимирович – кандидат юридичних наук, головний консультант відділу розвитку політичної системи Національного інституту стратегічних досліджень, член Національної спілки журналістів України, академік Академії політичних наук.

Малкіна Ганна Миколаївна – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Академії політичних наук.

Метельова Тетяна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», академік Академії політичних наук.

Мул Сергій Анатолійович – доктор психологічних наук, керівник департаменту Адміністрації Державної прикордонної служби України, академік Академії політичних наук.

Розумок Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Соснін Олександр Васильович – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії політичних наук.

Толстов Сергій Валеріанович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Тимошенко Володимир Андрійович – доктор юридичних наук, професор, професор Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського, академік Академії політичних наук.

Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», академік Академії політичних наук.

Фесенко Микола Васильович – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шляхтун Петро Панасович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Явір Віра Анатоліївна – доктор політичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

**До відома авторів статей, що приймаються до друку
науково-популярного журналу «Суспільно-політичні процеси»
ISSN 2518-7546**

Захищаючи права авторів, редакція стежить за плагіатом або некоректним використанням статей, опублікованих у журналі. Надіслані статті можуть бути перевірені щодо наявності повторів з текстів, що були опубліковані раніше. Якщо буде встановлено, що стаття містить плагіат або частини чужих текстів без належного посилання, чи виникнуть сумніви щодо авторства статті, редакція залишає за собою право:

- відмовити у публікації;
- опублікувати спростування;
- повідомити керівництво автора за місцем роботи чи навчання;
- заборонити автору публікуватися у науково-популярному журналі «Суспільно-політичні процеси»;
- вжити інших заходів правового характеру.

Редакція проводить відбір статей виходячи виключно з їхньої наукової цінності. Якщо стаття прийнята до друку, вона розміщується у відкритому доступі, а авторські права належать авторам. Редакція передає отримані матеріали на рецензування члену редакційної колегії журналу та зовнішнім рецензентам.

Вимоги до авторів:

- подавати до друку статті, що раніше не публікувалися, містять нові оригінальні результати;
- коректно оформляти посилання на джерела, використані в ході підготовки статті;
- правильно зазначати авторство. Авторами статті вважаються особи, внесок яких у підготовку статті є суттєвим. Особи, які брали опосередковану участь у її написанні, не можуть зазначатися як автори. У випадку співавторства особа, яка подала статтю, відповідає за те, що усі автори ознайомилися з її остаточною версією і дали згоду на публікацію;
- розкривати наявність конфлікту інтересів. Кожен автор повинен повідомити про наявний фінансовий чи змістовний конфлікт інтересів, який може впливати на зміст і висновки статті, поданої до публікації;
- негайно повідомляти редакцію про виявлені помилки чи неточності у своїй статті та надавати усю необхідну допомогу для їх усунення;
- статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку.

Вимоги до рецензентів:

- попереджати редактора про недостатню кваліфікацію для рецензування роботи або нездатність рецензувати роботу у встановлені строки та відмовитися від рецензування;
- дотримуватися принципів конфіденційності: будь-який текст повинен розглядатися як конфіденційний документ. Рецензенту забороняється його обговорювати з іншими особами або показувати будь-якій особі, якщо на це не отримано згоди редактора;
- дотримуватися принципу об'єктивності: критика повинна бути аргументована, мати за мету покращення роботи автора і не містити жодних суб'єктивних міркувань чи персональних зауважень до автора;
- вказувати на літературу, що стосується теми статті, і не була згадана автором.

Редакційна колегія журналу

**Вимоги до змісту та оформлення статей
у науково-популярному журналі «Суспільно-політичні процеси»
ISSN 2518-7546**

Стаття, що подається для публікації у журналі, повинна містити такі структурні елементи (відповідно до Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1):

1. Постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

3. Формулювання цілей статті (постановка завдання).

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Стаття оформляється наступним чином:

- індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);
- прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів), науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада;
- назва статті (по центру, напівжирним, усі прописні літери);
- анотація (мінімум 5 речень) та ключові слова (мінімум 5 слів) українською;

– текст статті, підготовлений у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx); основний шрифт – Times New Roman; розмір шрифту – 14 пунктів; міжрядковий інтервал – 1,5; вирівнювання тексту по ширині; абзацний відступ – 1 см.; посилання на літературу нумерувати в порядку надходження (1,2,3,...), а список бібліографічних посилань, оформлений згідно з ДСТУ 8302:2015, слід наводити в кінці тексту в такому ж порядку із зазначенням цитованих сторінок.

Окремо до статті обов'язково додається розширене резюме англійською мовою обсягом не менше 3000 знаків. Також зазначаються прізвище, ініціали автора (-ів), назва статті, ключові слова англійською мовою.

Статті приймаються українською або англійською мовами у друкованому і електронному варіанті (у вигляді файлу на носії або листом на електронну пошту aps-m@ukr.net).

Статті авторів, які не мають наукового ступеня доктора наук або кандидата наук (доктора філософії) не приймаються до друку.

Редакційна колегія журналу

Certificate ICI Journals Master List

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

Certificates that journal

Суспільно-політичні процеси

ISSN: 2518-7546

has been indexed in
the ICI Journals Master List in 2017

18 December 2018

Date

Index Copernicus Sp. z o.o.
ul. Kasprzaka 31A lok. 184, 01-224 Warszawa
REGON 145900211, NIP 7010326698
KRS 0000403736

Signature

Академія політичних наук

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ПРОЦЕСИ**

Public Political Processes

Науково-популярне видання

Випуск 3(13)-2019

Мова видання:
українська

Виходить щоквартально

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу ма-
сової інформації Міністерства юстиції України
Серія КВ № 23948 – 13788Р від 19 червня 2019 року

Головний редактор
Мироненко Петро Володимирович

Макетування
Лебець Дмитро Олександрович

Підписано до друку 04 жовтня 2019 року
Формат 60x90/16. Ум. друк. арк. 21.00
Наклад 500 прим.

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ»
вул. Леонтовича, 5, оф. 302, м. Київ, 01030
Тел. (044)-227-82-02
e-mail: aps-m@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців:
Серія ДК № 5869 від 13.12.2017 р.